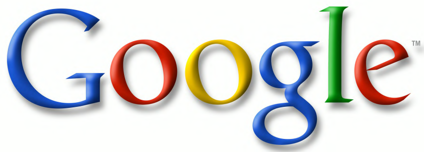

Incomplete
Lacks no.2

2694

(48)

MAGYAR

AKADÉMIAI ÉRTESÍTŐ.

PHILOSOPHIAI,
TÖRVÉNY- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
OSZTÁLYOK KÖZLÖNYE.

AZ AKADÉMIA RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

CSENGERY ANTAL,
RENDES TAG.

ÖTÖDIK KÖTET.
ELSŐ FÜZET.

PEST,
EGGENBERGER FERDINÁND MAGYAR AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.
1865

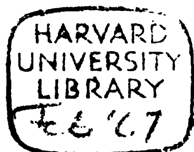
MAGYAR
AKADÉMIAI ÉRTESÍTŐ.

PHILOSOPHIAI,
TÖRVÉNY- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
OSZTÁLYOK KÖZLÖNYE.

AZ AKADÉMIA RENDELETÉBŐL
SZERKESZTI
CSENGERY ANTAL,
RENDES TAG.

V. KÖTET.

PEST,
EGGENBERGER FERDINÁND MAGYAR AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.
1865.

PEST,

NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV MAGY. AKADÉMIAI NYOMDÁSZNÁL.

1865.

MAGYAR

AKADÉMIAI ÉRTESÍTŐ.

A PHILOSOPHIAI,

TÖRVÉNY- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI

OSZTÁLYOK KÖZLÖNYE.

V. KÖTET. 1865. I. SZÁM.

A KÖTELES RÉSZ.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

SUHAYDA JANOS LEV. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1864. november 21-kén tartott akad. ülésben.)

Tekintetes Tudományos Akadémia!

Megilletődve lépem meg ezen csekélységemet érdemeimen túl megtisztelő helyet, mert mélyen érzem, hogy gyönge kísérleteim, melyek kegyes méltatása e díszteljes társaság levelező tagjául lett megválasztatásom indokául szolgálhatott, elődeimnek a tudomány terén koszorúzott müveit azok tárházának csak küszöbéig is alig követhetik. De mérsékli elfogultságomat az öröm érzete, mert elérnem engedtetett azon időpontot, melyben a Tekintetes Akadémiának csekélységembe helyezett megtisztelő bizalmáért hálás köszönetet mondva egyszersmind azon erős fogadásomnak nyujthatok kifejezést, hogy ama kötelmeknek, miket e díszes hivatásom előm-

be tüz, daczára hivatalos teendőim halmazának, a megtisztelő bizalom által serkentett gyönge erőim és tehetségeim mérvéhez képest az isteni gondviseléstől remélt istápolás mellett megfelelni hátralévő életem szilárd feladatául tekintendem.

Az alapszabályok 32. §-nak megfelelőleg székfoglaló értekezésem tárgyául a vagyon feletti szabad intézkedésnek, s illetőleg a végrendelkezési szabadságnak az u. n. *köteles vagyis törvényes osztályrész* [a]) általi korlátolását választám, előbocsátván a tulajdon és tulajdonjog fontosságát, az állam e körüli intézkedéseinek mozzanatait, érintve annak más nemzetek régi és újabb jogrendszereiben jelentkező fenállását és jogi természetét, honi jogrendszerünket, mely annak ogi intézményeink közé lett felvételét megelőzte, az indokokat, melyek alapján, és a módozatokat, melyek mellett hazánk jogrendszerében is érvényre emeltetett.

---

[a]) *Törvényes osztályrész.* Országbírói értekezlet Anyagi rész. I. 7. §. a római jog szerint „*portio legitima*," vagy „*legitima*" a német törvénykönyvekben „*Pflichttheil*".

1. §.

A tulajdonszerzési vágy az ember természetének és ösztöneinek kifolyása lévén, egyeseknél úgy mint a családoknál és nemzeteknél, az emberiség bölcsőjétől kezdve, korunkban is hatalmas mérvben jelentkezik, söt az anyagi érdekek kényszerítő hatalma alatt mindinkább fokozódik.

A mivelődés alsó fokán álló ember a tulajdont csak a puszta önfentartási szempontból tekinti, a polgárosodásban előhaladt azonban a tulajdon eszméjéhez nem csak pillanatnyi anyagi szükségeit, hanem magasabb erkölcsi illetőleg családi és polgári érdekeit is köti, a mennyiben állásából folyó s jól felfogott kötelmeinek teljesítését tulajdonszerzés, megtartás, és hátrahagyás által látja nagyobb mérvben eszközölhetőnek.

Az egyéni tulajdonnak úgy egyéni, valamint társadalmi hasznossága ébresztette a társadalmat illetőleg a törvényhozást a tulajdon, és tulajdonjog körüli intézkedésekre, melye-

ket majd a szerzés ingere túlcsapongásainak korlátolása, majd a szerzés és megtartás körüli gondoskodás aggodalmainak eloszlatása szükségesekké tett. Innét származtak azon eleve csak zsenge intézmények, melyeket e tekintetben az emberiség mivelődési története felmutat.

De a polgárosodás előhaladtával a társadalom előtt egyéb feladatok is merültek fel, melyeket a tulajdon és tulajdonjog körül megoldania kellett, mert előtérbe léptek a családi érdekek, a polgári együttlét-, s az állam érdekei, melyek ujabb és ujabb intézkedéseket, különösen a tulajdon feletti szabad rendelkezésnek mindannyi megszorítási módozatait szülték; innét eredtek a különféle öröklési rendszerek, a rendőri biztonsági közlekedési rendszabályok, a kisajátítási törvények, az adózások stb. melyek ha józan és méltányos határok közt forognak, a tulajdon szabadságának párvonalban a hasznokkal, miket jól rendezett állam áraszt, csak kevéssé érezhető korlátjaiként jelentkeznek, és a szerzés ingerét nem csak nem lankasztják, hanem inkább nevelni is képesek.

A tulajdonróli szabad rendelkezésnek imént érintett korlátjai közül értekezésem czéljához képest csak és egyedül a családiság erdekébeni korlátot, vagyis az u: n: *törvényes osztály- vagy köteles részt* nyomozom a különféle régi és ujabb törvényhozások terén, azon mérvben, a mint az idő és körülmények engedik.

2. §.

Az ős római jogrendszerből indulva: [a] az eredeti földfelosztás útján nyert javak a családnál leendő megtartás czéljából csak a fiágra, és ezen ágoni atyafiakra szoríttattak, a leányok kizárásával; ha fiörökösök nem voltak, nehogy a nemzetségi javak összezavartassanak, ősiség állíttatott fel, és örökös nélkül elhaltnak javaiba nem rokonai, hanem azon nemzetségi tag lépett, kitől a kihalt származott. [b] Végintézetet tenni meg nem engedtetett, utóbb csak népgyülekezetekben, [c] továbbá öt tanú előtt is; [d] mi később a korlátlan végrendelkezési szabadsággal váltatott fel az elfogadott jogszabály szerint: „*Pater familias uti legassit — ita jus esto*“ [e] Mert habár az atyai hatalom alatt állott gyermekekre nézve

a szülői hagyaték természetes hárulmánykényt tekintetett, kik ennélfogva *„sui heredes“ „saját örökösöknek“* hivattak, de az atya tetszése szerint végrendeletileg hallgatással is mellőztethettek, vagy ki is tagadtathattak, annyira bízván a rómaiak a szülőkben, hogy e jognak törvények általi megszorítását feleslegesnek tartották.

De miután később tapasztaltatott, hogy némely atyák természeti kötelmeikbe ütköznek, és gyakran megtörtént, hogy azok szándéka, kik saját örököseiket hallgatással mellőzték, kétessé vált: lassan lassan szabályul behozatott, hogy az atyai hatalom alatt lévő fiak vagy örökössé nevezendők, vagy név szerint kitagadandók, különben a végrendelet süker nélkül maradt. A többi mindkét nemü örökös vagy nevezendő, vagy a többi közt kitagadandó lett; ha mellőztetett, a végrendelet megállott, és a mellőzöttet a növedék joga illette.

Az atyai hatalom alól kibocsátott gyermekeket sem örökössé nevezni, sem kitagadni nem kellett, mivel azok a *„sui heredes“*-ek közé nem számíttattak. A *Praetor* azonban meghagyta, hogy minden fi- és nőnemü lemenők, ha örökössé nem neveztettek, kitagadandók, mi ha nem történt, a Praetor nekik a javak birtokát a végrendelet ellenére megigérte. [f] Ugyanezt nyerték az utószülöttek, és az atyai hatalom alól elbocsátottaktól származottak is.

Ebből következett, hogy miután az atyának, és atyai nagyatyának szabad volt gyermekeit kitagadni, az anyának pedig mellőzni, és ezeknek viszont szüléiket és testvéreiket: a méltatlan kitagadásoknak és mellőzéseknek gyakori példái azon nézetre vezettek, hogy az atyának netán a mostohák hizelgései által irányzott végrendelkezését, miszerint saját vére elleni gyülölségét végrendeletébe is bevette, követni nem lehet, s ennélfogva szabálylyá vált, hogy az igaz ok nélkül kitagadott vagy mellőzött gyermekek a Centumvirek előtt panaszt emelhettek az ily *méltatlan*, vagy *kötelességtelen* végrendelet ellen [g] mintegy azon szín alatt, hogy a végrendelkező ép elmével nem birt, nem mintha elmefogyottnak tekintethetett volna, hanem annyiban, a mennyiben különben rendes végrendeletében a kegyelet kötelmeit mellőzte. [h] E

panaszt úgy a gyermekek, valamint a szülők is viszont emelhették, de a rokonok közül csupán a testvérek.

A végrendelet azonban megállott, ha nekik a végrendelkező, vagyonának bármily csekély részét hagyta. E rész később a panasz kizárása czéljából egy *negyedrészében* állapitatott meg azon résznek, melyet a fiú vagy testvér végrendelet nélkül nyert volna, és innét eredett a *portio legitima*, vagy egyszerüen *„legitima“*, mely később az élők közti méltatlan ajándékozások ellenében is érvényesítetett.[i]

Az ekként megállapított legitima kevés változtatással egész *Jusztinián* koráig fenmaradt, mivel *Constantin* az anyáróli testvéreknek a panaszt meg nem engedte, csak az atyáróliaknak, és csupán azon egy esetben, ha az elhalt testvér aljas személyt *„turpis persona“*[k] nevezett örökössé.

Jusztinián[l] azonban elrendelte, hogy minden még az utószülött gyermekek is nem- és ízkülönbség nélkül vagy nevezendők, vagy névszerint kitagadandók; mellőztetésök a végrendelet megrontását vonván maga után; és ha bármily csekélység is hagyatott nekik a végrendeletben, nem a *méltatlansági panasznak*, hanem a legitima mérvéig *kiegészítési keresetnek* lett helye. A legitima mennyiségét felemelte, végre a gyermekek és szülők kitagadási okait világosan meghatározta, kikötvén, hogy az okok a végrendeletben világosan kitétessenek, és az örökös által bizonyítassanak.[m]

A legitima tehát illette mindazokat, kik a végrendeletet méltatlansági panaszszal megtámadhatták, ezek pedig voltak: a végrendelkező gyermekei, szülői és testvérei, ez utóbbiak csak akkor, ha a végrendeletben aljas személy volt örökössé nevezve; továbbá a természetetes gyermekeket anyjok végrendelete ellenében, atyjoké ellenében csak akkor, ha később törvényesíttettek.

Mellőzve a sorrendet, melyhez a panasz joga köttetett,[n] annak feltételeit, s a végrendeletrei hatályát,[o] csak a köteles rész mennyiségének meghatározása marad fenn.

A köteles rész eleve a végrendelet nélküli örökrésznek egy negyedét tette. Később Jusztinián által a lemenők érdekében akként emeltetett fel, hogy négy vagy kevesebb kötelesrészre jogosított lemenő örökös esetében a törvényes

örökrésznek egy harmadára, ha pedig többen voltak, felére határoztatott. A felmenők és testvérek köteles része pedig a törvényes örökrésznek csak egy negyedét tette.[p]

Kiszámíttatott tekintettel a végrendelkező vagyonára, a személyek számára, és a végrendelkező halála idejére. Első tekintetben szabályul állott, hogy csak a tiszta hagyatékból jár; a másodikban: számba vétettek mind, kik az örökhagyó után végrendelet nélkül örököltek volna, a kitagadottakkal, azokkal, kik lemondottak, végre a szegény özvegygyel együtt; a harmadikban: a köteles rész csak az örökhagyó halála után követeltethetett, és beszámitandó lett minden, mit a követelő örökrész-, hagyomány- vagy halálesetrei ajándék czíme alatt kapott az örökhagyótól; de az élők közti ajándék csak akkor, ha világosan e feltételhez volt kötve. Végre a köteles rész sem időhez, sem feltételhez nem vala köthető, vagy bármikép terhelhető,elannyira, hogy hasonló korlátok úgy tekintettek, mintha nem is tétettek volna.[q]

---

[a] Más régi népekről annak megjegyzése mellett, hogy legrégibb időkben a végrendeleteket nem ismerték, — bővebben Gans Edvard „*Erbrecht*" stb. czímü munkája 1835 és ez után „*Jogtudom. és törvénykezési tár*" 1856. 289. és köv. l. l. — [b] *Marezoll* „*Lehrbuch der Institutionen*" 205 §. — Így volt Spártában és Athenében is, hol szinte végrendeletek eleve nem voltak szokásban, később bizonyos *Epitadeus* (ephoros) elöljáró, ki fiára neheztelt, kivitte, hogy új törvény adatván, örökségét akárki éltében ugyan ajándékul, holta után pedig végrendelet által adhatta és hagyhatta a kinek tetszett. *Frank* „*Ősiség és elévülés*" czímü székfoglaló értekezése 1848. 10. lap. — [c] A hol ha valaki gyermekeit méltatlanúl kizárta volna, ellenzésre talált, úgy látszik azonban, hogy ez idő szerint csak a „*pecunia* és *familia*" volt az, miről végrendelkezni lehetett, ezek alatt pedig csak a rabszolgák, és a barmok értetnek. — [d] Ezt mint a római törvények maradványát az 1715: 27 t: cz. is honi végrendeleteinkre nézve elfogadta. — [e] XII táblai törvények. V. ö. *Momsen* „Röm. Geschichte Berlin 1856. I. 141 l. A XII táblai törvények szerint már a nők is örökösödtek „*lege antiqua duodecim tabularum omnes similiter ad successiones ab intestato vocabantur, quia utraque persona in hominum procreatione similiter naturae officio fungitur.*" §. 5. Inst. II. 13. de exhered. liberorum. —[f] *bonorum possessionem contra tabulas.*" Gaj. II., §. 136. Ulpianus XXII. n. 23, — [g] „*querela inofficiosi testamenti.*" — [h] L. II. 2, 5. D. de inoff.

test. — [i] De csak akkor, ha az örökhagyó ajándékozás által a végből merítette ki vagyonát, hogy a köteles részt kijátszhassa; ugyanennek helye volt akkor is, ha az atya vagy anya leányának többi gyermekei kárával túlságos „dos"-t adott. A panasz illette mindazokat, kiket a méltatlan végrendelet panasza, mint alább látjuk. Vajjon a testvéreket illette-e, ha aljas személy volt az ajándékozott, kétes. Erős vita tárgya továbbá az is, vajjon az egész ajándékozás vala-e megrontható, vagy csak a köteles rész kiegészítéséig; de ez utóbbi vélemény látszik elfogadhatónak. *Warnkönig* „Comment. juris Romani privati." Leodii 1829. III. köt. 1112. 1113. §§. — [k] L. I. 2. C. Th. 2. 19. — Kevesebb mint az *infamis;* rosz életü, rosz magaviseletü személyt jelent, ki ez által polgártársai megvetését kiérdemlette, de jogi következményekre nézve hasonló. *Maresoll* 76. §. —[l] Nov. CXV. C. 3—5. — [m] A *felmenők* lemenőiket kitagadhatták: 1) ha a gyermek szülőit tettleg 2) sulyosan és méltatlanul megbátotta, 3) büntettről, mely a felségre vagy közjóra nem tartozik, vádolta; 4) mint mérgező hasonlókkal társalgott, 5) szülői éltére tört, 6) mostoha anyjával vagy atyja ágyasával tilos viszonyban élt, 7) ha szülői ellen hamis vádat emelt, s ez által nékik nagy vagyonveszteséget okozott, 8) ha a fiú vagy unoka atyja, illetőleg nagyatyja felszólítására őt az adóssági fogságból midőn tehette, kiszabadítani vonakodott, 9) őket végrendelet tételében vagy megváltoztatásában gátolta; 10) a szülők akaratja ellenére szinészek vagy alakoskodók közé vegyült, s intéseik ellenére is azok közt maradt, kivéve, ha a szülők magok is hasonló keresetmódot űztek; 11) ha a leány vagy nőunoka a néki kinálkozó illendő házasságot és a szülők által ajánlott „dos"t megvetve magát kicsapongó életre adja, kivéve, ha a szülők férjhez menetelét, bár teljes korban, meghiusítani törekedtek. 12) Ha a gyermekek elmebeteg felmenőiket elhanyagolták, 13) hadi fogságból ki nem váltották, végre 14) ha igaz hitü szülőktől származott gyermekek eretnek vallásra tértek.

A *lemenők* felmenőiket kitagadhatták: 1) oly büntetti vád miatt, mely halálbüntetést von maga után, kivéve ez állam- vagy felség ellenit; 2) ha gyermekének élete ellen tört; 3) ha az atya fia feleségével vagy ágyasával magát összeadta; 4) ha a szülők gyermekeiket gátolták a végrendelkezésben oly javakról, melyekről végrendelkezni joguk volt; 5) ha a szülők egyike a másikat méreg által elmejétől megfosztani, vagy életét bármi más módon eloltani törekedett; 6) a gyermek elmebeteggé lett, és a szülők róla nem gondoskodtak; 7) ha a szülők gyermeköket fogságból kiszabadítani nem iparkodtak; 8) ha igazhitü gyermekek szülői eretnekségbe estek. — Vajjon a kibékülés az okot megszüntette-e vagy sem, kétes; de az általános elvek szerint igen. —[n] *Warnkönig* id. m. 1025. §. *Makeldey* 12. kiad. 662. §. — [o] *Warnkönig* 1025. 1028. §§. *Makeldey* 663—666 §§. — [p] Nov. 118. c. 1. *Warnkönig* 1026 §. *Makeldey* 656. §. — [q] *Warnkönig* 1027. 1028. §. *Makeldey* 657. §. —

A köteles rész történeti kifejlődésének kútfőit bővebben *Danz*: „Lehrbuch der Geschichte des Römischen Rechts" Leipzig 1846. II. r. 11 és köv. lap.

3. §.

A germán népeknél Tacitus szerint [a] örökösödtek a saját gyermekek, végrendelet nem volt szokásban.

A középkorban az ősi ingatlan vagyont kivéve egyébről lehetett végrendelkezni, mindazáltal végrendeletek ritkán tétettek, és az öröklési jog nem az örökhagyó akaratára, hanem a családi jogigényekre volt alapítva. De a köteles rész jogintézménye a német államokban magának a római jognak receptioja által átvétetett, habár itt-ott csekély eltérésekkel. [b]

Mellőzve az egyes államok ezen iránybani jogrendszerét, és az ausztriai ptvkönyv szerinti köteles részt alábbra hagyva [c], czélszerü lészen a legujabb szász codex tervének [d] e tekintetbeni mozzanatait közelebbről megismerni.

A szász codex terve szerint ugyanis a köteles rész az örökségnek azon része, mely bizonyos személyeket akként illeti meg, hogy azt az örökhagyó tőlük meg nem vonhatja. Ezek pedig a szülők, nagyszülők és a hitestárs, a mennyiben ezek egyes esetekben törvényes öröklésre jogosítvák. [e]

A *lemenők* köteles része ha öt vagy több gyermek, vagy távolabbi lemenő van, a felét, ha négy vagy kevesebb, egy harmadrészét teszi azon örökrésznek, mely nekik különben végrendelet, vagy örökszerződés nem létében jutott volna. [f]

Az örökbe fogadottakat, és azok leszármazottjait, a mennyiben az örökbefogadási szerződés másként nem határoz, az örökbefogadók hagyatékából a kötelesrész úgy megilleti, mint a házasságbóli leszármazottakat. De gyermek-fogadás által a vérrokonok kötelesrésze nem csonkítathatik. [g]

Csupán szülők, vagy nagyszülők létében a köteles rész a különbeni örökrésznek csak egy harmadát teszi. Ha köteles részre jogositottak az örökhagyó hitvestársával találkoznak, csak azon örökrészből kapják meg a köteles részt, mely nékik jutott volna, ha az örökhagyó hitves társával együtt végrendelet nélkül örökölt volna. [h]

Törvényesen kitagadottak, vagy a kik örökrészökre nézve az örökhagyóval kiegyeztek, vagy kik az örökségről lemondottak, a köteles rész kiszámitásánál számbavétetnek.[i] Mi légyen a köteles részbe betudandó: szinte meg van határozva.[k]

Kitagadható a köteles részre jogosított rokon egészben vagy részben 1) ha az örökhagyó vagy annak házastársa, leszármazottjai, szülői, nagyszülői, testvérei élete ellen leskelődött, vagy mások ily szándékát tudva nem gátolta; 2) ha az örökhagyó vagy annak hitves társa ellen oly büntetti hamis váddal lépett fel, vagy arra alkalmat szolgáltatott, melyre a büntető törvény fegyházi vagy sulyosabb büntetést szab; 3) ha az örökhagyót szükségében elhagyta, vagy a tőle kért és kitelhető segélyt megtagadta; 4) ha oly büntettben tette magát bünössé, melyre a büntető törvény szerint fegyházi, vagy sulyosabb büntetés vár; vagy daczára az örökhagyó intéseinek bünös, vagy erkölcstelen életet folytatott.[l]

A szülők és nagyszülők lemenőiket, — ide értve a gyermekül fogadottakat is — kitagadhatják, ha ezek őket tettleg bántalmazták, vagy beegyezésöket ki nem kérve, sem az illető hatóság által nem pótoltatva házasságra léptek, midőn a beegyezés megtagadására elégséges okok forogtak fenn.[m]

A *házastársak* köteles része annyi, mennyi azoknak törvényszerinti örökrésze. Ez pedig, ha az elhalt házastárs után gyermekek is maradtak, a hagyaték egy negyed részét, ha csupán gyermekül fogadottak: egy harmad részét teszi; ugyanannyit akkor is, ha a házasság alatt csupán a férj kérelme folytán törvényesített gyermekek maradtak. Ugyanennyi illeti a férjt is, ha a nő véle csak házasságtörésből nemzett gyermekeket hagyott hátra.

Ha pedig az életben maradt házastárs távolabbi rokonokkal találkozik, akkor törvényes örökrészének két harmadát — illetőleg felét nyeri köteles részül.[n]

Kizárható a házastárs: ha a házasságot kényszer, vagy csalás által hozta létre; ha a házasság ideje alatt házasságtörést követett el, hacsak a másik fél hasonló váddal nem terheltetik; ha a házastárs élete ellen tört, azt gonoszul elhagy-

ta, vagy ellenében oly büntettet követett el, melyre fegyház, vagy sulyosabb büntetés vár.[o]

A köteles rész hagyathatik bárminémü végintézkedés vagy örökszerződés által, de minden terhelés vagy megszorítás nélkül; ha kevesebb hagyatott a köteles résznél, a hiány követelhető. — Beszámításoknak is van helye.[p]

A törvényes okokból történt kitagadás által a köteles rész elesik, és ha ily ok valóban fenforog, mi azonban a végrendeletben világosan kiteendő: a köteles részt a végrendelkező megszoríthatja, megrövidítheti vagy terhelheti; és ha a kitagadott a kifejezett okot kétségbe vonja: az az örökös által bizonyítandó. Későbbi megbocsátás által a kitagadási jog elenyészettnek tekintendő.[q]

Az élők közti ajándékozás által megrövidített köteles részre jogosított köteles részének kiegészítését követelheti.[r]

---

[a] *De moribus Germanorum* „Heredes tamen successoresque sui cuique liberi et nullum testamentum" Cap. XX. — [b] alább 5. §. *Makeldey* 93 és köv. §§. V. ö. *Savigny* „Beruf unserer Zeit zur Gesetzgebung. Heidelberg 1840.. Deutsches Privatrecht von Bluntschli 1864. 246. §. — [c] alább a 6. §. — [d] *Entwurf* eines Bürgerl. Gesetzbuches für das Königreich *Sachsen*" 1863. — [e] u. o. 2597. 2598. §. — [f] 2599. §. — [g] 2600—2602. §§. — [h] 2603. §. — [i] 2605. — [k] 2606 s 2607. §. — [l] 2608. §. — [m] 2609. §. — [n] 2611. 2613. 2083. 2085 §§. — [o] 2615 §. — [p] 2616—2619 és 2623. §. — [q] 2624. 2635. — [r] 2636—2645. §.

4. §.

A történelmi viszony, mely Francziaországot a római birodalomhoz köté, magának a római jog rendszerének Francziaországban is tág tért nyitott, elannyira, hogy a déli tartományokban sokáig egyedül a római jog uralkodott, és bár az éjszaki tartományokban a városok saját jogi szokásaikkal éltek, a római jogot mindazáltal segéd kútfőként használták, a jogtudósok is tehát annak mivelésére és tanitására folytonosan kiváló gondot fordítottak.[a] Innét van, hogy bár a hűbériség és családiság szempontjából az ősi vagyonnak a családi örökösökre kellett szállni, és a figyermekek elsőbbséggel bir-

tak még oly helyeken is, hol a római törvény teljes mértékben uralgott, a szerzeményekről szabad intézkedésre nézve a római jog elvei követtettek, és az avval együtt átvett köteles rész jogintézménye a legrégibb időktől kezdve az újabb törvényhozás által is elfogadtatott, illetőleg fentartatott.

A Code Civil szerint ugyanis

Élők közt, vagy végrendelet általi adományzások meg nem haladhatják a vagyonnak felét ha egy, — nem harmadrészét, ha két-, nem negyedrészét, ha három vagy több, házasságból nemzett gyermek van.[b] Hasonlókép ha az örökhagyó gyermeket nem, hanem egy vagy több felmenőt hagyott hátra atyai és anyai ágon; és nem három negyedrészét, ha csak egy ágoni felmenőt hagyott hátra. — Az örökbefogadottakat a fogadó hagyatékához a házasságbóli gyermekekkel egyenlő jog illeti.[c]

Az öröklésből kizáratik: 1) ki elítéltetett azért, mert az örökhagyót megölte, vagy megölni megkisérlette; 2) ki az örökhagyó ellen halálos büntetti vádat emelt, és e vád itélet által rágalomnak nyilváníttatott; 3) azon teljes koru örökös, ki előtt az örökhagyón elkövetett gyilkosság tudva volt, és azt a biróságnál fel nem jelentette.[d]

A csupán természetes gyermek, ha atyja vagy anyja házasságból leszármazottakat hagyott hátra, harmadrészét nyeri annak, mit házasságbóli származása esetében nyert volna; felét akkor, ha az atya vagy anya lemenőket és testvéreket hagyott hátra; három negyed részét ha az atya vagy anya után még ilyenek sem maradtak; sőt ezen köteles részt a szülők még élők közti ajándékozás, vagy végrendelet által sem nevelhetik! Az egész hagyatékot pedig csak akkor nyeri: ha az atya vagy anya nem hagyott oly rokont hătra, ki hozzá öröklésre képes ízen áll.[e]

Azon intézkedések, melyek a vagyon szabad rendelkezés alá eső részét meghaladják, reductio alá vétetnek a megrövidített részek erejéig.[f]

---

[a]) *Varnkönig* I. k. XXXIII—XXXVII. §§. *Makeldey* 84. és köv. §§. — [b]) *Code Civil* 913. 915. §. — [c]) u. o. 350 §. — [d]) u. o. 727. §. — [e]) u. o. 757. 758. 908. §§. — [f]) u. o. 920. §. és köv. az ajándékozást is ide értve. — A *Zürichi Codex* 2028. §-a szerint kinek házasságbóli gyermekei vannak, idegenek javára tiszta vagyonának csak $^1/_{10}$ részéről végrendelkezhetik; a 2030 §. szerint ki atyját vagy anyját hagyja örökösül, legfölebb $^1/_4$ részéről, a 2032. §. szerint ha testvéreket: csak $^1/_3$ részéről. — *Angolországnak* rendszeres polg. törvénykönyve nem lévén, értekezésem tárgyát ott úgy, mint a rendszeres törvénykönyvekben formulázva és körülirva nem találjuk. Angolhonban a végrendeletek legrégibb nyomai a szász hóditás korába esnek. Hóditó Vilmos előtt szabadon lehetett a javakról végrendelkezni, később azonban a fekvő javakról, a német hübéri rendszer befolyásával az ősi és szerzeményiek közti különbségnek megállapítása után, a mennyiben ősiek voltak, végrendelkezni nem lehetett, sőt elidegenítésök is érvénytelenség súlya alatt tiltva lett, ezek csupán a fiágat illetvén, mialatt a szerzeményben a nők a fiakkal egyenlőn örökösödtek, és ezekről I. Henrik világos rendelete szerint lehetett végrendelkezni, de az ősi vagyon kiegészitésére ennek egy negyed része vala fordítandó. II-dik Henrik rendelete szerint az örökhagyó vagyonának csak egy harmad részéről végrendelkezhetett, a többi a törvényes örökösöket illette; kétségkivül a római jog elvei folytán, mivel ezek ott is bár a törvényszéki gyakorlat által sokféleképp módosítva követtetnek elannyira, hogy el lehet mondani, hogy Angolhon közönséges törvénye legnagyobb részt a hübéri és római jog szabályaiból alakult. Tanulságos jogtörténelmi adatokat olvashatni az örökjog általános szempontjából az 1862-ki *Törvényszéki csarnok* 44. és köv. számaiban.

5. §.

A köteles rész jogintézményének az érintett jogrendszerekből vett ismertetése folytán áttérek hazai törvényeinkre, nyomozva miként állottunk mi a többi európai jogrendszerek közepette, melyekben a köteles rész divatozott.

Habár a vezérek korából a javakróli szabad intézkedés tekintetében biztos adatokkal nem birunk, mindazáltal bizonyos marad, hogy az alapszerződés 2-dik pontja erejénél fogva szerzett *első foglalási föld* vagy *telep, szállás* teljes és szabad rendelkezéssel járó tulajdont jelent, elannyira, hogy később is több jogot tulajdonított a kir. adománynál; mert IV Béla, V. István és IV. László adomány-leveleiben is némely

javak mint *„descensus hereditarius“* *„jure hereditario“* et *irrevocabiliter* adományoztattak; és bizonyos az is, hogy ezen és hasonló záradékok: *„jure primorum verorum et naturalium nobilium*, vagy: *ad instar nobilium regni primorum et principalium“* oly nemesi szabadsággal járó birtokot jelentenek, milyent az ország főnemesei, az ország szent, és többi királyai ideje óta élvezni szoktak, *„consveti sunt gaudere“*. Eladható, elajándékozható, végrendelet által elhagyható volt teljes szabadsággal.[a] Mindazáltal a földbirtok elidegenitései és átszállitásai aligha valának gyakorlatban a családon kivül. A tulajdonképi *vagyon* szolgák-, barmok-, lovak-, és zsákmányból állott, és ez volt a szabadon forgó vagyon. Öröklési rend tekintetében úgy látszik, hogy más ázsiai pásztor népek, a tatárok követtettek; az atyai házat a legkisebb koru fiú tartá meg, az öregebb testvérek a haza védelmében szerezvén és érdemelvén új földeket, és más telepeket alakítván.[b]

A királyok ideje azonban már a vagyon körül többé kevésbé világos intézkedésekre mutat.

Így Sz. István II. K. 5. fejez. olvassuk:

„Mindenkinek legyen hatalma sajátját megosztani, nejének, fiainak, leányainak, és szülőinek, vagy az egyháznak adni. 1. §. És ezt még halála után se merje megrontani senki.“ — A 6-dik fejezet: „Akarjuk pedig, hogy valamint mindenkinek szabadságot adánk tulajdonán uralkodni: úgy a dolgok honvédek, szolgák és minden királyi méltóságunkhoz tartozók érintetlenül maradjanak.“ — A 35. fejezet pedig így szól: „Mindenki uralkodhassék sajátján valamint a király által adományozottakon is, míg él, kivévén azokat, mik a püspökséghez és megyékhez tartoznak.“

Az első idézet szerint a szabad rendelkezési jog a saját körül mindenki részére biztosítatik, azonban a másodikban a királyi, a harmadikban a püspöki és megyei javak kivétetnek.

Kálmán I. könyve 20. 21. fejezetében ezeket találjuk:

„Szent István által adományozott bármily birtok emberi öröklése minden utódot illesse. Más királyok által adományozott birtok pedig apa után fiára, ha nincs, fivérére szálljon, kinek fiai az öröklésből halála után se zárassanak ki. — Ha-

„pedig fennebb nevezett fivér nem találtatnék, az öröklés a „királyé. — Vásárlott örökség az örökösöktől el ne vétessék, „de a vételt bizonyítványnyal kell igazolni.“

Azonban tüzetesen a végrendelkezési jogra nézve leginkább használható II. Endre 4-dik czikke, melyben ez áll: „Ha ki nemes, fi nélkül halna el, a birtok negyed részét leánya „nyerje, arról mi marad, mint tetszik, szabadon végrendelkezhe-„tik. És ha halál által megelőzve nem rendelkezhetett volna, „közelebbi rokonai kapják meg; de ha épen semmi nemzet-„sége nem léteznék, nyerje el a király.“ — IV. Béla 1267 : 9. „t: czikkben azt rendeli, „hogy ha nemes örökös nélkül a „hadban meghal, annak bármi módon szerzett birtokai ne „szálljanak a királyi kézre, hanem rokonaira vagy nemzet-„ségére maradjanak. A vett javak pedig, kinek éltében adni „akarja, annál hagyassanak.“ [c)]

Az imént idézett törvények oda mutatnak, hogy azok korában a vagyonróli szabad rendelkezés fenállott, mivel az azokban említettek csak akkor örököltek, ha az elhunyt máskép nem rendelkezett; és bár a végrendeletek nem igen divatoztak, mégis több oly végrendeletet is ismerünk az érintett korszakból, melyekben a végrendelkező ősi vagyonáról is intézkedik. [d)] Azonban ama kétség, vajjon mindennemü, adományi úgy, mint másként szerzett javakra egyaránt kiterjedt-e ezen rendelkezési szabadság, teljesen eloszlatva nincsen. Bevallja ezt Kovachich, [e)] bevallja Bartal is, mondván: diversas dominiorum species ex diversis styli diplomatum formulis explicandas esse.“ [f)]

I. Lajos azonban II. Endre 1222. 4-dik czikkét teljesen megváltoztatta, arra egyenesen hivatkozva kimondván „hogy a földbirtokok legközelebbi fivérekre, és ezek nem-„zetségeire joggal, törvényes ellenmondás nélkül szálljanak „által.“

És ez által lett az ősiség alapja letéve, az ezen törvény keletkezéséig uralkodott rendelkezési szabadság illetőleg a végrendelkezési jog is megszorítva. Ez óta az ősi javakról senki szabadon nem rendelkezhetett, a jogközösség vétetvén fel alapúl, az ősi örökség az osztozó felek közt az osztály után is közös maradt, azt eladni, végintézet által elhagyni

nem lehetett [g]. Az eladott ősiek a szerzeményekből lettek pótlandók.[h] Az adományiakról pedig az utolsó jogközösségbőli birtokos csak kir. jóváhagyás mellett rendelkezhetett.[i] Az ősi birtok és ősi vagyon fogalma s természete nem csak a nemesi, hanem a polgári és egyéb úgy ingatlan mint ingó javakra átment, a mennyiben rendes osztályból jutott, a viszonos öröklés jogát is magában hordva.[k]

Mig e szerint az ősi vagyon a család tulajdonául tekintetett: a szerzemény a szerző teljes tulajdona volt, arról mindenki szabadon rendelkezhetett, a nélkül, hogy a rendelkezés módjára nézve valami korlát állíttatott volna fel, úgy élők közt, mint halál esetére nem csak végrendelet, hanem örökszerződés által is, elannyira, hogy sem gyermekei, sem rokonai sérelemről nem panaszkodhattak.[l]

Így tanít Verbőczy is, ki bár a római jognak különben nagy tisztelője volt, és azon időben élt, midőn „a kor uralkodó eszméi mindenütt a nemzeti életiránylatok mellőzésével a classikai világ maradványaiban keresték a társadalmi lét újjászületésének vezérelveit, midőn nemcsak Olaszhonban és a Német-birodalomban, hanem Angolországot kivéve egész nyugati Európában a római jog túlnyomó gyakorlati tért nyert, söt nagy részben kötelező erővel is ruháztatott fel“; és csak is ő tartotta meg a magyar jogrendszer eredeti elvi önállóságát s független nemzeti jellemét a XVI-dik században.[m] Útmutatása szerint a szerzeményekről teljesen szabad rendelkezés bizonyításául hivatkozunk

Az I: 5. czímre, mely szerint „a hadi valamint polgári szerzeményről, a mint t. i. az hadi szolgálatok, vagy tudomány, tanultság által szereztetett, a fiúnak szabad azt tenni, a mit akar, az atyja akarata ellenére, és viszont.“ — Ezen kimondását egyszersmind a dicséretes régi és hajdan óta jóváhagyott szokásunkkal indokolja.

Az I: 51.—9. §-ra. „A fiak önszolgálat vagy tudományukkal szerzett vagyonukról atyjok akarata nélkül is szabadon végrendelkezhetnek.“

Az I: 57-re. „Minden zászlós, stb. — kinek fiai és leányai vannak, ezeknek minden beleegyezése nélkül, sőt akaratjuk ellenére is tulajdon szolgálatai által szerzett, és nyert

(I: 5.) vagy saját pénzével, mi szinte szolgálatok által szokott szereztetni, vásárlott javai iránt és felöl életében szabadon mint tetszik, rendelkezhetik, a fiaknak s leányoknak ellenmondása ellent nem állván. És ha az atya ezen javairól fiai és leányai közt életében némi osztályt tett volna, nehogy kimultával köztük ez oknál fogva egyenetlenségek támadjanak, a fiak és leányok atyjuk halála után is tartoznak ezen osztályt helyben hagyni, és abban örökké megmaradni."

Irott törvényeink és a kir. kuria itéletei szinte e tanhoz hajolnak. Mert az 1687: 9. 1723: 50. szerint a szerző szerzeményéből hitbizományt állithat. — Az 1715: 27. nem csak hogy semmit sem szól a gyermekeknek hagyandó részről, hanem a 4-dik §-ban még azt is kimondja, hogy végrendeletben örökös nevezése nem is szükséges, az az elhunyt szabadságára hagyatik. — Az 1715: 71. §. 2. szerint a bár jószágbirhatási joggal felruházott szerzetbe lépett gyermek a szerzeményekből atyja végrendeletén kivül mit sem kap; — mi szinte a szerzeményről szabad intézkedést tanusítja. Ide mutatnak végre az 1836: IX. 9. §. 1836: XIV. 1840: VIII. §. 1. mint a szerzeményről szabad intézkedésnek mindannyi a törvényekből merített bizonyítékai.

A kir. kuriai itéletek közül erősitésül felhivható a dec. 4. ad implem. Testam. „cum leges praecise de propriis acquisitis disponendi facultatem tribuant." — Sent. 3. Div. success. a szerző atya végrendeletét megállapította. — Sent. 21. 28. ad Invalid. Testamenti szinte a szerzeményekről szabad intézkedés elvéből indulnak. — Végre a Sent. 39. ad Invalid. Testamenti 1816. dec. 17-ről legkiáltóbban szól: „Actione — in ignoto legibus patriis inofficiositatis titulo — fundata, — eandem condescendere;" vagyis: a keresetet, mint hazai törvényeink előtt ismeretlen méltatlansági vagy kötelességtelen perintézetre alapítottat, leszállítá.

Daczára törvényes szokásainknak, irott törvényeinknek, és felsőbb itéleteknek, és a szerzemények feletti szabad rendelkezésről mindenkor uralkodott és legújabban az országbírói értekezlet alkalmával is csak felidézett erős meggyőződésnek, mégis találkoztak némely hazai jogtudományi tekintélyek, kik a szerzeményekről végintézkedés korlátlan

szabadságát a végrendelkező saját gyermekei érdekéből tagadni igyekeztek, kik azonban nem csak hogy egy esetet sem tudnak jogi életünkből felmutatni, melyben a szerzeményekből kitagadott, vagy mellőzött gyermekek köteles rész czímén a végrendelet ellenére valamit nyertek volna, hanem arról is — hogy mily személyeket illetne ha szerintök helye volna, mily mérvben, mikor, és mikor nem, valamint a kiadás módozatairól, mint mindannyi részletes megkivántatóságokról; melyek körül, mint fentebb láttuk, a különféle rendszer- és törvénykönyvek oly ovatos gondosságot tanusítanak, — mélyen hallgatnak. [n)]

Igaz ugyan, hogy a kiskorú gyermekek, ha ily mostoha szülöi végintézettel találkoznak, azt megtámadhatják, de csak a tartás és nevelés költségei erejéig, és tulajdonkép csak is e czímek alatt, de nem a köteles rész czímén, hanem azon törvények alapján, melyek eme elhárithatlan természetes kötelességet egyszersmind törvény- szabta kötelezettséggé emelték. [o)]

Ily állapotban találta hazánkat az 1848. 15. t. cz., melyből azon, jogrendszerünket mélyéből megrázkódtató hangzatu új törvényt vettük, hogy az ősiség elvileg eltöröltetett; de ez által a szerzeményekrőli korlátlan intézkedés nem csak nem változott, hanem ugyanaz idézett törvénynek a mily nagyszerü, ép oly rövid enunciatuma mellett az ősiekre is kiterjesztendő lett, mi hogy minden ovatos hátgondolat nélkül nem volt, és nem is lehetett a törvényalkotók szándékában, már csak onnét is kitetszik, mert ez által törvényhozásunk, mely gondos és ovatos belátásának oly szép eredményeit mutatta fel az ezen törvényt megelőzte rövid, valóban új korszaknak nevezhető idő alatt, az általánosan elfogadott köteles részt tanusító europai jogrendszerekkel merő ellenkezésbe jutott volna, mi nem haladást, hanem valódi hátralépést tanusítandott. De miután az idézett törvényczikkben az ezen elv által mélyében megváltoztatott örökösödési rendszerünk új rendezése iránt kilátásba helyezett gondoskodást a bekövetkezett végzetteljes események háttérbe szorították, a szerzeményekrőli szabad korlátlan intézkedési jog, más részről az ősiség elvileges eltörlése, s így a szerzeményekkeli

mintegy egyenlősítése mellett mozgott jogi életünk 1853. május 1-ső napjáig, midőn az ausztriai közönséges polgári törvénykönyv az 1852. nov. 29-ki ősiségi patens által megelőzve teljes mérvben életbeléptetett, a nélkül azonban, hogy nemtőnk megszünt volna őrködni felettünk, és kitárta volna a sokszázados zárjától megszabadított kaput, mely az ősiekböli szabad kitagadásnak vagy mellőzésnek terére vezetendett; és példákat mutathatnánk fel, melyek tanusítanák, hogy a szülők végrendeleteikben az ősieknek a szerzeményiekkeli egyenlősitését mohón kapták, és azt mostoha érzelmektől vezéreltetve saját gyermekeik ellenében használták volna. De még maga az ősiségi patens is csak egy a nemzetben még uralgó nézet iránti hajlamnak hódolt akkor, midőn az 5-dik §-ban az öröklött ősi csupán fiágat illető nemesi javak birtokosainak megengedte, „hogy az ált. polgári törvénykönyv életbe léptétől számitva legfölebb három év alatt végrendeletileg a fiutódok javára oly joghatálylyal intézkedhessenek, hogy ezen végrendelet a leányágbeli utódok által az ált. polgári törvénykönyvben megállapított köteles rész czímén, vagy az özvegy által meg ne támadtathassék, ha azok legalább azt, a mi őket az említett javakból az addigi törvények szerint jogosan illette, megkapják."

A köteles részt tehát hazai jogrendszerünkben az ősiekben pótolta a törvény, a szerzeményekben pedig a nemzet jobb érzülete, mely azon aránylag kevés számu végrendeletekből, melyek hazánkban tétettek, nem mutatott fel példákat, melyek a törvényhozást a szerzeményekről szabad végrendelkezési jognak megszorítására indíthatták volna; mi egyszersmind meggyőzheti mindazon honfiainkat és beszármazott idegeneket, kik e hiány miatt törvényeinket és jogéletünket az általános polgári törvénykönyv irányában méltatlanul ócsárolták.

---

[a] *Bartal Commentariorum ad Historiam status, jurisque publ. Hungariae aevi medii.* I. köt. 117. lap. — [b] Honnét az I: 41. czím rendelése eredett. Jogtud. és törvénykezési tár 1856. 261. 262. lap. — [c] L. *Nic. Kovachich Sylloge Decret. Comit.* Tom. I. pag. 14. — Mégis IV. Béla 1251-ki oklevelében ez áll: „*terram Vr-*

beuch in comitatu Ugocha existentem Magistro Achilli" teljes szabad rendelkezéssel, „*ordinandi de ipsa quod sibi visum fuerit, liberam pro suo beneplacito habeat facultatem.*" *Horvát István Verb. Emlékezete* II. — 1263-ban: „*Villam Tatam — cuicumque vellet alteri vendendam, aut pro Deo libere donandam et legandam.*" — *III. Endre* 1300-ról *Katona T. VI. p.* 1233. *Sebus* helység felett: „*et in morte locandi* et transferendi plenam et liberam ut voluerit, habeat facultatem." —[d] *Venczel: A magyar- és erdélyi magánjog rendszere.* 446. §. c) jegyzet. —[e] *Vestigia Comit.* pag. 98—103. —[f] id. munkája III. köt. 72. lap. —[g] I: 47. 4. §. 1723: 47. 3. §. Dec. 12. Div. success. —[h] 1723: 49. —[i] I: 69. 1715: 26. —[k] V. ö. „*A magyar anyagi magánjog rendszere*" czímű munkám II. kiad. 350. 411. §. —[l] Erdélyben a magyar ősi és szerzeményi jogrendszer divatozott. *l. Venczel II.* 435. lap. — Az *erdélyi szászoknál* azonban az ősi és szerzemény közt különbség nem lévén, ott a lemenő, felmenő, és a közvetlen testvéreknek köteles része sértetlenül hagyandó, t. i. az egész hagyatéknak két harmada. Csak gyermekek kitagadása esetére lévén kivétel, midőn azok hálátlanok, és hálátlanságuk a végrendeletben névszerint kitétetik. *Venczel* id. munkája 497. §. —[m] u. o. 86. 87. §. —[n] *Szegedy* Tyrocin. I. 57. — *Huszty* „*Jurisprudentia Practica*" stb. Agriae 1794. Lib. II. tit. 44. §. 2. *Georch Honi törvény.* II. 301. §. Ezekhez *Frank* is látszik hajolni Közigazság törvénye 235. és 535. §. azonban tán csak inkább tudományos mint gyakorlati tekintetben, mivel munkája egyéb helyein a szerzeményekrőli szabad rendelkezésre mutató törvényeket ő maga is széltében idézi. — A hivatkozott 535. §-ban mindazáltal előbocsátva elismerését más nemzetek törvényei iránt, melyek a köteles részt mint a szívtelen, hizelgő, áskálódó mostohák és álbarátok vagy szolgák és ágyasok fondorkodásai ellen törvényes oltalmul elfogadták, azon kérdést teszi fel: „Lehet-e méltatlan végrendelés (inofficiosum testamentum) ellen panaszt emelni, azt eldönteni, vagy a mi egyre megy: szabadságában áll-e az intézkedőnek saját gyermekeit és általán szólva törvényes örököseit (?) keresményéből egészen kizárni? miután erre világos törvénynyel felelni nem lehet; nem is csuda tehát, hogy a tanítók véleménye elágazott." Ő maga az I: 43. czimre hivatkozik, de ez a testvérek által „*per eum*" záradék mellett nyert jószágok osztályáról szól; a súlyt arra látszik fektetni, hogy azt a szerző testvér maga vagy gyermekei számára fen nem tarthatja, testvéreit tehát saját fiai kedveért ki nem zárhatta, és így fiait sem; azonban az idézett czímnek valódi értelme csak is a testvérek javára czéloz, a „per eum" záradék alapján, minélfogva ők azon szerzeményből sem a szerző testvér saját- sem gyermekei érdekében az osztályból ki nem zárathatnak. Az idézett czím tehát köteles rész tekintetében a gyermekeknek épen semmi kedvezményt nem nyujt. — Súlyt fektet továbbá Frank az I. 53. 9. §-ra mely igy szól: „De ha az előbocsátott okokon kivül történt és következett az osz-

tály az atya és fiú közt, akkor különbség nélkül minden jószágokra és holmikra nézve kell köztük osztálynak történni." — és a 10-ik §-ra: „Mivel hogy a természeti jog szerint az atya a fiunak és viszont a fiu az atyának szerzi mindazt, a mi vagyont és jószágot szerezni képes." — Az igaz, hogy ezekben első tekintetre rejlik valami, de ha a dolgot élesebben vizsgáljuk, itt az apa és fiú közti osztályról van szó, és méltán kérdezhetjük: micsoda eset az, melyben az I. 52. és 53. czímben foglalt okokon kivül kényszerítő osztálynak lett volna helye? a 9. §-nak tehát legfölebb is csak tanácsadó irányt lehet tulajdonítani, mint Kövy is megjegyzé. De maga Frank is e kényszerített osztályt munkája 262. §-ban eléggé ostromolja. — Azt is felhozza továbbá Frank érvül: „hogy a törvények ily kizárásról nem szólnak;" de elég, ha a szerzeményekröli korlátlan intézkedést kimondják. Tovább menve mint maga is kiköti, „hogy ha előadott okainak erő tulajdonítatnék," a törvényes rész mértékének kérdését is megfejteni igyekszik, hivatkozva az I. 101. czímre, melyben az áll: „hogy ha a lovak ősiek, a végrendelet azokról is csak a végrendelkező férj illetőségére nézve állhat;" csak az a baj, hogy ez a lovakról szól, tehát erőszak nélkül mindenre nem alkalmazható, főleg ha meggondoljuk, hogy e rész mennyiségének, a jogosított személyeknek meghatározására és egyéb részleteire az europai jogrendszerekben menynyi gond fordíttatott! — De tovább menve maga is beismeri, hogy az osztályrész mértékében, a mint meghatározni igyekvék, „csak fél igazság rejlik, mivel a szerző diszörökséget állíthat, leányait kizárhatja, és ha több fiai vannak, keresményét jó czéllal egynek is hagyhatja," mely beismerése azonban sokkal erősebb, semmint azt a köteles résznek a nemesség diszére szolgáló intézkedésekkeli megegyeztetésével meggyöngiteni lehetne. — Végre állitja, hogy némely esetekben az „ily végrendeletet más úton is meg lehet dönteni, abból indulva, hogy háborodott elmével, vagy szorongatások, csábitások befolyásával jött létre," de bevallja egyszersmind, „hogy sokszor bajos dolog az efféléket bizonyítani", miben teljesen igaza van; de „hogy a végrendelet illetlen tartalma már magában is elegendő bizonyságot szolgáltatna, ha p. o. végintézkedő ősi javak csekélysége vagy hiánya mellett árvákat hagyva, azok neveléséről, tartásáról épen nem vagy legalább nem vagyonához, állásához képest gondoskodott; vagy ha gyermekeit ok nélkül kizárva, minden keresményét mostohájoknak, vagy fajtalan aljas idegen embereknek hagyta: előbbi házasságbóli gyermekeit kizárva mindenét az utósó házasságbóli gyermekeinek hagyta." Erre csak azt lehet felelni: hogy az árvák érdekei, mint fennebb, és itt o) alatt megjegyeztetett, biztosítvák, a többi esetekben pedig csupán a végrendelet illetlen tartalmából kiindulni oly intézkedés megrontására, melynek szabadságát maga a törvény megállapította, czélhoz nem vezet. — Vajjon végre az „inofficiosi testamenti querela" Rómában csak a törvénytudók véleményén alapult-e? mint Frank mondja: erre megfelelhetni a jelen

értekezés 2. §-ból. — A többi ellenvéleményü írók okoskodásait, s azoknak czáfolatait olvashatni *Kelemennél* III. köt. 351. és követk. ll. *Kövynél* 360. lapon. *Fogarassynál* 162. lapon. — *L. Kutrovich* „*De Exheredatione liberorum* Anno 1836. — *Schvaiger* „De Testamentis" 63. és köv. l. — [o] Szent István. I. k. 8. Fej. 1. §. 1723: 105. 1765: 26.

6. §.

1853. május 1. mint a közönséges polgári törvénykönyv behozatala napjától, kapcsolatban az ősiségi patenssel, hazai jogrendszerünk merőben új korszakkal találkozott. Az említett patens 5-dik §-ban kimondatott, hogy „a közönséges polgári törvénykönyvnek az örökösödést tárgyazó rendeletei a vagyon és személyek minden nemeire kiterjednek." A szerzemények feletti előbbi korlátlan szabadság helyét a polgári törvénykönyvben szabályozott köteles rész jogintézménye egész kiterjedésében elfoglalta. [a]

Az ált. polg. tvkv szerint azok, kiket köteles rész illet, szükség-örökösöknek hivatnak, ezek pedig az örökhagyó gyermekei, az örökbefogadottakat is ide értve, ilyenek hiányában szülői. És miután a természetes gyermek is bir öröklési joggal anyja után: tehát köteles részt is követelhet. [b]

A gyermekeknél a köteles rész a törvényes öröklés útján nyerendett résznek fele, a szülőknél egy harmada. Ki azonban örök-jogáról lemondott, [c] az örök-jogból kizáratott, vagy az örökhagyó által jogszerüen kitagadtatott, köteles részre igénynyel nem bir. [d]

A jogszerü kitagadás esetei: 1) a keresztényságtől elszakadás, 2) az örökhagyónak szükségben elhagyása, 3) büntett miatt életfogytig vagy 20 évi börtönre itéltetés, 4) közerkölcsiséget botránkoztató életmód. A szülőkre nézve ugyanezek, s különösen, ha gyermekök nevelésére semmi gondot nem fordítottak. Sőt a szükségörököstől a köteles rész oly cselekvények miatt is, melyek az 540—542. §§-ok szerint az örököst az örökjogra méltatlanná teszik, végrendelet által megvonathatik.

A kitagadás oka akár fejeztessék ki az örökhagyó által, akár nem, az örökös által mindenkor bebizonyítandó, s a törvény szavaira és értelmére alapítandó, és a kitagadás csak

kifejezett, s törvényes alakban kijelentett visszahúzás által szüntethetik meg. Pazarló szükségörököstől az örökhagyó a köteles részt megvonhatja, ha alaposan félni lehet, hogy az gyermekeire nézve elveszne, és azt rendelheti, hogy az gyermekeinek juttassék.[e]

A köteles rész világos megemlítése nélkül örökség vagy hagyományként hagyható hátra, de annak a szükséges örökös számára egészen szabadon kell maradnia. Minden korlátoló föltétel vagy terhelés érvénytelen. És ha szükségörökösnek a köteles résznél nagyobb rész hagyatik, a korlátolás csak azon részre vonatkozhatik, a mi a köteles részt meghaladja.[f]

Azon szükségörökös, ki a 768—773. §§-ok esetein kivül tagadtatott ki, az öt illető egész köteles részt, a mennyiben pedig csak némi rövidséget szenvedett, annak kiegészítését követelheti.

Ha több gyermekek közül, kiknek létezése az örökhagyó előtt tudva volt, egyik egészen hallgatással mellőztetik, csak köteles részt követelhet; de ha bebizonyítható, hogy az örökhagyó előtt ismeretlen volt, azon örökrészt követelheti, mely a legkevésbé kedvezményezett szükségörökösnek jut; ha pedig a még hátralévő egyetlen szükségörökös van örökösül nevezve, vagy a többiek mind egyenlő arányban nevezvék, ő is annyit követelhet. Ha pedig az örökhagyó egyetlen szükségörökösét tévedésből hallgatással mellőzi, vagy ha a gyermektelen örökhagyónak csak végakarata nyilvánitása után lett szükségörököse, kiről semmi gondoskodás nem történt: csak a közintézetekre tett szolgálatok megjutalmazására vagy a kegyes czélokra rendelt hagyományok fizettetnek ki a tiszta hagyaték $^1/_4$ részét meg nem haladó összegben; minden egyéb végintézkedések erejöket egészen elvesztik. Mindazáltal ha a szükségörökös az örökhagyó előtt elhalt, erejöket ismét visszanyerik. — Az örökhagyó előtt elhalt gyermek hallgatással mellőzött maradékai az örökjogra nézve a meghalt gyermek helyébe lépnek. — A végrendeletben világosan kitagadott, de az örökhagyó előtt elhalt gyermekek származékai csak a köteles részt követelhetik.[g]

Ha felmenő ágbeli szükségörökös mellőztetik hallga-

tással, ez mindég csak a köteles részt követelheti.[h] — És ha az örökös bebizonyíthatja, hogy valamely hallgatással mellőzött szükségörökös a 768—770. §§-okban felállított okok valamelyikéből magát vétkessé tette, az elmellőzés jogszerü hallgatag kitagadáskép tekintetik.

A köteles rész kiegészítéséhez mind az örökös, mind a hagyományosok aránylag tartoznak járulni.

A tömeg a köteles rész alkalmából rendesen leltároztatik, bíróilag megbecsültetik; a szükségörökösök a becsünél jelenlehetnek, észrevételeiket megtehetik. De az árverést a valódi érték kitudása végett nem követelhetik. — És a köteles rész nem természetben, hanem csak az örökrész birói becsü szerinti értékében jár.[i]

A kiszámitást illetőleg: adósságok és terhek, melyek már az örökhagyó éltében a vagyonon feküdtek, a tömegből leszámithatók. De a hagyományok és a végrendeletből folyó más terhek tekintetbe nem jöhetnek. A valóságos megosztásig a hagyaték a nyereség és veszteségre nézve úgy tekintendő, mint a fő- és szükségörökös közt aránylag közös jószág.[j] De a szükségörökösök számadást is követelhetnek.[k] És mindaz, a mit a szükségörökös az örökhagyó hagyományai, vagy más intézkedései által a hagyatékból kap, köteles része megszabásánál számba vétetik.

Mit az örökhagyó éltében leányának hozományul, fia vagy unokájának kiházasítására vagy közvetlenül valami hivatalba vagy bármi üzletbe lépésre adott, vagy teljes korú gyermeke adósságai fizetésére fordított, betudatik. — A szülők köteles részénél az elölegezés beszámitásának csak anynyiban van helye, a mennyiben az sem törvényes gyámolás végett, — sem csupa adakozásból nem tétetett.[l]

Oly szükségörökösnek, ki köteles részéből maga törvényesen kizáratik, a szükséges tartás mégis mindenkor kiszabandó.[m]

Kiterjed a köteles rész az ajándékozásra is. Mert ha az ajándékozónak az ajándékozáskor köteles részre jogosított lemenői vannak, csak vagyonának felét ajándékozhatja; mert ha a lemenők bizonyíthatják, hogy hagyatéka az ajándékozás idejéni vagyonának felét meg nem üti, az ajándékozottól a

törvényellenesen kapott fölösleget aránylag visszakövetelhetik; de ha ez a dolgot vagy értékét már nem birja, csak anynyiban felelős, a mennyiben azt roszlelküleg bocsátotta ki birtokából. [n]

[a] Austriában a köteles rész a római jognak a birodalom főleg német örökös tartományaiban régi időkben történt elfogadása által fővonásaiban meghonosult. — *Vossius:* „Leges et Consvetudines Austriacae“ p. 223. — Voltak azonban az egyes tartományokban némi eltérések is. Így az ausztriai főherczegségben csak a gyermekek kaptak köteles részt. A morva országrend és a cseh városi jogok ettől eltérő módozatokra mutatnak, mint ezt „*Stubenrauch*“ Commentárjában II. köt. 648—650. lapon megjegyzi. — [b] Austr. polgtvkv 762. 764. §. Függelék 59. sz. — [c] u. o. 551. §. — [d] u. o. 765—767. §. — [e] u. o. 768—774. §. — [f] u. o. 774. §. — [g] u. o. 775—780. §§. — [h] u. o. 781. §. tehát nem mint a 776—778. §§. — [i] u. o. 782—784. §. és Függ. 60. sz. — [j] u. o. 785—786. §§. — [k] Függ. 61. sz. — [l] u. o. 787. 788. 154. 789. §§. — [m] u. o. 795. §. — [n] u. o. 951—955. §§.

7. §.

Az 1860. october 20-ki legmagasabb diploma folytán örömmel állította volna vissza az országbirói értekezlet a magyar anyagi és alaki törvényt, ha a szükség ércztörvénye s a lehetetlenség ellent nem áll vala. [a] Mert az ősiség eltörlésével megsemmisült magánjogunknak talán fele része, az úrbériség eltörlése, a jogegyenlőség úgy személyi mint vagyoni tekintetben oly erős szakitást tett 1848 előtti magánjogunkon, hogy abból valólag mondva csak foszlányok maradtak. Mindezt az országbirói értekezlet mélyen belátva munkálkodásának főirányául kimondá ugyan, hogy *a magyar polgári anyagi magán törvények visszaállíttatnak, de a közhitel, a jogfolytonosság, és a helyzet szükségei által igényelt pótlásokkal.* [b] — Es ha a fentisztelt értekezlet munkálatairól vezetett jegyzőkönyveket olvassuk, tapasztalhatjuk ama nehézségeket, melyeket a kitűzött iránynak szem előtt tartása az egyes jogintézmények megállapitása körül okozott.

Legtöbb nehézséget látunk azonban az öröklés körül, mert az öröklés a mint egy részről az egyéni összes jogvi-

szonyoknak zárkövét képezi, más részről azoknak új útjait nyitja meg. Innét magyarázhatók meg tehát azon különféle egymástól lényegben eltérő mozzanatok, s külön vélemények, melyek az öröklés körül felmerültek, mig végre egy közvetitő javaslatnak elfogadása által jelen új öröklési rendszerünket létrehozni sikerült. [c]

A föirányban figyelembe vett körülményeknek az öröklési rendszer tekintetében egyik és pedig fő fontosságu kifolyása lett a *köteles* vagyis *törvényes osztályrésznek* megállapítása.

Indokul felhozatik: „hogy azt kénytelen volt az értekezlet adoptálni, mivel igazságos surrogatuma azon osztályrésznek, melyet a leszármazó örökösök az ősiből minden esetre követelhettek. E nélkül az ősi és szerzemény közti különbség megszünte után nem lehet vala megfelelni a magyar törvények szellemének, melyek csak azért engedtek korlátlan rendelkezést a szerzemények felett, mert az ősiekre nézve a leszármazók úgy is biztosítva voltak. [d] És miután az 1848. XV. t. cz. minden vagyont, tehát az ősit is, a birtoklónak oly tulajdonává változtatta, melyben többé semmi ősiség nem rejlik, ily vagyon pedig a magyar törvények rendeleteinél fogva szabad rendelkezés tárgyát teszi, ha a gyermekek iránti igaztalanságnak tárt kaput nem akarnánk nyitni, kellett oly megszoritásról gondoskodnunk, miszerint a birtokló, ha gyermekei vannak, vagyonának fele részét ezeknek hagyni köteleztessék. Ezen intézkedés látszólag ugyan eltér a magyar törvény szavaitól, de szorosan véve bizonyosan megegyez annak szellemével, mert a természet törvényét tartja szem előtt." [e]

Ezek ellen azonban más részről az öröklés megállapítása körüli viták alkalmával magánkörökben felhozatott: hogy inkább a szerzeményekröli szabad rendelkezés egyez meg a törvény-, s a nemzet szellemével, a köteles rész a szülőt inkább bántja, ki amúgy is jó ösztöneinél fogva csak jó gyermekeinek szerez, és így a szabad intézkedés karlátolása inkább bántólag hat a szülőre, a mennyiben a köteles rész jogintézménye mellett gyermekét mintegy szerzeménye felett jogigényekkel felruházott őrt kénytelen tekinteni. Azonban a

köteles rész törvénye ép oly kevéssé bánthatja a jó szülőt, mint nem bántják a büntető törvényben foglalt különféle büntetések az erkölcsös embert.

Az értekezlet alkalmával a köteles rész eleve csak a leszármazók részére vala tervben, de utóbb a viszonosság szempontjából a szülők részére is a gyermekek ellenében érvényre emeltetett. [f]

Kimondatott továbbá: miszerint a jogbölcsészet kivánja, hogy ha a végrendelkezési jog korlátoltatik, akkor korlátoltassék egyszersmind az ajándékozási jog is, mert különben a végrendeletek kijátszathatnának, mennyiben az örökhagyó halála előtti utósó napokban vagyonát elajándékozhatná; és e tekintetben az ajándékozás igen közel áll a tékozlás eszméjéhez. [g]

Ezen és hasonló indokok alapján szülemlettek meg a javak tékozlása, azokról ajándékozás és végrendelet általi intézkedések korlátolására vonatkozó, s a jelenig érvényben álló törvényes szabályok, melyek szerint:

1) Tékozlás esetében az egyenes leszármazó örökösök, ezek nem létében pedig a szülők törvényes osztályrészüket zárlat által biztosíthatják. [h]

2) Az ajándékozási jog szintén a leszármazó egyenes örökösök, és ha ezek nem volnának, az életben lévő szülők törvényes osztályrésze által van korlátolva. [i]

3) A végrendelkezési jog, leszármazó egyenes örökös és szülők nem létében, minden öröklött és szerzeményi vagyonra kiterjed; ha azonban leszármazó egyenes örökösök, vagy életben lévő szülők vannak, a végrendelet ezek törvényes osztályrészét nem érintheti.

E törvényes osztályrész felét teszi annak, a mit a leszármazó örökösök az örökhagyó után ennek végrendelet nélküli halála esetére örökölnének. A végrendelet tehát erre nézve semmis, s a leszármazó egyenes örökösök, ezek nem létében pedig az életben lévő szülők ezen fele résznek kiegészitését követelhetik.

E szabály alól csak az I. rész 52. és 53. czímeiben foglalt esetek képeznek a kitagadhatásra nézve kivételt. [k]

Az I. rész 52. czíme szerint: 1) Ha a fiú hatalmaskodva

szüléire támad, vagy más terhes és nevezetes méltatlanságot követ el rajtok. 2) Ha szülőit oly bünbeli ügyről vádolja, mely a fejedelem vagy az egész ország veszedelmeztetésével. nem jár. 3) Továbbá ha szüleinek életére leselkedett, méreg által tudniillik vagy másképen a szülék halálára törekedvén 4) Ha gonosztevőkkel vagy más istentelen életü emberekkel az atyának akarata ellen czimboráskodik, gonoszul vesztegetvén az atyai jószágokat. 5) Ha a fogságba esett atyát az ellenségek kezéből, vagy a tömlöczből, midőn tehette volna, ki nem váltotta, s ki nem szabadította, vagy érette kezeskedni vonakodott.

Az I. r. 53. czímének szavai:

1) Midőn az atya jószágainak tékozlója, s a maga és fiainak jószágait nem szükségből és helyes okból, hanem inkább álnokul elidegenítette vagy elidegeníteni akarja, és ilyetén szándéka a fiúnak nyilvános tudomására jő. 2) Midőn jóllehet örökségeit és birtoki jogait el nem idegenítette, vagy nem is ügyekezett elidegenîteni, de azokat nem kellőképen miveli vagy ótalmazza, hanem pusztulni hagyja. 3) Ha az atya fiát igazságos ok, és tetemes vétke nélkül gonoszul és kegyetlenül megfenyíti. 4) Midőn az atya fiát a törvényes kornak betöltött ideje után házasságra lépni nem engedi. 5.) Ha az atya fiát vétkezni kényszerítené.

4) A' törvényes osztályrész kiegészitésének ajándékozás eseteiben is helye van, ha a leszármazó egyenes örökösök, ezek nem létében pedig az életben lévő szülők bebizonyíthatják, hogy az örökhagyó tiszta hagyatéka az ajándékozáskor volt érték felénél kevesebb, mely esetben e hiányt a megajándékozott pótolni tartozik. [1]

Ennyire terjed az o. b. értekezletnek a törvényes osztályrész körüli tanítmánya. És bár az o. b. értekezlet munkálatainak az akkori idő és körülményekből mért sükere iránti méltó elismerést elfogultság gyanuja nélkül megtagadni nem lehet, sőt a köteles rész eszméjének valósitása által magánjogi viszonyainkban tett előrelépést csak üdvözölhetjük, nem csak azért, mivel ama tényezők, melyek mellett a szerzeményekről szabad és teljesen korlátlan rendelkezési jog uralma alatt e tekintetben aggodalom nélkül élhettünk, lé-

nyegökben megváltoztak; — de azért is, mivel az által az európai törvényhozásnak e szempontból vett irányát magunkévá tettük: mindazáltal el nem mulaszthatjuk felemlíteni azon aggályokat, miket e tan, a mint megállapítva előttünk fekszik, majd szerkezeti, majd gyakorlati alkalmazás tekintetében fenhagyott. Ugyanis

A végrendelet nélküli öröklésnek elfogadott új tana szerint leszármazók hiányában az atya és anya hivatvák öröklésre, mindenik azon érték erejéig, mely tőlük vagy águktól akár végrendelet folytán, akár a nélkül az örökhagyóra hárúlt, — de a szerzemény a hitestársra száll, és csak ennek nem létében oszlik meg egyenlő részre az apa és anya közt; [m)] és miután a törvényes osztályrész felét teszi annak, a mit a *leszármazó* örökösök az örökhagyó után végrendelet nélkül öröklenének, [n)] ebből azt is lehet következtetni, hogy a szerkezetből e szavak *„és szülők“* kimaradása által a szülőket is azon vagyonból illeti a törvényes osztályrész, melyből a gyermekeket; de azt is, hogy à szülőknek csak azon vagyonból jár törv. osztályrész, melyben végrendelet nélkül öröklenének; már pedig ők végrendelet nélkül csupán az ági vagyonban örökölnek, a szerzeményekben pedig csak akkor, ha hitestárs nem maradt; ha tehát az idézett szavak csak úgy magyaráztathatnának, hogy a szülőket csak azon vagyonból illeti a törv. osztályrész, melyben végrendelet nélkül öröklenének: akkor oly esetben, ha ági vagyon nincs, hanem csupán szerzemény, és a házastárs még életben van, a szülők a bármily terjedelmes szerzeményből törvényes osztályrészt nem igényelhetnének, mi a törvényes osztályrész kifejezett indokával, czéljával és az általánosan elfogadott európai törvényhozási iránynyal homlokegyenest ellenkeznék. Söt oly eset is foroghatna fen, a hol az egyik szülő kap törvényes osztályrészt az ágáról szállott vagyonból, a másik meg semmit, ha t. i. töle vagy ágától az örökhagyóra vagyon nem hárult! — De hogy nem is ez lehetett az értekezlet szándéka, hanem az, mit fenebb kifejtettem: erre nézve találunk nyomot az e pont feletti viták alkalmával kifejezett abbeli egyedül jogos ohajtásban: *„hogy a szerző gyermek szintén csak szerzeményének feléről rendelkezhessék, másik fele a szülőkre szállandó*

legyen." [o] Ennélfogva a törvény alapeszméjéből, indokából és czéljából nyervén valódi magyarázatát, igénytelen nézetem szerint csupa szerzeményből álló hagyatékból is megilleti a szülőket a köteles rész, még azért is, mert az, hogy a törvényes osztályrész nekik csupán azon vagyonból jár, melyben végrendelet nélkül örökölnének, világosan kimondva nincs, miután a 7-dik §. e tekintetben csak a *„leszármazókat"* említi.

Az aggályok számát nevelik még azon nehézségek, melyek a törvényes osztályrész tanának, miután az inkább csak elvileg formulázva jelentkezik, a gyakorlati életbeni alkalmazását nehezítik. Mert abban csak a személyeket, kiket illet, a mértéket, a jogszerü kitagadás eseteit, és a kiegészítési keresetet úgy a végrendelet mint az ajándékozás esetében találjuk meghatározva; de vajjon illeti-e a törv. osztályrész az örökbefogadott gyermekeket? ki kell-e fejezni a végrendeletben a kitagadás okát? miként történjék a törv. osztályrész kiadása, természetben e? vagy értékben? mit lehet beszámítani, mit nem? mint mindannyi részletek, melyeket a fenebb érintett Codexek igen is gondosan körülirják, nálunk teljesen hiányoznak, és a gyakorlatban majd a törvényi hasonlatosságból, majd a szövegnek egyes kitételeiből, majd pedig az ausztr. polg. tvkönyv uralma alatt szerzett tapasztalatokból fejtetnek meg. [p]

Ezek is azon nagy számú feladatok közé tartoznak, melyek a jövő törvényhozás gondos munkásságát teljes mértékben igénybe veendik, melyeknek csak akkor foghat ohajtott mérvben megfelelni: ha nem tévesztendi szem elől azon arany betükre érdemes irányokat, melyeket a Quadripartitum érdemteljes szerzői szem előtt tartottak, kik is midőn bevallják, hogy:

„Non ita mordicus, et pertinaciter inhaerendum est priscis legibus et moribus sine ullo rerum, et temporum discrimine, ut ratio publicae utilitatis contemnatur, sed si publici commodi causa postulet, corrigendi sunt, et omnino meliorandi; nemo enim sanus judicabit malum propterea in republica tolerari debere, quia vetus, si corrigi possit, imo vero quo

magis invaluit, eo magis est tollendum: nec enim temporum numero constat honesti natura" de azt sem feledék: hogy

„Quemadmodum diversae arborum plantae diversarum etiam regionum habitui et aequalitati dispari quadam veluti harmonia correspondent, et non quaevis tellus eandem alit arborem: ita pro locorum, morumque cuiuslibet gentis varietate diversa etiam instituta per divinos illos jurisconsultos, qui primi sacrae huius et divinae professionis juridicae auctores humano generi fuerunt, cuilibet genti atque nationi adaptari, et conformari debuerunt, et cuilibet populo quaedam veluti autonomia et libertas tributa est earum legum constituendarum, quibus suis necessitatibus succurreret." [q]

---

[a] Mint Tóth Lőrincz mondá az o. b. értekezl. I. köt. 17. lapján. — [b] u. o. anyagi rész I. §. — [c] u. o. 3 — 12. §. I. köt. 95. és köv. l. — [d] u. o. II. köt. 435. lap. — [e] u. o. — [f] u. o. 442. lap. — [g] u. o. 443. lap. — [h] anyagi rész 4. §. Azonban e szabálynak szerző ellenébeni alkalmazása a körülmények igenis érett megfontolását teszi szükségessé! — [i] u. o. 4. §. — [k] u. o. 7. §. — [l] u. o. 8. §. — [m] u. o. 10. §. — [n] u. o. 7. §. — [o] Orsz. bírói értekezlet 439. lap. — [p] V. ö. idézett munkám 424. §-át. — [q] *Quadripartitum opus Juris Consvetud. Regni Hungariae Zagrabiae* anno 1798. *Praefatio* IX. és II. lap. — Ezt követték őseink is. Bartal szerint id. munkája I. 200. lap.

WALTHERR LÁSZLÓ.

EMLÉKBESZÉD

WENZEL GUSZTÁV R. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1865. január 23-ki ülésben.)

„Sokan vagynak ugyan az írók, de igen kevesen az igaz értelemben vett történetírók." *Waltherr László.* Tudományos Gyüjtemény 1833. VI. k 3. l.

Akadémiai hivatásom egyik legszebb és legháládatosabb tisztében járok el, midőn elhúnyt tagtársunk Waltherr László emlékének e helyen néhány szót szentelek. A visszaemlékezésnek ne azon egyszerü neme legyen e z, milyennel bármi testületnél is az elhalt tagokra nézve közönségesen találkozunk, melylyel tehát mi is különben minden elhúnyt tagtársunk hírének nevének tartozunk. Waltherr emléke többet igényel tőlünk; s én szerencsésnek érzem magamat, hogy e részben a t. Akadémia elismerésének tolmácsa lehetek. Mert azonkivül, hogy Waltherr László a tudományos kutatás terén egyik legjelesebb buvárunk volt; mindazon tekintetekben is, melyeket akadémiánk mint magyar nemzeti intézet, sajátságos rendeltetésénél fogva méltatni tartozik, személyiségében nem kevésbbé mint irodalmi munkásságában oly tükör tiszta és tiszteletreméltó jellemnek tünt fel mindig, hogy nem tudom, ha róla egyedül mint elhúnyt tudósunkról emlékezzem-e, vagy őt egyszersmind mint a haza egyik leghűbb fiát, mint egyik előkelő főúri nemzetség buzgó és kitünő tisztét, mint családja gondos és övéit minden nemesre lelkesítő atyját, s végre mint közelebbi ismerőseinek nyájas és szivélyes barátját magasztaljam? Waltherrünknek tudományos érdemeit szintén egyedül concret felfogás szerint lehet kellőleg méltá-

nyolni; egyrészről kiemelve azt, hogy mennyire volt egész szíve lelke áthatva azon nézetek és állítások igazságától, melyeket hazai történelmünk terén tiszta meggyőződésből, és minden mellékérdek nélkül kimondott; más részről egyszersmind tudományos búvárlatainak külső czélpontjait és irodalmi hatását is szemügyre véve. — Mert nagyobb vagy nevezetesb önálló tudományos munkát tőle fel nem mutathatunk, fő érdeme leginkább abban állván, hogy néhány nagybecsü nyelvészeti és történelmi felvilágosításon kivül, tudományos irodalmunk egyes érezhetőbb hiányai és lényegesen elhibázott iránylatai ellen határozottan és erélyesen fellépett. E tekintetben számos kisebb munkálatai oly fontosak, hogy nemcsak megjelenésök alkalmával figyelemre méltó polemiai mozgalmakat idéztek elő, hanem közvetve is a hazai történelem kútfői kritikájának mintegy kiindulási pontjaiul szolgáltak.

Nem lehet mindazáltal itt feladatom, Waltherr Lászlónak általánosb jellemrajzát adni; a miben különben is akadémiánkköztiszteletü s, fájdalom, korán elhúnyt volt titkára Szalay László megelőzött, kinek a múlt nagy gyülésen Waltherrünkről mondott szavai, nem kétlem, mindnyájunknak még világos emlékezetében vannak. De miután a titkári jelentés egyúttal azt is tartalmazta, hogy Waltherr Lászlóról emlékbeszédet én fogok tartani, jelen szavaim mintegy csak folytatását képezik azoknak, melyeket Szalay László elmondott. — Mellőzöm tehát most Waltherr számos egyéb érdemeit, s itt különösen csak tudományos jelességét és irodalmi munkásságát fogom szemügyre venni; magától értetvén, hogy kritikai fejtegetései egyrészről subjectiv felfogásától, másrészről nemzeti irodalmunk uralkodó iránylataitól lévén feltételezve, egyszersmind ezeket is tekintetbe vennünk szükséges. S ehhez képest fel fogom tüntetni előbb életviszonyait, azután irodalmi munkásságát; s ezeknek folytán azon jelentőséget, melyet a magyar tudomány terén elfoglal.

I. *Waltherr László* született 1788. november 1-jén Tarczal mezővárosban, Zemplén vármegyében. Atyja Waltherr Lajos Samu volt, a gr. Károlyi család nyír-adonyi gazdatiszte, anyja Dombrády Rozália. Szülőit 1795-ben elvesztvén, anyai nagyatyja Dombrády Márton, a gr. Károlyi család tarczali

tisztartója viselte gondját. Gymnasiumi pályáját Nagy-Károlyon, a bölcsészeti cursust Szegeden, s jogi tanulmányait 1809. Kassán fejezte be. Két évi joggyakorlat után a gr. Károlyi család szolgálatába lépett; 1815-ben pedig ügyvédi okmányt nyert. Ennek folytán magasabb uradalmi tisztségekre alkalmaztatott, névszerint 1819 ben a tótmegyeri uradalomnak előbbideiglenes, majd valóságos igazgatójává lett, s az maradt 1822-ig, mely évben a grófok jószágaikat a gyámi és gondviselői kezekből átvévén, Waltherrunkat a nemzetség levéltárnokává nevezték. E hivatalában, mely egyszersmind tudományos hajlamának a hazai diplomatika iránt igen kedvező mezőt nyújtott, példás lelkiismeretességgel járt el 1850-ben bekövetkezett nyugalmaztatásáig. Már 1832. september 1-jén akadémiánk levelező tagjául lévén választva, most Tarczalra tette át lakását, hol kedvencz tudományának, a hazai történelemnek szentelte utólsó életéveit. Meghalt 1863. oktober 23-án, élete 75-ik évében.

II. Waltherrünk önálló irói pályája 1827-ben kezdődik, és tart 1858-ig, mely harminczkét évből 37 publicatiót vagyis közzétételt bírunk töle *). Ezek hol hosszabb rövidebb értéke-

---

*) Ezek a következők: a) A *diplomatika* terén: *1*) Szalkai László Deáknak 1510. évi magyar levele Bánffy Ferenczhez (Tudományos Gyüjtemény 1835. IX. k. 33—35. l.) *2*) Jegyzetek gr. Kemény József és Nagyajtai Kovács István Erdélyországi Történettárához I. köt. Kolozsvár 1837. (Figyelmező 1837. 191—194. ll.) *3*) Vizsgálata Fejér György „Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus et Civilis"-e, VII. kötete 3) részének Budán 1835. (U. o. 179—192., 197—208. 216—224., 241—252., 263—266 ll; és külön nyomtatványban Budán 1837.) *4*) Állítások, vélemények, felvilágosítások az Erdélyország történetei Tára ügyében (Felelet Nagyajtai Kovács Istvánnak, Figyelmező 1837. 332—336. és 348—352 ll.) *5*) Kardinál gr. Csáky Imre 1718-ki Sz.-Iván hava 22-én gr. Károlyi Sándorhoz irott levele. (Athenaeum 1840. I. 391—393. ll. *6*) Andrássy Zsigmond néhány érdekes levele (U. o. 1842. 11. sz.) *7*) Érdekes levelek gr. Károlyi Ferenczhez (Religio és Nevelés 14. sz.) *8*) V. Istvánnak mint ifjabbik magyar királynak IV. Béla korabeli svéd háborujáról (Magy. Akadémia Évkönyvei VI. köt. 421—448. ll.)

b) A *chronologia* terén: *9*) Felelet Edvi Illés Pál három kérdésére: a Karácson, Áldozó-csütörtök és Sz.-Mihály lova nevezetek fejtegetések (Tud. Gyüjt. 1828. IX k. 126—129. ll. *10*) Felelet az egyházi kalendáriumbeli kérdésre: „Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe stb.

zések, hol polémiai czikkek, hol egyszerü közlemények. — Waltherr László tudományos munkásságát tehát nem lehet megitélni Katona István vagy Pray György módjára, kiktől terjedelmes munkák maradtak hátra; sem Kovachich, Márton György vagy Fejér György mintájára, kiknek gyüjteményei a kötetek hosszu sorozatát képezik. Ő csak kisebb munkálatokat hagyott hátra, melyek kevés kivétellel tartalomra nézve a magyar történelmet és segéd-tudományait illetik. Belső rendszeres összefüggésben ezek nincsenek egymással; miért is úgy látszik, hogy töredéki minőségök mellett, szerzőjök tudományos munkásságának jelentőségére leghelyesben akkép

---

ezen ünnepingatagsága okának fejtegetése.“ (U. o. 1829. VI. k. 111—124.) *11*) Kalendáriomi magyar régiségek (Tudománytár 1838. III. k. 328. s k. ll. és IV. k. 275. s k. ll.) *12*) Hónapok magyar nevezeteiről. (Honmüvész 1840. I. 223—225., 231—232., 238—240. ll.; Hasznos Mulatságok 1840. I. 223. s k. ll; Literaturai Csarnok 1840. 5. s k. ll.) *13*) Némely észrevételek a Mezei Naptárra (Figyelmező 1840. 41. 43. 44. 45. és 47. sz.; Gazdasági Literatura 1840. 7. és 8. sz.) *14*) A hónapok őskori magyar neveinek folytatott védelme (Hasznos Mulatságok 1841. 13. és 14. sz.) *15*) A havak magyar nevezetei és Vajda Péter úr (U. o. 51. és 54. sz.)

c) A *történeti geographia* terén: *16*) Porcshalma és az ecsedi tó (Tudománytár 1836. IX. k. 135—183. ll.)

d) A *genealogia* terén: *17*) Maróth (Tud. Gyüjt. 1836. IX. köt. 61—93. ll.) *18*) A magyarországi gyökeres nemzetségekről (U. o. 1841. X. k. 232—265. ll.) *19*) A Károlyi családnév magyarázata és története (Magyar Sajtó 1858. 45. sz.)

e) A *heraldica* terén: *20*) Bethlen Gábor czímeréről (A magyar akadémia Értesítője 1847. 41. s k. és 238. ll.)

f) A *tulajdonképi történet* és a *jogtörténet* terén: *21*) Némely ösmeretek a győri püspökmegyéről (Tud. Gyüjt. 1833. VI. k. 3—22. ll.) *22*) Szent István Salamon nevéről (Tud. Gyüjt. 1836. VI. k. 101. sk. ll.; Hasznos Mulatságok 1836. 19. s k. 121 s k. és 161. s k. ll.) *23*) A honoratiorok szavazási ügyében. (Jelenkor 1841. 66. sz.) *24*) Az egyházi igazgatók nemességéről (Társalkodó 1841. 70. sz.) *25*) De nobilitate eorum, quos leges Hungariae Rectores Ecclesiarum compellant. Fasciculi Ecclesiastico-literarii, 1842. I. k. 3. s k. ll. *26*) Mária Terézia bemutatta II. Józsefet az 1741-ki országgyülésnek (M. Akadémia Értesítője 1847. 160. s k. ll.)

g) *Vegyesek*: *27*) Cseh Literatura stb.; a prágai főoskola könyvtárában található Berzeviczy Pál deák versei, és Lépes Bálint magy. könyvei felől (Tud. Gyüjt. 1830. VIII. k. 111. s k. ll.) stb. stb.

ismerhetünk rá, ha hazai történetünk egészét alapul véve, azt határozzuk meg, annak mely egyes részei nyertek felvilágosítást Waltherr kutatásai által. Ebből indúlván ki, általában még azt jegyzem meg, hogy Waltherrünk történelmi munkásságának súlypontja leginkább levéltári kutatásaiban fekszik, hogy tehát eredeti okmányokon és régi levelezéseken alapszik; miért is történetünk azon részére nem terjed, mely az okmányi kutatás körén kivül esik; s névszerint a vezérek korszakára csak annyiban vonatkozik, mennyiben az a tulajdonképi okmányi történettel összefügg.

Lássuk most e munkásságának néhány egyes példáit.

A vezérek korszakára az épen említett értelemben Waltherrnek két értekezése vonatkozik: „*Maróth*“ (Tud. Gyüjt. 1836. IX. köt. 61. s k. ll.), és „*A magyarországi gyökeres nemzetségekről*“ (Tudománytár, Uj folyam X. köt 232. s k. ll.)

Gyakran volt már elmondva, hogy történetünk legrégibb irója, Béla király névtelen jegyzőjének tudósításai hazai okmányainkkal legszorosabban összefüggnek, minek folytán már nem egy magyar tudós tett kísérletet, leginkább topographiai és geneologiai tekintetben, az Anonymust egyes adataira vonatkozó későbbi okmányok által felvilágosítni. Ily feladatot tüzött ki magának névszerint Nagy Gábor is, ki az Anonymus hitelességét akarván támogatni, munkája XIX. XX. LI. és LII. fejezeteire nézve Ménmaróthról értekezett (Tud. Gyüjt. 1836. V. k. 25. s k. ll.) — Ez alkalommal ő azt állítá, hogy a Maróth nemzetség, melyhez Ménmaróth tartozott, utána még sok századig virágzott Bihar vármegyében, még pedig Bihar város vidékén; s hogy különösen az Álmosdi Csire család töle vette eredetét. — Ezen állítása bebizonyítására Szirmay Antal Szathmár megye leirását tárgyazó munkájában említett több okmányra hivatkozott, melyeket azután néhány más szintén csak kivonatban felhozott okmánynyal és egyéb történelmi adattal combinálván, genealogiai fejtegetést készített, mely a XVI. századig terjed, s mely által több részint már kihalt, de részint még virágzó családot, mint az Álmosdi Csire család női ágon ivadékait, a Maróth nemzetséggel, s így az ősrégi Ménmaróth vagyis Maróth bihari főnökkel is akar összefüggésbe hozni. Nagy Gábornak ezen fejtegetése

ellen Waltherr László azonnal felszólalt erélyesen, annak teljes alaptalanságát mind negativ mind positiv érvekkel kimutatván. Első tekintetben, mennyiben az állítólagos Maróth ősrégi nemzetség és az Álmosdi Csire család közti genealogiai összefüggést merő történeti koholmánynak tekinti, melyet egyenesen tagadt; azonkivül Szirmaynak, kinek „több botlásai nem engedik vakon hinnünk minden állítását," és Nagy Gábornak okmányi kivonataira nézve azt jegyezvén meg, hogy „ha úgy fognak használtatni az oklevelek, úgy fognak közöltetni az oklevelek foglalati, akkor hiába nyílnának meg a levéltárak, a tudományos előbbre haladás nem sokat nyerne az által." Még érdekesebb ennél a positiv bizonyítás, melyben hat okmány (1327., 1349., 1350., 1431., 1435 és 1555. évekből) egész szövege szerint közöltetvén, a Maróth nemzetség és a Csire család története valódi jelentésére akkép vezettetik vissza, hogy volt ugyan a XIII. század végétől fogva virágzó Maróthi család, de ez se magyarországi gyökeres nemzetség nem volt, se az anonymus Ménmaróthával össze nem függött; s úgy szintén volt Álmosdi Csire család is, mely a XVI. században még szerepelt, de ez ismét a Maróthi családdal nem volt összefüggésben. Az említett két család viszonyait így okmányilag felvilágosítván, Waltherr többi közt Nagy Gábort, vonatkozva az általa használt apparatusra, még arra is figyelmezteti, hogy „az adatoknak ilyetén bizonytalansága a nevezetlen jegyzőnek hitelességét teljességgel nem támogatja," s hogy „jobban tenné Nagy Gábor úr, ha tetemes gyűjteményének azon csomóját vagy kötetét, mely eredeti vagy gondos hűséggel másolt, még eddig napfényt nem látott okleveleket foglal magában, koronként láttatná a hazával, nehogy azok idővel a tudományos előbbre haladás kárára csakugyan fidibussá váljanak."

Waltherr László ezen érdekes értekezése azonban nemcsak Szirmay Antal és Nagy Gábor, hanem általában mindazok ellen is van intézve, kik a nélkül hogy kellőleg előkészülve, vagy a szükséges kútfői apparatussal ellátva lennének, régibb történetünkön kontárkodnak. Mert nagy tévedés volna, ha azt hinnők, hogy ő azon iránynak történetünkre nézve nagy fontosságát félreértette volna, melyet Nagy Gábor csak

részleteiben elhibázott fejtegetése követett. Ezt *a magyarországi gyökeres nemzetségekről* írt értekezése világosan bizonyítja, mely Horvát István ismeretes, és épen az említett irányban fő érdemü kis monographiáját: *Magyarország gyökeres régi nemzetségeiről* (Pest, 1820) azok ellen, kik (t. i. Fejér György és Szlemenics Pál) annak alapnézeteit megtámadták, olyképen védte, miszerint csaknem azt lehetne mondani, hogy Waltherr László biztosította Horvát István genealogiai alaptanának érvényét a hazai történelem terén.

Horvát Istvánnak különben is Waltherr László mindvégig tudományos barátja volt; de csak a kutatások azon körében, mely mindkettejök közöse volt, t. i. a diplomatikában. Őstörténeti vizsgálatainak mezejére Horvát Istvánt nem követte. A kettő közti barátságos viszonynak pedig nem érdeknélküli bizonyságát látjuk azon szent István nevét tárgyazó polemiában is, melynek mélyebb jelentőségét akkorában nem igen fogták még fel. E polemiára alkalmat Horvát Istvánnak értekezése szolgáltatott: *Szent István magyar király Salamon nevéről* (Tud. Gyüjt. 1833. VII. k. 123. s k. ll.), mely magában véve nem volt egyéb, mint töredéke a szerző egyik nagyobb dolgozatának: *Adversaria de filiis Eduardi Regis Angliae in Hungaria exulibus* (Pest, 1832.), mely Horvát kéziratai közt a nemzeti Muzeum könyvtárában öriztetik. Ezen értekezés Eduárd és Edmund, Edmund angol szász király fiainak sorsára vonatkozik, kik midőn Kanut dán király 1015-ben Angolországot elfoglalta, előbb Svécziába, azután pedig 1017-ben szent István magyar királyhoz menekültek, hol Edmund meghalt, s honnan Eduard később Angliába ismét visszatért stb. Ezen esemény eléggé ismeretes mind Angolországban (Lingard John A History of England, I. köt. Paris 1826. 305. l. Lappenberg J. M. Geschichte von England, I. köt. Hamburg 1834. 463. l.) mind Magyarországban (Katona István, Hist. Crit. R. H. I. köt. 260. s k. ll.; Cornides Genealogia Regum Hung. 232. l.). Horvát István, az azt elbeszélő kútfői irókra vonatkozólag, curiosumként csak azt említette fel, hogy Fordun János skót kronikás szent István magyar királyt Salamonnak nevezte, s azt kérdezte: „Hogy kerülhette el mai napig e hely minden magyar író figyelmét?“ E szavakat Rumy Ká-

roly elég ügyetlenül felkapván, Horvát István ezen közleményét fontos felfedezésnek hirdette (Hasznos Mulatságok 1834. 33. sz.); a mire Szegvári álnév alatt valaki a Kritikai Lapokban (VI. füzet 131. l.) azt jegyezte meg, hogy már Cornides is ismerte szent István királynak Salamon nevét. Így támadt azután azon erős polemia, melyben az említetteken kivül mások, névszerint Fejér György és Waltherr László is részt vettek. Az egész polemia első pillantásra, főkép mai álláspontunkból, igen meddőnek látszhatik már; annyiban mindazáltal nem csekély fontossággal bír, hogy feltárta előttünk, mikép még első királyunk szent István történetében is több nevezetes pont van még, mely felvilágosításra vár. Ezen értelemben kell tehát vennünk Horvát István szavait is: „Intsenek minket e példák minden jóra, s különösen pedig arra is, hogy nemzetünk történeteiről még sokat tanulhatunk.“ Waltherr László, ki ezen szavak horderejét felfogta, helyesen védelmezhette tehát Horvát Istvánt is azon vád ellen, hogy „a tudósoknál sem mind arany a mi fénylik.“

Ezeken kivül Waltherr László munkásságával újabb tudományos irodalmunknak még több más mozgalmaiban és fordulataiban is találkozunk. Feladatomhoz képest azonban itt még csak két értekezését akarom részletesen felemlíteni, melyek történetünk szempontjából nagyobb nevezetességgel bírnak; t. i.: *Takaró Gergelyről mint állítólagos győri püspökről* (Tud. Gyűjt. 1833. VI. k. 3 s k. ll.); s *Porcshalma és az ecsedi tó* (Tudománytár 1836. IX. k. 135. s k. ll.) Ugyanis:

Az 1824-ki Tudományos Gyűjtemény IV. kötetében 60. s k. ll. Lukácsi aláirással a győri püspöki megyének leirása jelenvén meg, ez egyszersmind a győri püspökök névsorát is magában foglalta. Ehhez a Tudományos Gyűjtemény 1832. évfolyama VIII. kötetében 126. l. ABC aláirással egy pseudonym azon megjegyzést tette, hogy a püspökök sorából a 48-ik helyen *Takaró Gergely* kimaradt, kiről Gömör megyében találtató három okmány 1491., 1493. és 1502. tesz említést; az első kettő mint győri kanonokról, a harmadik pedig mint győri püspökről. Waltherr László ezen megjegyzést fontolóra vévén, Lukácsi munkálatára, mely adatainak kútfőit nem idézte, átalán véve azt találta, hogy „ilyetén leirásokban, fő-

kép hol az előadás az agg idő homály-lepte korából vétetik, tanulevél nélkül semmit állítni nem kellene ; ha pedig hitelesnek ismert író nyomdokait követve szólunk, nevezzük meg kalaúzunkat is ;"de ABC állítására nézve is úgy nyilatkozott, hogy „alig, vagy, talán bizton elmondhatni, épen nem fogja a kérdéses oklevél Takaró Gergelyt mint 48-ik püspököt II. Ferencz és Felső-Zelesthei Gozton V. János közibe befészkelni." Mellőzve itt Waltherr egyéb megjegyzéseit, melyek főkép a Győr püspökmegyei apátságokra és prépostságokra nézve érdekesek, a következés azt bizonyította, hogy Takaró Gergely püspökre vonatkozó nyilatkozata egészen helyes volt. Mert az okmányok később beküldetvén, és Horvát István által az 1835-ki Tudom. Gyűjtemény IV. kötetében közzététetvén, kitűnt, hogy „Gregorius Episcopus Zewriniensis et Suffraganeus Ecclesiae Strigoniensis" hibásan volt olvasva „Episcopus Gewrinensis"-nek. Ehhez képest Takaró Gergely 1502-ben püspök volt ugyan, de nem győri, hanem szörényi ; a mi még fontosabb történeti adat ; mert a régi szörényi püspökségről csak igen kevés és határozatlan tudomásunk van, a Takaró Gergelyre vonatkozó adat pedig annál becsesebb, mert egyszersmind családi viszonyait, sőt czímerét is tartalmazza, mely a Tudományos Gyűjteményben szintén közzé volt téve.

Magyarország történelmi geographiája szempontjából ehhez hasonló érdekkel bír a *Porcshalmára és az ecsedi tóra* vonatkozó értekezés. Tudva van ugyanis, hogy Felső-Magyarország történetében az ecsedi vár s az azt környező tó, mi fontos volt mindig, s mi furcsábbnál furcsább elbeszéléseket lehetett ezen tó eredetéről, a vár felépítéséről stb. szóval az ottani helyi viszonyokról olvasni. S így, midőn Waltherr László mindezekről, okmányi tudósítások és más hiteles adatok alapján azt, mi megtudható volt, összefoglalta, ezen munkálata nemcsak magában véve mint Ecsed vidékének leirása, hanem azért is becses, mert példát nyújt, miként kelljen egyes tájak történelmi geographiai leirásában eljárnunk.

S ezek megannyi példái legyenek azon lelkiismeretes pontosságnak és fáradhatlan szorgalomnak, melyekkel Waltherr László azon tudományos kérdéseket tisztába hozta, melyeket fejtegetéseinek feladatául kitűzött. S ha ezen kérdések

nem voltak is hazai történelmünk fő kérdései: kétségtelen mégis, hogy Waltherr fejtegetési modora mindent, mit írt, becsessé és tanulságossá tett. Ha tehát mellőzöm is többi munkálatainak részletesb megismertetését, szabadjon mégis kijelentenem azt, hogy vizsgálatai a kalendáriomi magyar régiségekről, az egyházi igazgatók (Rectores Ecclesiarum) nemességéről, Bethlen Gábor czímeréről, a gergelyi kalendáriom behozataláról, II. József király mint főherczegnek az 1741-ki országgyűlésen Mária Terézia általi bemutatása stb. valamint számos irodalmi és okmányi közleményei is, tudományos irodalmunkban soha jelentőségöket el nem fogják veszítni.

Azonban valamint Waltherr László tudományos érdemei leginkább okmányi vizsgálataiban bírják súlypontjukat: úgy ezek voltak azok, melyek őt kiválólag polemiai vitatkozásokba vonták.

Tagadhatlan, hogy azon okmányi közlemények, melyeket Fejér György Waltherr Lászlótól nyert, s melyek annak Codex Diplomaticusa Árpád-kori köteteiben megjelentek, a kritikai pontosságnak kitünő példái. Ezekhez kell számítni Lajos király 1365-ki okmányának hasonmással együtt közzétételét is Évkönyveink VI. kötetében, mely által az V. István még ifjabb király állítólagos svéd háborujáról szóló okmányi adatot, mely egykor Praynak is sok alkalmatlanságot szerzett, helyreigazította, bebizonyítván, hogy „Graecia“ és „Graecorum“ helyett hibásan volt olvasva „Suecia“ és „Suecorum“; valamint azt is, hogy Fejér egészen kényekedve szerint „Suecia“ és „Suecorum“ helyett tett „Servia“ és „Serviorum“, s így a hibát nem javította, hanem csak mással felcserélte. Továbbá ide tartoznak több más XIV. és XV. századi okmányok; számos magyar levelek mint becses nemzeti nyelvemlékek, melyek közt különös érdekkel bírnak azon 1588—1598-ki levelek, melyek a gergelyi kalendáriom behozatalát felvilágosítják, és számos egyebek. Ha már most figyelembe veszszük, hogy mindezekben Waltherr László legnagyobb pontossággal, s csaknem, ha úgy szabad mondani, a tudományos puritanismus szigorával járt el: csodálhatjuk-e, hogy ő valóságos üldözője volt azon könnyüségnek, sőt lehet mondani könnyelmüségnek is, melyre hazánkban régi okmányok használásánál

és kiadásánál nem ritkán találunk. A kritikai lelkiismeretesség irodalmi működésének legfényesebb bizonysága. S ezen szempontból kell méltatnunk polemiáját is Fejér Györgygyel és az Erdélyországi Történeti Tár kiadóival. Nem lehet feladatom, ezen polemiát ma még reproducálni. Azonban említés nélkül nem hagyhatom, hogy Waltherr, midőn oly előkelő tudósainknak, milyeneket Fejér Györgyben, gr. Kemény Józsefben és Nagy-Ajtai Kovács Istvánban tisztelt a két haza, rosszalta hibáit, melyeket történelmi okmányok kiadásában elkövettek, e hibákat minden egyes esetben ilyeneknek be is bizonyította.

III. Látjuk ezekből, miszerint Waltherr László tudományos munkássága hazánk újabb irodalmi fejlődésével oly szoros összefüggésben van, hogy a magyar tudományos irodalom újabb történetének egy jó részét is magában foglalja. S e tekintetben örvendetes bizonyságát nyújtja szellemi életünk ama belső erejének, mely újabb tudományos fejlődésünket nemzeti basison eredményezte. Bármit tartunk is több hazai tudósunknak, kik 1827. óta a nemzet szellemi regeneratioja korában fáradoztak, alaposságáról és magasabb tudományos hivatásáról: egészben véve mégis kétséget nem szenved, hogy annak eddigi nyereményei nem valami külsőleg betanult ismeret-összegen alapúlnak; hanem eredménye szellemi életünk öntudatos emelkedésének, mely nagy részben első pillantásra jelentékteleneknek tetsző irodalmi kezdeményekből és gyakran meddőknek látszó polemiai mozgalmakból indult ki, de haladásában nemcsak magában erősödött meg, hanem folyton folyva és fokonként a tudomány terén új meg új vívmányokra is tett szert. Jelenleg már valóságos nemzeti magyar tudományossággal dicsekedhetünk, mely XVIII. századi nagyobbára latin irodalmunknál nem áll hátrább. S azon férfiak közt, kik ebben különös hálánkat kiérdemlették, Waltherr László is méltó helyet foglal el. Szerencsés tapintat által vezéreltetvén, ő munkásságát nem darabolta szét, hanem a hazai történelemre szorítkozott, mint a tudományos kutatás azon mezejére, melynek tehetségei és szellemi hivatása leginkább megfeleltek. A mit ő a diplomatica, a nemzeti genealogia, a haza történeti geographiája, s a chro-

nologia körében tett, az kivétel nélkül öt önálló, avatott és szorgalmas buvárnak, valóságos szaktudósnak bizonyítja. Kutatásai semmi részében nem találunk a különben nálunk, fájdalom, gyakori mechanicus tudákosságra, mely öt könyvből egy hatodikat készít; vagy a dilettantismus azon szerencsétlen nemére, mely az alaposság hiányát szép phrasisokkal palástolja. Söt Waltherr László épen ezen elhibázott irányok ellen küzdött; s épen azért bír maradandó jelentőséggel is kritikai pontossága és lelkiismeretes szigora. Úgy hiszem tehát, róla is el lehet mondani, hogy emléke nem csak köztünk fog mindig fenmaradni, hanem hazánk történelmi irodalmában is művei által továbbra még élni fog. Mert kétségkivüli, hogy évtizedek múlva is még sokat, igen sokat fog tanulhatni tőle az új nemzedék, s hogy okmányi közzétételei mindannyi mintákul fognak szolgálni, melyeket minden buvár bizton követhet.

CARTESIUS BÖLCSÉSZETI FŐELVE.

ÉRTEKEZÉS

HORVÁTH CZIRILL R. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1865. február 6-ki ülésben.)

Cartesius philosophiai főelvét fogjuk ezuttal magunk elé állítani. A tárgy több irányban érdekes, különösen pedig azokéra nézve, kik az ujkor szellemének philosophiai fejlődését elvszerüleg vizsgálják, nagy fontosságu is. Az ujkori rendszerek szoros összefüggésben állanak Cartesius rendszerével; ha tehát ama rendszerekről behatóbb ismeretet akarunk szerezni, az említett fő elvvel való megbarátkozást mellőzhetetlen föltét gyanánt kell tekintenünk.

Mielőtt azonban magának az elvnek előadásához fognánk, szükségesnek látszik, hogy egy tény iránt tisztába jőjünk.

Tény az, hogy az ujkor philosophiájának megalapítójára

vonatkozó nézetek elágazók. Az egyik Bacot, a másik Cartesiust, a harmadik Böhm Jakabot emeli ki, a mint t. i. a kiemelő nézet pártolója vagy a realismus vagy az idealismus vagy a theosophismus álláspontjáról szólal föl. És ha az ujkor fejleményeire ügyelünk: úgy fogjuk találni, hogy az érintett nézetek között egy sem szűkölködik okok nélkül, melyek majd kisebb majd nagyobb számu követőket szereznek.

Nem tanácsos ugyan általán véve a követők mennyiségét a pártolt nézetek irányában becsmértékül venni; csalatkoznék mindamellett, a ki a követők mennyiségét a nézetek külső viszonyaira nézve bármily nyomatéktól üresnek gondolná. A mennyiség a követők fogékonysági állapotkörét, a fogékonysági állapotkör az egyéni szellem fejlési fokminőségét, a fejlési fokminőség azon mozgási terjedelmet és irányt tükrözi némileg vissza, melyen belül a kor szelleme határozólag tényezkedik. Azt pedig mindenki tudja, hogy a korszellem tényezetei soha sem vonulnak el figyelemre méltó nyomhagyás nélkül.

Legkisebb azok száma, kik Böhm Jakabot követik, mert őt a többség nem az alapítók, hanem a megalapítást előkészítők sorába iktatja. A Bacohoz szítók nagyobb számmal vannak; de bizonyítékokban még sem oly gazdagok és hatásosak, hogy őt azokkal minden más fölé emelhetnék. Legalaposabban és így leghódítóbban is müködnek azok, kik előtt a megalapítás dicsősége Cartesiust illeti.

Megjegyzendő mindamellett, hogy ezen utóbbiak két részre oszlanak. — Az egyik szerint Cartesius, miután a hajdani szintúgy mint a középkori philosophiával szakított, a philosophálást egészen elölről kezdette. A másik szerint alapító ugyan Cartesius az ujkor philosophiájára nézve: de nem azért, mivel abban minden mástól függetlenül járt el; hanem azért, mivel az előtte élt philosophusok ismereti mozzanatait elvszerüleg átvizsgálta és megállapította. Az előtte éltek közöl pedig különösen ki szoktak emeltetni: szent Ágoston, Montagne, Charron, Campanella, és Sanchez. — E rész minden tétovázás nélkül állítja, hogy a Cartesius által választott utat az előtte éltek munkálatai egyengették meg.

Értekező is az így vélekedők sorába tartozik. Jeleit már

azon értekezésben adta, mely Apáczai Csere Jánosra, mint bölcsészre, vonatkozott. Állításai nem találkoztak mindenütt öszhangzó nézetekkel. Az, hogy Csere János Cartesius elvét vallotta, nem volt felötlő; ámde midőn az lőn állítva, hogy azon elfogadott elv legelső kimondója szent Ágoston volt, az állítás nem látszott eléggé bizonyosnak. Minek következtében az igazság igényli, hogy itt a szent Ágoston és Cartesius között feltalálható viszonyra visszapillantsunk.

E két állítás volt különösen kiemelve: a) az új kor philosophiai elvét szent Ágoston mondotta ki legelőször; b) ezen elvet későbben Cartesius állapította meg. Azonegy a gondolat, mely körül az ügyálladék forog; de különbözők voltak a viszonyok, melyek között a gondolat felfogatott. Szent Ágoston szellemi foglalkodása nem szükségelte, hogy gondolatainak egészletét arra fektesse; Cartesius ellenben oly elvet állított föl benne, mely philosophiájának egyik sarkpontját teszi. És e különbségről soha sem kell megfeledkeznünk, ha azt akarjuk, hogy az érdemből mindegyiknek kijusson a magáé. Minek okáért adjunk itt helyet néhány fölvilágosító idézetnek.

Szent Ágoston munkáiban a következők olvashatók: Nunc aliud nihil ago, quam me ipse purgo a vanis perniciosisque opinionibus. Acad. Lib. II. c. 3. — Sunt, qui ista omnia, quae corporis sensu accipit animus, opinionem posse gignere confitentur, scientiam vero negant. Quam tamen volunt intelligentia contineri, remotamque a sensibus in mente vivere. Et forte in eorum numero est sapiens ille, quem quaerimus. L. III. c. 10. 26. — Ibat animus meus per formas corporeas, et converti me ad animi naturam, et non me sinebat falsa opinio, quam de spiritualibus habebam, verum cernere. Et irruebat in oculos ipsa vis veri et avertebam palpitantem mentem ab incorporea re ad lineamenta et colores et tumentes magnitudines. Et quia non poteram ea videre in animo, putabam me non posse videre animum meum. Confess. L. IV. c. 15. 24. — Nullo modo autem recte dicitur sciri aliqua res, dum ejus ignoratur substantia. De Trinit. X. 16. — Natura sua cogit ubique unum quaerere. De Ord. I. 3. — Noli foras ire, in te ipsum redi, in interiore homine habitat veritas. Si tuam natu-

ram mutabilem inveneris, transcende et te ipsum. De ver. relig. 72. — A. Deum et animam scire cupio. R. Nihilne plus? A. Nihil omnino. Soliloquia L. I. c. 27. — A. Noverim me, noverim te. R. Tu, qui vis te nosse, scis te esse? A. Scio. R. Unde scis? A. Nescio. R. Simplicem te sentis an multiplicem? A. Nescio. R. Moveri te scis? A. Nescio. R. Cogitare te scis? A. Scio. R. Ergo verum est cogitare te? A. Verum. Ibid. L. II. c. I. 1. — Sicut nos vivere non solum verum sed etiam certum est: ita vera et certa sunt multa, quibus non assentiri absit ut sapientia potius quam dementia nominanda sit. Enchir. ad Laur. 7. — Eddig szent Ágoston.

Hogy ama kedélyállapot is tudva legyen, melylyel Cartesius a maga tanának szent Ágostonéval való megegyezését tekintette, álljon itt két idézet az előbbi munkáiból. Sum tibi devinctissimus, quod me docueris Augustini locos, qui ad opiniones meas fulciendas inservire possint; nonnulli ex amicis meis idem antea fecerant; et sane valde gaudeo, quod cogitationes meae cum tam sancti tamque eximii viri cogitationibus conveniant. Ep. P. I. ep. 115. — Másutt meg ezt irja: Habeo tibi gratiam pro loco Divi Augustini, quem mihi indicasti.... illum hodie legi in oppidi hujus bibliotheca.... gaudeo me idem cum Divo Augustino cogitasse. Epist. P. II. ep. 118.

De hogy ama szempont se maradjon érintetlenül, melyből a szent Ágoston és Cartesius közötti összefüggés napjainkban tekintetik, forduljon itt elő néhány gondolat Schmid F. X. ily czímü munkájából: Grundlinien der Erkenntnisslehre. E munka 126—128. lapjain ezek találhatók: Az ujkori philosophia nem egyéb, mint sz. Ágoston azon kísérletének megújítása, mely szerint a szellem az emberi gondolás lényegét, meg az ugyanazon gondolás és létező közötti viszonyt a szabad önmagába-való-térés által akarta fölvilágosítani. Ha saját lényegében veszszük a dolgot, az volt czélul kitüzve: hogy az ismeret realis elve és az ebben foglalt formalis elvek fölfedeztessenek. A munka negativ részét vagyis a discursiv ismeret alkotmányának lerontását a skepsis vállalta magára; be is végezte azt Sanchez „Quod nihil scitur“ czímü dolgozata által. A gondoló szellem, miután önmagába visszanyomult,

önmagát a cogito ergo sum-ban fogta föl mint létezőt és mint az ismeret realis elvét; a gondolást pedig legsajátabb álladéka gyanánt tekintette. Cartesiusnak igaza volt, midőn azt állította, hogy a gondoló szellem ezen önfelfogása sem a discursiv gondolásnak nem eredménye, sem a logikai következtetésnek nem zártétele, hanem közvetlen fölfogás, intuitio. Most már a homályosságot és a zavartságot a deductio vagy Cartesiusként az inductio által kell eltávolítani. Alapjában véve ugyanaz ez, a mi szent Ágostonnál a ratiocinatio a ratio-val szemben, mely, mint Cartesiusnál, az elveket, mint okokat, közvetlenül ragadja meg, míg az okozattal foglalkodik.

Ezek Schmid gondolatai. Másokra is lehetne utalnunk, de czélunkat illetőleg az is elég, a mit eddig a fölhozottak értésünkre adtak. Szent Ágoston szavaiból pedig kétségbe hozhatlanul kiviláglik: hogy ő a vanis perniciosisque opinionibus mindenképen iparkodott megszabadulni; hogy a tudás forrásának nem az érzéket hanem az értelmet tekintette; hogy az igazságot önmagán belül kereste; hogy a minden változótól való elvonatkozást az igazság bírhatásának föltéte gyanánt tüntette föl; hogy az elvonatkozást addig folytatta, míg a dolog állagához el nem jutott; hogy minden másnak ismeretét az önismerettől függesztette föl; hogy végre a gondolásban fölfogott létezést oly bizonyosnak és igaznak tartotta, mint azt, hogy élt. Nem csak gondolkodott tehát, hanem tudta is, hogy akkor, midőn gondolkodott, létezett is. Következőleg meg volt arról győződve, hogy benne a gondolás és a lét azonosak valának.

Hát Cartesius? Hogy ennek főelvével annál biztosabban megismerkedhessünk, állítsuk őt saját szavaival magunk elé. Okvetlenül szükséges ez, mert a különböző felfogások között, alig ejthetjük másképen módját a megnyugtató eligazodásnak. Első, a mivel Cartesiusnál találkozunk, a

D u b i t a t i o,

mely a dubitatio Cartesiana nevezet alatt ismeretes. Tudjuk azonban, hogy nem ő volt az, ki az gazság ügyében legelőször kételkedett. A dubitatio Pyrrhoniana épen úgy isme-

retes mint a Cartesiana. Ez gyaníttatja, hogy mindegyiknek megvan a maga sajátszerüsége. Hogy ez Cartesius előtt nem volt titok, tulajdon nyilatkozatai mutatják. Quamvis Pyrrhonii, mondja a többi között, ex dubiis suis nihil certi collegerint, non sequitur nihil potuisse ex iis colligi. Epist. P. II. ep. 2. — Másutt meg így szól: Nec tamen in eo scepticos imitabar, qui dubitant tantum ut dubitent, et praeter incertitudinem ipam nihil quaerunt. Nam contra totus in eo eram, ut aliquid certi reperirem. De Method. c. III. — A scepticusok a negativitáson nem emelkedtek fölül; Cartesius ellenben positivum után törekedett. Az „aliquid certi" láttatja, hogy ő a positivum jellemzéke gyanánt, minden más előtt, a bizonyosságot szemelte ki.

Ennek következtében ismernünk kell azon lelki állapotot, melyben volt, mielőtt magát a dubitatiora elszánta. Animadverti, mondja egy helyen, jam ante aliquot annos, quam multa ineunte aetate falsa pro veris admiserim, et quam dubia sint, quaecunque istis postea superstruxi, ac proinde funditus omnia semel in vita esse evertenda, atque a primis fundamentis inchoandum, siquid aliquando firmum et mansurum cupiam in scientiis stabilire. Medit. de pr. Phil. p. 5. — Másutt meg ezek állanak: Nihil melius me facere posse arbitrabar, quam si omnes opiniones simul et semel e mente mea delerem, ut deinde vel alias meliores, vel certe easdem, sed postquam maturae rationis examen subiissent, admitterem. Diss. de Method. p. 11.

Különösen megkülönböztetendő itt Cartesius elmemozgásának negativ és positiv iránya. A negativ e kitételekben rejlik: funditus omnia semel evertenda; si omnes opiniones simul et semel e mente mea delerem. A positiv ezekben tünik föl: si quid aliquando firmum et mansurum cupiam in scientiis stabilire; ut deinde vel alias vel easdem admitterem. Megjegyzendő még azon fölül az is, hogy ő itt csak a tudományokat említi föl.

Másutt ezek találhatók: Quoniam infantes nati sumus, et varia de rebus sensibilibus judicia prius tulimus, quam integrum nostrae rationis usum haberemus, multis praejudiciis a veri cognitione avertimur, quibus non aliter videmur posse li-

berari, quam si semel in vita de iis omnibus studeamus dubitare, in quibus vel minimam incertitudinis suspicionem reperiemus. Princ. phil. P. I. n. 1.

Itt már a kétkedés más határok közé szoríttatik. Nagy mindamellett a tér, mert mindazt magában foglalja, in quibus vel minima incertitudinis suspicio reperitur.

A praejudiciumokról ily nézete van: Animadvertendum praejudicii vocem ad omnes, quae in anima sunt, notiones non extendi, sed tantum ad illas opiniones, quas judicia ante a nobis facta animo impresserunt... Ut omnia quis praejudicia exuat, nihil aliud requiritur, nisi ut apud se statuat, nihil eorum, quae antea affirmavit vel negavit, antequam id rursus ad examen revocarit, affirmare vel negare, etiamsi interea easdem omnes notiones memoria retineat. Epist. ad C. L. R. p. 143.

Czélirányos ezek után ama forrásokat is ismerni, melyekből Cartesius szerint a kétségbe hozható vélemények eredhettek. E források irányában megjegyzésre méltók a következők: Nec ideo etiam singulae (opiniones) erunt percurrendae, quod operis esset infiniti, sed quia suffossis fundamentis, quidquid eis superaedificatum est, sponte collabitur, aggrediar statim ipsa principia, quibus illud omne, quod olim credidi, nitebatur. Nempe quidquid hactenus ut maxime verum admisi, vel a sensibus vel per sensus accepi, hos autem interdum fallere deprehendi, ac prudentiae est, nunquam illis plane confidere, qui nos vel semel deceperunt. Medit. I. p. 5. 6.

Itt a dubitatio tére ismét szükebb. Nem tárgya valamenynyi opinio, hanem egyedül azon elvek, melyekre az lőn fektetve, a mi elöbb hivöleg elfogadtatott.

Dubitabimus inprimis, folytatja Cartesius, an ullae res sensibiles aut imaginibiles existant, primo, quia deprehendimus interdum sensus errare; deinde quia quotidie in somniis innumera videmur sentire aut imaginari, quae nunquam sunt, nullaque sic dubitanti signa apparent, quibus somnum a vigilia certo dignoscat. Princ. phil. P. I. n. 4.

Dubitabimus etiam de reliquis, quae antea pro maxime certis habuimus, etiam de mathematicis demonstrationibus,

etiam de iis principiis, quae hactenus putavimus esse per se nota; tum quia vidimus aliquando nonnullos errasse in talibus, quae nobis falsa videbantur, tum maxime, quia audivimus esse Deum, qui potest omnia, et a quo sumus creati. Ignoramus enim, an forte non tales creare voluerit, ut semper fallamur etiam in iis, quae nobis quam notissima apparent, quia non minus hoc videtur fieri potuisse, quam ut interdum fallamur, quod contingere ante advertimus. Atque si non a Deo potentissimo, sed vel a nobis ipsis, vel a quovis alio nos esse fingamus, quo minus potentem originis nostrae authorem assignabimus, tanto magis erit credibile, nos tam imperfectos esse, ut semper fallamur. Princ. phil. P. I. n. 5.

Sic autem rejicientes illa omnia, de quibus aliquo modo possumus dubitare, ac etiam falsa esse fingentes, facile quidem supponimus nullum esse Deum, nullum coelum, nulla corpora, nosque etiam ipsos non habere manus, nec pedes, nec denique ullum corpus, non autem ideo nos, qui talia cogitamus, non esse. — Princ. phil. P. I. n. 7. — animadverti, me, quia cetera omnia ut falsa rejiciebam, dubitare plane non posse, quin ego ipse interim essem. De Meth. p. 28.

Ki az idézetteket behatóbban és összehasonlítólag átvizsgálta, nehezen fog azon fennakadni, hogy a Cartesiana dubitatio felől még mindig oly nagyon elágazó itéletek hozatnak. Úgy látszik egyelőre, mintha e dubitatio iránt maga Cartesius sem volt volna kellő pontossággal eligazodva. A kifejezések, melyeket fölhasznált, nagyon ingadozók. Már Gassendi mondotta, hogy Cartesius a dubitatioval csak játszott. Mások azonban erre azt hozzák föl, hogy ez csak akkor látszik úgy, ha az egyes kételyeket, de nem akkor, ha magát a kétkedést fogjuk szemügyre. A kétkedés maga szükségesség, mert egyetlen mód arra nézve, hogy a kitűzött tárgy megismertethessék. A dolog ilynemü fölfogása mellett Cartesiust nem tartják ingadozásról vádolhatónak.

Annyi bizonyos, hogy Cartesiusnál a „dubitatio“ szó nem jelenti azt, a mit közönségesen jelenteni szokott. Nála a dubitatio annyi, mint habere pro falsis, fingere, supponere non esse. Feuerbach mindamellett határozottan állítja, hogy Cartesius nem csak látszott kétkedni, hanem valódilag kétke-

dett; és hogy öt egyedül az képes igazán megérteni, a ki vele együtt igazán kétkedik. Ha az elöbbi kifejezéseket philosophice fogjuk föl, az abstractio, negatio és distinctio szók jelentésével birandnak. Abstrahere ab omnibus, negare omnia, quae a nobis diversa sunt. Cartesius szerint Dubitatio optima via est ad mentis naturam, ejusque a corpore distinctionem agnoscendam. Examinantes enim quinam simus nos, qui omnia, quae a nobis diversa sunt, supponimus falsa esse, perspicue videmus, nullam extensionem etc. ad naturam nostram pertinere, sed cogitationem solam. Med. II. p. 11..... Princ. phil. P. I. §. 8.

Erdmann úgy véli, hogy a voltaképen fölfogott dubitatio Cartesiana annyi, mint minden ellen való protestatio. Ez a dubitatio, mondja a többi között, nem axioma, nem dogmaticai elötét, hanem követelmény. Dubitandum est. E tétel nem azt jelenti, hogy omnia falsa sunt; hanem azt, hogy omnia pro falsis habenda. Azon okok, melyek miatt Cartesius a kétkedés mellett oly igen buzgott, Erdmann szerint sem elégségesek; de azért ezt a rendszerre nézve mégsem állítja ártékonynak. Az ö nézete abban áll, hogy a rendszer maga e követelménynyel kezdödik: minden tagadandó, vagyis tiltakozás történjék minden ellen, a mi van.

Tongiorgi Cartesius dubitatiója ellen nyilatkozik. Minthogy godolatainak menete sokakéval találkozik, helyén lesz, ha öt saját szavaiból ismerjük. Szavai ezek: 1) Reprehendenda est ratio loquendi, qua Cartesius utitur. 2) Reprehendendus est, quod sibi concessum aut possibile putet, de primis principiis, nullo excepto, saltem simulate dubitare, ac de ratione ipsa humana diffidere. 3) Praesertim quod et quum dubitat, et quum ad fundamentum certitudinis devenit, et quum de rationis veracitate cessat esse sollicitus, ratione perpetuo utatur. In quo et inconsequenter agit, dum ratione fidenter utitur, antequam de ejus veracitate sit certus; in eamque incurrit scepticorum contradictionem, quod rationis judicem rationem facit. 4) Errat, quod fundamentum cognitionum nostrarum unicum statuit, nempe certitudinem de propria cogitatione et existentia. Instit. Phil. Vol. I. p. 278—279.

Méltán lehet már most kérdezni: hogy ugyan miben áll tehát valódilag az a dubitatio Cartesiana?

Fischer Kunó ilyképen adja elő nézetét: Akár érzékünket, akár értelmünket, akár keletkezésünket vizsgáljuk, mindenütt föltalálhatjuk a tévedhetés alapját: következőleg minden, a mi adva van, bizonytalannak tekintendő. A de omnibus dubitandum, vagyis az átalános bizonytalanság teszi a philosophia negativ kezdetét.

A ki azt itéli, hogy Cartesius kétkedése nem más, mint a bizonyosság és a bizonytalanság között való subjectiv ingadozás, nagyon csalódik. Cartesius kétkedése tősgyökeres kétkedés. Elleneszegül mindennek, a mi adva van, akár az érzék, akár a tekintély, akár az isteni mindenhatóság legyen kútfeje; mert bármily adottságról áll, hogy igaztalan is lehet.

Tagadandó tehát minden, a mi adva volt, mert a kétkedés azonegy a tagadással; azonegy a negativ bizonyossággal, mely előtt semmi sem bizonyos, a mi kivülről adatott; azonegy ama gondolattal, mely épen akkor, midőn minden adottságot tagad, önmaga tesz bizonyságot arról, hogy ő a szellem egyetlen igazsága. Azonegy tehát a de omnibus dubitandum a negativ vagyis ama bizonyossággal, mely mutatja, hogy az adottságok tagadása után a gondolkodó szellem számára nem marad egyéb hátra, mint a kétkedés. Ebben és ez által jő a minden idegenszerütől megtisztult gondolás önmagához. És a gondolás csak ilyenkor van, mint igazi gondolás. Ez az önbizonyosság. Mit tanusít ez? Azt minden esetre, hogy a kétkedés bizonytalansága magát a kétkedés negativ bizonyosságának, a negativ bizonyosság pedig magát a gondolás positiv önbizonyosságának mutatja.

Mik után most már világos, hogy a gondolás mindentől elvonatkozhatik, csak önmagától nem. A kétkedés mindent leronthat, csak a gondolást nem; ezt pedig azért nem ronthatja le, mert a kétkedés a gondolásban áll. Következőleg a gondolás csak úgy juthat önmagának, mint igazi létnek, birtokába, ha magát minden külső léttől elkülönözi. Az igazi lét, meg az önbizonyosság, benne foglaltatik tehát már a gondolásban; minek erejénél fogva az „én gondolkodom“ szükségképen változik e tétellé: „én vagyok.“

Más szóval, a gondolás van. Úgyde ez a gondolás az én gondolásom, a gondoló lét az én létem: miből kiderül, hogy

én a gondolás bizonyosságában en magamról is közvetlenül bizonyos vagyok. És ez az, a mit Cartesiu s a „cogito, ergo sum“ által kifejezni akart.

Így ment át a dubitatio negativ bizonyossága a cogitatio positiv bizonyosságába. Ha mondhattuk, hogy a „de omnibus dubitandum“ a philosophia negativ kezdete: azt is mondhatjuk, hogy a „cogito, ergo sum“ ugyanannak positiv kezdete. Cartesius az előbbivel kezdette; a philosophia az utóbbival vette kezdetét.

Íme a fölfogás különbségei, melyek a Cartesiana dubitatio körül még mindig előfordulnak. Honnan e különbségek? Vannak, kik e kérdés hallásakor az itélők által igénybe vett szempontokra utalnak. De honnan maguk az igénybe vehető szempontok? Az idő szelleme vagy Cartesius egyénisége hozta-e azt ugy magával, hogy az ujkor philosophiája a negativban öszpontosult dubitatioval kezdessék meg? Alig lehet gondolni, hogy valaki e kérdést fölöslegesnek állítsa. Az a befolyás, melyet a negatio az újabb philosophiában gyakorol, sokkal jelentékenyebb, hogysem annak kezdete iránt közönyösek lehetnénk. Akár külső akár belső okok hozták legyen elő a kezdetet, magában foglalja már az amaz erőpontokat, melyek a későbbi befolyás nagyságát elősegítették. Mi hozta tehát elő kezdetben azt a dubitatiot?

Feuerbach e kérdésre objectiv szempontból felel. Nézete szerint ama dubitatiót az idő szelleme szükségelte. Cartesius csak organumul szolgált, melynek hivatásos működése által a szellemi szükséglet megvalósítva lőn. Szerinte Cartesius kétkedése philosophiai levén, nem volt, nem is lehetett előtétek nélkül. Ilyfélek valának: 1) az eredmény, mely azonban magára a philosophusra nézve nem előzte meg a dubitatiot, hanem követte; 2) a dubitatioval kezdődő philosophiának szelleme és egyetemes álláspontja, mely a philosophusra nézve mind saját philosophiájának, mind a világtörténet szellemének tekintetéből szükségleges volt. Minél fogva Cartesius kétkedése nem önkényleges eszköz, hanem szükségképeni módszer volt azon elv irányában, melyre systemáját alapította.

Tongiorgi szempontja subjectiv tartásu. Az ő nézete szerint Cartesius dubitatiojában az önkény sokirányulag sze-

repelt. Ugyanily véleményüek azok is, kik Cartesiust egyoldaluan kezelt dogmatismusról vádolják. Tongiorgi föleg azt roszalja, hogy Cartesius az észt a nélkül használta, hogy elöbb annak viszonyát az igazsághoz átvizsgálta volna. Mások még azért róják meg, mert a gondolást minden más fölé emelte, holott elöbb a gondolás alaptörvényeit kellett volna átértenie.

Erdmann, ki a kérdés alatti dubitatiot absoluta protestationak, a de omnibus dubitandum-ot pedig követelménynek mondotta, elismeri, hogy Cartesius e követelménynek nem tett eleget. A dubitatio mindamellett, az ő nézete szerint is, valódi szükségesség.

Fischer Kuno is hasonlót állít. Szerinte Cartesius philosophiája a multnak eredménye, korának organuma, a jövőnek alapvetője. Cartesius elve magában foglalja már a lét és gondolás amaz azonságát, mely az újabb kor philosophiájában oly nagy érvényességre fejlődött.

Ilyen a tények állása. Mi tehát ezek után a dubitatio Cartesiana? Három eset fordulhat elö. Ez a dubitatio ugyanis vagy a szellemi szükségesség elöhozványa; vagy az önkényesség szülemítvénye; vagy lényegében szükséges mozzanat, de a kivitelben esetleges eszköz. Miként látszik, a dolog nincs fontosság nélkül.

Az újkor philosophiájának föbélyege az anthropocentricismus. Ez különbözteti öt meg a hajdanitól, mely physiocentrica, és a középkoritól, mely theocentrica volt. Ezekből sem hiányzott ugyan az emberi szellem tényezkedése; ámde mivel hajdanában a természeteszme, a középkorban pedig az isteneszme határozott fölötte: a neki jutott állás soha sem lehetett ment a visszatartóztató alárendeltségtöl. Mindamellett fordultak elö időpontok, melyekben, a rá nézve idegenszerü elemektől tisztulni akarván, oly alakot öltött, mely által lényegének egyik oldalát hathatósan feltüntette. Ezen alak a scepticismus volt. De bár hol és bár mikor tünt föl, hatása csak egyes irányokban mutatkozott, és az is hamar elmult, mert a külsöleges föltételek hiányozása miatt, vissza kellett vonulnia. Azonfölül mivel az emberi szellem sem ismerte még önmagát úgy, a hogyan azt az ohajtott győzedelem biztossága szükségli: azért a a scepticismus sem mivoltának sem kezelésének fölfogásában

nem mutathatta még elő azt a czélirányossságot, mely valamennyi oldalról képes az akadályokkal szembe szállani.

De a scepticismus ismételt mozgalma még sem vonult el minden eredmény nélkül. Érezte, sőt lassanként át is kezdette látni az emberi szellem: 1) hogy ő az igazság birtokolásához és az ezen birtokolást biztosító bizonyossághoz jogot tarthat; 2) hogy ezek irányában neki legnagyobb akadályul azon idegenszerü elemek szolgálnak, melyek rá kivülről erőszakoltattak; 3) hogy ezeken túl kell adnia, ha a tiszta igazságot és tiszta bizonyosságot birtokolni akarja; 4) hogy az ilyféle birtok valódi urává csak úgy lehet, ha magát azoktól szabaddá teszi; végre 5) hogy az, a mi által magát szabaddá teheti, a gondolás.

Ez azon gondolás, melyet Cartesius a már többször említett dubitatio alakjában tüntetett föl. Miből láthatni, hogy ezen dubitatio, objective véve, szükségleges volt. Hát subjective véve?

E' kérdés Cartesius szellemének szerkezettségére vonatkozik. Életéből tudjuk, hogy ő a szabadság embere volt. Külsőleg kalandozó, belsőleg öngondolkodó, és mind a két irányban függetlenség után törekedő levén, a csaták helyén is gondolkodott, a magány ölében is csatázott. A csaták helyén villant föl elméjében amaz elv, melyre philosophiáját alapította; a magány ölében csatázott azon előitéletekkel, melyek buvárkodó szelleme elől az igazság világosságát és a bizonyosság nyugalmát elzárták. Mernie kellett, mivel a merésben saját, egyéni rendeltetésének megnyilatkozására ismert; mernie kellett, mivel bölcselkedésének álláspontját a szabadság utján megtisztitott és megszilárditott öntudatosságba kellett áthelyeznie. Tisztitott tehát és szilárditott. Tisztitott, midőn dubitatioja segélyével az előitéleteket saját elméjéből eltávolította; szilárditott, midőn a lét és gondolás azonságának elvét a „cogito, ergo sum" által megérvényesitette. Mi eléggé tanuskodik a mellett, hogy a dubitatio, subjective véve is, szükségleges volt.

De ha mind objective mind subjective szükségleges volt, hol rejlik az ok, mely miatt őt az egyik bölcsész így, a másik amúgy fogta föl?

Igazságtalanul itélne, a ki e kérdésnél a két oldal közől csak az egyiket gáncsolná. Sem a fölfogó bölcsészek eljárása nincs minden kifogáson fölül, sem Cartesius nincs minden fogyatkozás nélkül. Amazok irányában az, hogy az ő eljárásuk nem maradt mindig az időszerü határok között, számtalanszor volt már fölemlítve és megróva. Cartesiusra nézve pedig áll, hogy ő a dubitatio szükségességét megismerte; ámde midőn annak sikeresítésén dolgozott, oly bánásmóddal élt, melyet épen nem lehet valamennyi oldalról helyeselni. Az előadásbeli tétovázás mellett különösen felötlő a nézetváltoztatás, melyet a dubitatio ügyében nyilvánított. Vannak helyei, hol nem győzi azt eléggé ajánlani mint legbiztosabb eszközét a nyugtalanító bizonytalanságtól való megszabadulhatásnak; másutt ellenben a hozzá való bizásban tartózkodást, az alkalmazásra nézve pedig óvakodó módtartást emleget. Söt még azon tárgyak irányában sem bir kellő határozottsággal, melyekre a dubitatiot közvetlenül kiterjesztendőnek gondolta. Etiamsi, mondja a többi között, etiamsi enim dixerim annitendum esse, ut ea negarentur, quae antea nimia cum fiducia affirmata fuerant, expresse tamen hanc limitationem adjeci, id tantum illo tempore debere fieri, quo in aliquid certius, quam id, quod ita negares, investigando occupatus esses.

Vannak, kik, Cartesius philosophiájának eredményéből indulván ki, azt vélik, hogy ő az érzéki ismeret és a discursiv gondolás igazságának irányában a dubitatio fölé soha sem tudott emelkedni: azért kénytelenült az intuitio, meg az idearum nobis innatarum körébe vonulni. Mások szerint ellenben a dubitatiotól azonnal elállott, el is kellett állania, mihelyt amaz elvhez eljutott, melynek bizonyosságáról és igazságáról közvetlenül bizonyossá lőn. Ezen elvet így fejezte ki:

C o g i t o, e r g o s u m.

A többség által ez tartatik az ujkori philosophia elvének. Annyi bizonyos, hogy itt a minden mástól elvonatkozott ember önmagába mélyedvén önmagán belül akarta föltalálni azt, a mivel öt a philosophiában sem a physiocentricismus sem a theocentricismus el nem láthatta. A szent Ágoston által sürgetett: „Noli

foras ire, in te ipsum redi, in interiore homine habitat veritas“ Cartesiusban nem csak igazolva hanem érvényesítve is lőn. Eredménye a „cogito, ergo sum.“ Ezen nyugszik az ujkori anthropocentricismus. De valódilag nyugszik-e azon vagy csak látszik azon nyugodni? Lehetséges-e, hogy az, a mit a dubitatio előhozott, valódi elv lehessen? Nem csalódhatott-e Cartesius akkor, midőn azt itélte, hogy ezen elv segélyével a physiocentricismus érzéki csalódásainak szintúgy, mint a theocentricismus isteni tekintélyének irányában valódilag eligázodhatik?

És csakugyan vannak, kik azt állítják, hogy Cartesius nem csak csalódhatott, hanem csalódott is; valamint olyanokban sincs hiány, kik szerint e helyen a csalódásról még csak szó sem lehet. De hallgassuk meg minden más előtt magát Cartesiust. Szerinte a „cogito, ergo sum“.

a) oly ismeret, mely valamennyi között legelső és legbizonyosabb. Ac proinde haec cognitio: cogito, ergo sum, est omnium prima et certissima, quae cuilibet ordine philosophanti prima occurrat. Princ. phil. P. I. n. 7.

b) Ezen elv szükségképen igaz. Sed est deceptor nescio quis, summe potens, summe callidus, qui de industria me semper fallit, haud dubie igitur ego etiam sum, si me fallit, et fallat quantum potest, nunquam tamen efficiet, ut nihil sim, quamdiu me aliquid esse cogitabo, adeo ut omnibus satis superque pensitatis denique statuendum sit hoc pronunciatum: ego sum, ego existo, quoties a me profertur, vel mente concipitur, necessario esse verum. Medit. III. p. 9.

c) Ezen elv közvetlenül bizonyos. Neque etiam dum quis dicit: ego cogito, ego sum vel existo, existentiam e cogitatione per syllogismum deducit, sed tamquam rem per se notam simplici mentis intuitu agnoscit, ut patet ex eo, quod si eam per syllogismum deduceret, novisse prius debuisset istam majorem: illud omne, quod cogitat, est sive existit, atqui profecto ipsam discit ex eo, quod apud se experiatur fieri non posse, ut cogitet, nisi existat. Resp. ad sec. Obj. p. 74.

Ez tehát azon elv, melynek igazsága és bizonyossága előtt elenyészik bármely kételkedés. Videbam, veritatem hujus pronunciati: ego cogito, ergo ego sum sive existo, adeo certam esse atque evidentem, ut nulla tam enormis dubitandi

causa a scepticis fingi possit, a qua illa non eximatur. De Method. p. 28.

Következőleg ez azon elv, mely Cartesius szerint a philosophiának alapúl szolgál. Credidi me tuto posse (veritatem) illam, ut primum ejus, quam quaerebam, philosophiae, fundamentum admittere. De Meth. p. 28.

Cartesius ily nézettel volt a maga elve felől. Úgy volt meggyőződve, hogy nézetében mindaz előfordul, a mi csak a philosophia főelvének megállapításánál szükségelhető. — Elve sok pártolóra, de sok ellenzőre is talált. — A pártolók közöl némelyek azt minden változtatás nélkül elfogadták; mások a benne lelt hiányon fölülemelkedvén, tovább fejlesztették. Az ellenzők részekre oszlottak. Valamennyinél azonegy volt a főirány t. i. az elv megczáfolása; de az útmódok, melyeket fölhasználtak, meg a szempontok, melyekből kiindultak, különbözők valának. Védelmezte ugyan Cartesius a maga elvét, meg is erőtlenített többféle czáfpontot; azt azonban még sem tudta kieszközölni, hogy a megtámadási kísérletek időnként meg ne ujuljanak. Meg-megujulnak azok még napjainkban is: de épen azért, mivel még napjainkban is meg-megujulnak, érdekünkben áll, hogy a vitatétynek egykét oldalával megismerkedjünk.

Liberatore ekképen nyilatkozik: Ipsa veritas conscientiae sine intelligentiae veracitate implicita, constare nequit. Nisi enim tamquam indubium ponatur ante, non posse idem simul esse et non esse (quod principium intelligentiae objectum est) jactatum illud: cogito, ergo sum, profecto nutabit. Instit. Phil. Vol. II. p. 106.

Tongiorgi okoskodásait így szövészti: Quum Cartesius principium illud: cogito, ergo sum, tamquam primum statuit, vel statuit simpliciter factum cogitationis vel factum propositione expressum. Si factum propositione expressum, supponit jam intelligentiae veracitatem; haec enim est, quae super interna facta reflectit; quae subjectum ab affectione distingvit, quae judicat, et ab uno judicio alterum illi implexum educit; supponit insuper contradictionis principium; nam propositionum omnium certitudo ab hujus principii firmitate pendet. Si vero principii loco statuit solummodo factum, ut factum est, nempe

sensum purum cogitationis propriae, nihil unquam construet, super hoc fundamento, neque enim dicere poterit: ego sum, nisi factum intelligentia exprimat per propositionem : ego cogito, et hanc propositionem conjungat cum principio: quod cogitat, existit. Instit. Phil. Vol. I. p. 278—279.

Mondja továbbá: Factum existentiae propriae non aliter demonstrari posset, nisi aliquam animi poprii affectionem in praemissis affirmando, cogito, ergo sum. Atqui in omni judicio hujusmodi affirmatur propria existentia, et quidem diserte. Cogito enim idem est, ac: sum cogitans. Ergo qui sic argueret, aperte principium postularet. Ibid. p. 271.

Ritter H. még határozottabban szól, midőn Cartesius többféle ingadozásának eredési pontját kijeleli. Cartesiusnak meg kell vallania, így szól a többi között, hogy akkor, midőn az én létét a gondolásból következteti, előtétekre támaszkodik. Ezen előtétek: az ellenmondás és az alaposság elvei. Innen van, hogy a „cogito, ergo sum" az ő philosophiájának sem nem első sem nem egyetlen elve. Ama többféle ingadozást is, mely nála található, annak kell tulajdonítni, hogy a formalis elveket elhanyagolta. Die christl. Philos. II. Bd. 241 l.

Oischinger pedig azt is tagadja, hogy a „cogito, ergo sum" a philosophiának elve lehessen. Állítása szerint az elvben, az egyetemességen és az egységen fölül, az oly törvény kifejezése is szükségeltetik, melynél fogva minden más megismerhető legyen. A „cogito, ergo sum" mindezek hiával van, mert az, mondjanak bármit az ellennyilatkozatok, oly tétel, mely, más elv következménye levén, elvnek nem tekintethetik. Ha pedig közvetlen igazság, mint empiriai tény, nem foglalhatja magában az ismeret törvényét, nem is lehet tehát a philosophiának elve.

Az sem használ, ha e tétel részeit külön veszszük, mert sem az ego sem a sum nem bir minden tárgyra való kiterjeszkedéssel vagyis egyetemességgel. Az ily egyetemesség csak a gondolást és az ismerést illeti meg; mert ezek terjeszkednek ki minden tárgyra, melyek közé az ego is tartozik. Minél fogva ha az analysis az ismeretnél véget ér: akkor Cartesius a maga philosophiájának elvét csak a dubitatioban találhatja föl; a „cogito, ergo sum" nem lehet más, mint eredmény. És

ha voltaképen veszszük a dolgot, meg kell vallanunk, hogy a „cogito, ergo sum" nem elv, hanem a negatio szülemítvénye. Specul. Entwickl. d. Hauptsyst. d. neuer. Philosoph. II. Bd. 241. l.

Schellingnél a következők fordulnak elő: Thales azt kérdezte, hogy mi az egész természetben első és legrégibb? Cartesius ellenben azt, hogy mi rá nézve első? És természetes, hogy Cartesius e kérdésre csak így válaszolhatott: első az én, de ez is csak létét illetőleg. Thales a kezdetet objective, Cartesius subjective vette. Cartesius előtt minden csak annyiban volt igaz és bizonyos, a mennyiben ezen közvetlenül bizonyossal összefüggött. Mi mutatja, hogy ő a philosophiát a subjectiv bizonyosságnál tovább nem vihette. Werke X. Bd. 4—5. l. . . . De az sem áll, mondja továbbá Schelling, hogy Cartesius elve közvetlen. Kettő szolgál neki alapúl: a) az, a mi gondol; b) az, a mi ezen gondolásra reflectál; mert csak akkor állíthatni valódilag ego cogito, ha az utóbbi az előbbit önmagával azonosnak ismeri.

Ezekután itélve a „cogito, ergo sum" Cartesiusszerint első, szükségképen igaz és közvetlenül bizonyos elv; mások szerint ellenben sem nem első, sem nem szükségképen igaz, sem nem közvetlenül bizonyos elv. Kinek van igaza?

Vessünk néhány pillantást a részekre. A „cogito, ergo sum" három részből álló egész. Részei: a cogito, a sum, meg az ergo. A philosophia története bizonyítja, hogy e részek közöl mindenik ellen volt már kifogás. De miért? Kétségkivül vagy azért, mivel Cartesius mást értett az iménti szavak alatt, mint a vele szemközt állók; vagy azért, mivel Cartesius más álláspontból fogta föl a maga elvét mint mások. Akármelyik oldalt vegyük, helyén lesz a tájékozás.

a) Első a cogito. De mi e helyen a cogito? A válasz különböző szempontokból indulhat ki. A gondolás ugyanis vagy valami önálló, s mint olyan teszi önmagát, és önmagát téve teszi önmagán belül azon határozatokat is, melyek gondolatoknak neveztetnek; vagy tétkedés, mely által valamely önálló lény saját létéről bizonyságot tesz; vagy reflexio, mely által az önmagát önállólag tevő lény önmagát saját tevényeire, tevényeit meg önmagára viszonyítja. Bizonyos, hogy e fölfo-

gások között egy sincs, mely már képviselve nem volt volna. Az első esetben a gondolás ok, mely önmagát téve hozza elő az okozatot; a második esetben a gondolás maga az okozat előhozása; a harmadik esetben a gondolás az ok és okozat közötti viszonylás tettlegesítése. Innen van, hogy a gondolás némelyek szerint realis, mások szerint idealis léttel bir. És ez egyik azon mozzanatok közöl, melyek nélkül az ujkori philosophiának átértése, lehetetlenség.

Cartesius ekképen ír: Cogitationis nomine intelligo illa omnia, quae nobis consciis in nobis fiunt, quatenus eorum in nobis conscientia est, atque ita non modo intelligere, velle, imaginari, sed etiam sentire idem est hic, quod cogitare. Nam si dicam: ego video vel ego ambulo, ergo sum, et hoc intelligam de visione aut ambulatione, quae corpore peragitur, conclusio non est absolute certa, quia, ut saepe fit in somnis, possum putare, me videre vel ambulare, quamvis oculos non aperiam et loco non movear, atque etiam forte, quamvis nullum habeam corpus; sed si intelligam de ipso sensu sive conscientia videndi aut ambulandi, quia tunc refertur ad mentem, quae sola sentit sive cogitat se videre aut ambulare, est plane certa. Princ. phil. P. I. n. 9.

Ezekre czélzólag mondja Feuerbach, hogy Cartesius a gondolás alatt nem ért mást, mint a tudatot vagyis azon gondolást, mely a kétkedésben, a megkülönböztetésben önmagát vagyis a szellemet igenli; azon gondolást, mely nem valamely tárgyra, hanem önmagára irányul és vonatkozik. Szerinte az értelem, akarat, képzelem, söt az érzelem is gondolás, mert azokban is igenlem enmagamat, bizonyos vagyok enmagamról. Akkor is, midőn képzelek, érzek, ugyanazon enmagamtól való elkülönözetlenségben, enmagammal való egységben vagyis ugyanazon önbizonyosságban vagyok, mint akkor, midőn gondolok. Geschicht. d. neuer. Philos. 232. l.

Oischinger szerint Cartesius a gondolás alatt az önmagára való reflexiót, az empiriai önbizonyosságot, vagy is azon reflexiv öntudatot érti, mely a külvilágról való tudás iránt negative viselkedik. — Ily fölfogás mellett a gondolás egyedül azon tettekből áll, melyek a szellemben ugyanannak öntudatos állapotakor véghez vitetnek. Miből kiviláglik, hogy

a gondolás a gondolatokkal, vagyis e helyen, a szellemi tétkedésekkel azonegy. Azért mondja Cartesius: Ut si terram judico existere, ex eo, quod illam tangam et videam, certe ex hoc ipso adhuc magis mihi judicandum est, mentem meam existere; fieri enim forsan potest, ut judicem me terram tangere, quamvis terra nulla existat; non tamen ut id judicem, et mea mens, quae id judicat, nihil sit. Princ. Phil. P. I. n. 11. — De ha ezen utolsó tétel a nélkül igaz, hogy a reflexio az egyszerü tudáshoz hozzájáruljon, és ha a gondolás a szellem valamennyi tétkedésével összeesik: akkor így is lehet okoskodni: video, erro, ambulo, ergo existo; mert a szellem az, mely ezen itéletet hozza. Spec. Entw. d. n. Philosoph. I. Bd. 68—69. l.

Fischer Kuno ezeket állítja: Cartesius a gondolást két irányban érvényesiti. Kifelé való irányában azonegy a dubitatioval, negatioval. Tétele ez: de omnibus dubito. Befelé való irányában vagyis önmagára való viszonylásában azonegy a szellem önbizonyosságával. Tétele ez: cogito, ergo sum. Geschich. d. n. Phil. I. Bd. 115 l.

Hegel szerint Cartesius első tétele ez volt: de omnibus dubitandum. Le kell mondanunk minden előtétről, hogy a gondolásban a tiszta kezdetet megnyerhessük. A szabadság érdeke hozza azt úgy magával, hogy mindentől elvonatkozzunk, a mi előtétes. Ezen mindentől való elvonatkozásban áll a tiszta gondolás. Cartesius philosophiájának szellemét a tudás, a gondolat, a lét és gondolás teszi. A mi előtétes, azt nem tette a gondolás, az más mint a gondolás, abban a gondolás nincs önmagánál. Szükséges, hogy a kezdet a gondolással történjék.

Cartesius olyasmit keresett, a mi önmagában véve bizonyos és igaz; tehát nem olyast, a minő a hit tárgya, mely igaz, de tudást nélkülöz; sem nem olyast, a minő az érzéki és sceptikai bizonyosság, mely igazság nélkül szükölködik. Philosophiájának második tétele: a gondolás közvetlen bizonyossága. Ő az ennek, mint mindenkép bizonyosnak, álláspontjából indult ki; tudom, ez bennem így megy véghez. Ez által egészen más tér nyilt meg a philosophálás számára. Nem az önmagában vett tartalom az első; egyedül az én az, a mi bizonyos és közvetlen. Első a gondolás, azon legközelebbi ha-

tározat pedig, mely hozzá járul, a lét. A gondolás közvetlenül foglalja magában a létet. Ez Cartesius szerint a philosophálásnak általános alapja.

b) De mi e helyen a lét, a sum? Tudva van, hogy a lét is azon tárgyak közé tartozik, melyeknek irányában különböző nézetek uralkodnak. Zeising — Zeitschrift für Phil. und phil. Kritik. 1859. XXXV. Bd. 2. Hft. 172—174. l. — a nézet fogalmának háromféle jelentést tulajdonít. Jelenti ugyanis a) a létezésnek, b) a mindent átfogó állítmánynak, c) a kapcsolatnak fogalmát. Herbartnál a lét = absoluta positio. Akkor, midőn valamely dologról a lét kimondatik, csak azt tudjuk, hogy van, de azt legkevesebbé sem, hogy mi. Ő tehát a lét alatt nem az egyetemes minőséget, nem az egyetemes állítmányt, hanem a létezést értette. Hegelnél ellenben csupán a minőség, az állítmány jut érvényre, a létezés elenyészik: azért mondja, hogy a lét fogalma azonegy a semmi fogalmával. Zeising mind a három fogalmat érvényesíti. Hát Cartesius?

Feuerbach e kérdésre vonatkozólag a már idézett munka 230. lapján így szóla lföl: mi az én létem, midőn azt mondom, cogito, ergo sum? Nem lehet az érzéki világ, mert minden érzékitől, mint bizonytalantól, elvonatkoztam. Hogyan is lehetne az, a mit valótlannak, bizonytalannak tartok, oly lét, mely kétségbe hozhatlanul bizonyos. Azon lét, melyről itt szó van, az én létem, az pedig az én gondolásomtól el nem különözhető: azért mondja Cartesius: Cogitatio est, haec sola a me divelli nequit, ego existo, certum est. Az én gondolásom egészen egy az én létemmel. Akár a léttől menjek át a gondoláshoz, akár a gondolástól a léthez, megismerhető lesz egységük.

Fischer Kunonál a már idézett munka 112. lapján ily következtetmények állanak: Valamennyi létből csak a gondoló lét maradt meg. Csak a gondolás van, mint subjectiv bizonyosság. Mi, létünkre alkalmazva, annyi, mint: én, a gondoló, vagyok, ego sum cogitans: következőleg mivel a lét és gondolás közvetlenül összefüggnek, egyik a másiknak állítmánya is lehet.

Feuerbach szerint tehát mindig eljutunk a lét és gondolás egységéhez, akár a létet akár a gondolást válaszszuk az

ismerés kiindulási pontjául. Azt akarja mondani: hogy az ismerés határain belül a gondolás a létet, a lét meg a gondolást szükségképen fogja eredményezni. De történhetnék-e ez, ha a gondolás a létet, a lét meg a gondolást magában nem foglalná? Ismeretes Kant nézete, mely szerint a gondolásból a létet soha sem lehet kihozni. Mi mutatja, hogy Kant Cartesiusra nézve is másképen itélt, mint Feuerbach.

Fischer azt állítja: hogy a lét és a gondolás egymásnak állítmányai is lehetnek. Gondolható-e, hogy Cartesius elméjében akkor, midőn a „cogito, ergo sum" elvet megállapította, ilyféle nézet is megfordult? Gondolható-e, hogy ily nézet mellett a „cogito, ergo sum" mint igazán megállapított elv csakugyan megállhat? A lét és gondolás vagy azonosak vagy különbözők. Ha azonosak, hogyan lehetnek egymásnak állítmányai? Ha különbözők, hogyan eredményezhetik egymást kölcsönösen? — Vagy talán egy, önmagában megkülönített, magasabb egységnek egymást kölcsönösen kiegészítő mozzanatai? Oly kérdések valóban, melyeket itt, a hallottak után, nem lehet kikerülni.

A mondottak szerint midőn a gondolás subjectum, akkor a lét annak praedicatuma, midőn pedig a lét subjectum, akkor a gondolás annak praedicatuma. Ily móddal mindegyikről állíthatni, hogy subjectum is praedicatum is. A lét, mint subjectum, realisnak, mint praedicatum, idealisnak szokott neveztetni. Ugyanez áll a gondolásról is. Ha subjectum, akkor realis, ha praedicatum, akkor idealis léttel bir. És így a gondolás szintúgy mint a lét egyszer a realismus, másszor az idealismus álláspontjáról tekintetik. Mi azt látszik tanusítni, hogy itt mind az egyoldalu individualismusnak, mind az egyoldalu universalismusnak álláspontja meg van haladva. Az egyoldalu individualis szerint valódi subjectummá csak az önállólag létező lehet, minden más csak praedicatum: szerinte tehát csak az önálló vagyis a mindenkép meghatározott lét lehet subjectum; a gondolás, mint olyan, mindig praedicatum. Az egyoldalu universalismus ellenkezőt vitat. Szerinte valódi realitással csak a gondolás bir, a létezvények csupán határozottságok, melyeken keresztül a fokozkodó gondolás teszi önmagát.

Forduljunk ezek után Cartesiushoz. Az ő szavai ezek:

Cogitatio est, haec sola a me divelli nequit, ego existo, certum est. Quamdiu autem? nempe quamdiu cogito, nam forte etiam fieri posset, si cessarem ab omni cogitatione, ut illico totus desinerem. Medit. II. E szavak ingadozásra mutatnak. Annyit bizonyosnak mond, hogy a gondolás van és hogy az embertől el nem szakasztathatik; de az a „forte etiam fieri posset“ azt látszik jelenteni, mintha nem tartaná bizonyosnak, hogy a gondolástól való megszünés megszünése lenne a létnek is. Igaz, hogy addig, mig gondoló vagyok, a gondolás tőlem el nem vétethetik, mert ha elvétetnék, nem leszek gondoló lét; de következik-e azért szükségképen, hogy a gondolás megszüntével az én általában vett létem is megszünjék? Megszünik a bizonyos határozottságban t. i. a gondolásban érvényesült lét, de nem az általában vett lét, mert ez más határozottságokban is érvényesülhet.

Hadd álljanak még itt Hinrichs gondolatai is. Ha az érzelem biztossága elenyészik, mondja ő, a kétkedésen van a sor. Az érzelés nem kétkedik, valamint a szemlélés és észrevevés sem; a kétkedés a gondolással jár együtt. Az érzelem, mint közvetlen bizonyosság, megelőzi a gondolást; de bizonytalanná lesz, minek bekövetkeztével a gondolás veszi kezdetét. Az embernek küzdenie kell, hogy azt, a mit az érzelemben közvetlenül birt, ujra birhassa. Csak önmagán nyugvólag képes azonban a küzdést meghaladni: és e miatt mondhatja saját önéről legalább azt, hogy van. Az ember nem vágyakodhatik valami után a nélkül, hogy önmagának tudatával birjon. A vágyakodás lehetősége a gondolástól függ. De a létező és gondoló ember bizonyos is; mert az önmagáról való bizonyosság mind a bizonytalanságnak mind a kétkedésnek véget vet.

Azok között, a miket az ismeret követel, első a bizonyosság, mely, ha megtaláltatott, amaz biztos kezdetet vehet. A bizonyosság a létet is a gondolást is magában foglalja. Ha a gondolás a léten kivül esnék, ez nem volna lét, hanem látszat. Az én önbizonyosságom tartalmát e tételben: én vagyok, a lét teszi; formáját pedig e tételben: én gondolok, az amattól különböző gondolás teszi. A bizonyosságban, mely az énnel egyenlő, a lét és gondolás azonegyek. Abból azonban, hogy gondolok, nem következik az, hogy vagyok. A lét és gondo-

lás nem következnek egymásból; nincs közöttük semmi különbség. Die Genesis des Wissens. I. Th. 15—16. l.

De ha sem a lét a gondolásból sem a gondolás a létből nem következik, mit jelent akkor Cartesiusnál az

c) ergo? Ezen ergo irányában két nézettel találkozunk. Arra nézve öszhangzanak, hogy az ergo a cogito és sum tagokat egy egészbe olvasztja össze. Az eltérés az összeolvasztás módjára vonatkozik. Az a kérdés: vajon az egész részei külsőleg vagyis valami harmadiknak segélyével köttetnek-e össze, vagy egymást kölcsönösen szükségelvén önmagukban tesznek-e egy egészet? Az előbbi esetben a tétel nem egyszerü, a másodikban egyszerü. Amannak védői a tételt syllogistice, emezéi axiomatice szokták tekinteni. Hogy a különböző felfogásnak eredménye is különböző legyen, magától értetik.

Cartesius e pontot illetőleg így ír: Cum autem advertimus, nos esse res cogitantes, prima quaedam notio est, quae ex nullo syllogismo concluditur, neque etiam cum quis dicit: ego cogito, ergo sum sive existo, existentiam ex cogitatione per syllogismum deducit, sed tamquam rem per se notam simplici mentis intuitu agnoscit, ut patet ex eo, quod, si eam per syllogismum deduceret, novisse prius debuisset istam majorem: illud omne, quod cogitat, est sive existit, atqui profecto ipsam potius discit ex eo, quod apud se experiatur, fieri non posse, ut cogitet, nisi existat. Resp. ad sec. Obj. p. 74.

Cartesius azonban ezeket is írja: Ex eo, quod dubitem, sequitur me esse et similia. Medit. III. — Továbbá: Repugnat enim, ut putemus id, quod cogitat, eo ipso tempore, quo cogitat, non existere. Princ. phil. P. I. §. 7.

Már Gassendi megrótta Cartesiust, hogy a létezés bebizonyításával annyit veszödött, miután minden, a mi müködik, létezik is egyszersmind. — Igaza volna Gassendinek, mondja Feuerbach a már idézett munka 234 és 235. lapjain, ha itt az egyednek, az empiriai subjectumnak, nem a szellemnek azon létezéséről volna szó, mely a szellemtől elválaszthatatlan, mely a gondolással azonegy. Cartesiusnál ily czáf található: Cum dicis me idem potuisse ex quavis alia mea actione colligere, multum a vero aberras, quia nullius meae actionis omnino certus sum (nempe certitudine illa metaphysica, de qua sola

hic quaestio est) praeterquam solius cogitationis. Non licet inferre e. g. ego ambulo, ergo sum, nisi quatenus ambulandi conscientia cogitatio est, de qua sola haec illatio est certa. Resp. V. I. II. — Az önmagát megkülönböztető szellemre nézve, mondja továbbá Feuerbach, csak az biz onyos, a mit ő saját öntudatával, saját önbizonyosságával minden közvetítés nélkül egységben szemlél.

Erdmann idézett munkája 281. lapján azt állítja: hogy a „cogito, ergo sum" közvetlenül adott hypothesis. Nem egyes fogalom, hanem tétel, de nem zártétel, hanem olyan, mely Cartesius szerint közvetlenül bizonyos, oly alapföltétel, melyhez semmiféle kétség sem férhet, mely önmagában világos. Nem szorúl bebizonyításra, mert önmagában véve igaz, közvetlenül adott: következőleg oly tétel, mely a mindentől való elvonatkozás után maradt meg; de azért nem csinált, hanem oly tétel, mely eredetileg adatott, velünk született.

Fischer Kuno idézett munkája 112. lapján ezeket hozza föl: A „cogito, ergo sum" egyszerü tétel. Benne a gondolás és a lét közvetlenül azonosak. A cogitot, minden másra való tekintet nélkül, követi a sum; mert az ego cogito-ban benne van már az ego sum. Nincs itt harmadik, mely a gondolástól a léthez átsegítene; nincs következtetés, mert itt a gondolásban közvetlenül bizonyosak vagyunk már a létről. — Vagy más szóval: a „cogito, ergo sum" közvetlen bizonyosság, nem közvetett ismeret, propositio nem conclusio, egyszerü thesis nem összetett syllogismus. Az ergo nem olyféle szócska, mely a zártételhez vezet, hanem a bizonyosság egyszerü kifejezése.

Hegelnél az idézett munka 339. és 340. lapjain ily gondolatok találhatók: A gondolás mint lét és a lét mint gondolás teszi az én bizonyosságomat, az én énemet. Ez ama hires „cogito, ergo sum" melyben a gondolás a léttel elválaszthatatlanul össze van kapcsolva. E tételben az ergo nem a következtetés ergoja, hanem a lét és gondolás által tett összefüggés. A gondolás mint subjectum, maga a gondoló, ez pedig az én; a gondolás a bensőleges önmagamnál-való-lét, az önmagamnál-valóság közvetlensége; maga az egyszerü tudás. Ezen közvetlenség az, a mit létnek szoktunk nevezni. Ezt azonban Cartesius nem bizonyította be, mondja Hegel, hanem csak a tudatra hivatkozott.

Másképen itél Oischinger idézett munkája 70—75. lapjain. Az ő nézete szerint az ergo következtetésre mutat. Szerinte az én gondolok-ból a gondoló létezése következik. Tiltakoznak ugyan e vélemény ellen Cartesiussal együtt mások is, kik benne közvetlen, önmagán nyugvó igazságot látnak; de hiába, mert az ergo természete hozza már azt úgy magával, hogy még akkor is következtetést jelentsen, midőn Hegel szerint a gondolás és létezés közötti összefüggést fejezi ki. Hiszen Cartesius maga is fölhozza saját axiomájának föltételét. Ez azonban koránsem hangozhatik ekképen: omne cogitans est; mert épen azon alapot nélkülözi, mely miatt a gondoló létezik. Azon alap, mely a gondolást a léttel közvetíti, a substantia és accidens közötti viszonyban rejlik. A gondolás, mint mindenkép önállástalan, nem lehet subjectum: azért szükségli az élő alapot, mint okot. Ezen alap a szellem: következőleg a gondoló.

Ha pedig ez a cogito, ergo sum-nak természetes jelentménye, akkor Gassendinek igaza volt, midőn Cartesius ellen avval állott elő, hogy a szellem létezése annak mindenik működéséből kihozható. A dubitationak, mint Cartesius kezdetpontjának elemezése csak az ismeret lényegéhez juttathat: minél fogva e tétel: cogito, ergo sum, hibás. Nem is lehet más jelentménye, mint ez: cogitatio est, quatenus objectum sui ipsius est, vagyis ezen noologiai axiomából: csak az önmagát felfogó gondolás igaz, első tétel gyanánt ez következik: csak a gondolás van; a mi meg nem ismertetik, az nincs. Könnyü azonban átlátni, hogy e tétel a gondolást is, az ismerést is lerontja.

Mik után Oischinger határozottan kimondja: hogy a cogito, ergo sum, a cartesianismusnak nem elve. Bizonyítékokúl ezeket érinti: a) a cogito, ergo sum, a negationak szülemítvénye; b) Cartesius ezen kivül még más elveket hoz föl, holott a philosophiában csak egy kezdetpont gondolható. Fölhozza ugyanis a világosságnak elvét meg az isteneszmét. Kimondja végre: hogy Cartesius philosophiájának legbensőbb elve a negatio, mely azonban teljes érvényre nem juthat, mert így minden ismeretet lerontana. És ebben véli föltaláltnak az okot, mely miatt az egyetemesen föl nem léphető negatio a cogito, ergo sum-ban részletesen lépett föl. A világosság el-

véről azt itéli, hogy nem valódi elv, hanem csak subjectiv állapot. Miknek következtében Cartesiusnál nem marad egyéb hátra, mint a cogito, ergo sum, a gondoló szellem, melyhez azután, mint új elv, az általános szellem csatlakozik.

Ilyen a kérdés alatti ügy állása. A vita még mindig tart. Természetes, ha ezen állapot az ujkori philosophiát gyanús szinbe öltözteti. De gondolható-e, hogy az ujkori philosophia oly kezdetpont mellett kardoskodjék, mely tulajdonképen nem is elv? És gondolható-e, hogy az ellenzők merő különködési viszketegből induljanak ki akkor, midőn Cartesius elvét, mint olyat, megtámadják? Alig hihető. De ha nem hihető, hol rejlik az ok, mely miatt az ellenirányok kiegyenlítése még most sincs befejezve?

Befejezve ugyan még nincs, mondják erre mások, de az út hozzá ki van már jelölve. Az ezt mondók szerint voltak, sőt most is vannak, kik Cartesius elvét szigoru birálat alá vevén átlátták, hogy az philosophiai elv. Ámde midőn arról van szó: vajon a cogito, ergo sum, a philosophia főelve-e, vagy csak egy a több elv között, ismét előtünik a nézetkülönbség.

Azok oldalán, kik szerint a cogito, ergo sum, csak egy a philosophiai elvek között, méltán fölemlíthető Balmes, ki e tárgyról munkáinak több helyén behatólag itél. A Fundam. d. Phil. I. Bd. 147—152 lapjain ezt olvashatni: Azt, a mit e tétel: ego cogito, kifejez, soha sem kell magával a tétellel fölcserélni. Itt a tartalom és a forma között igen nagy a különbség. A tartalom mindenkép egyszerü tény; a forma logicai combinatio, mely nagyon különböző elemekből állhat.

A vita három elvnek elsőségeért foly. Ezek: Cartesius cogito, ergo sum-ja; az ellenmondás elve, mely szerint lehetetlen, hogy valamely dolog ugyanazon időben legyen is nem is; meg az evidentia elve, mely szerint azt, a mi valamely dolog világos és határozott eszméjében foglaltatik, a dologról teljes bizonyossággal ki lehet mondani.

Az ezen elvekhez szítók közől mindegyiknek igaza van, midőn azt állítja, hogy az ő elvének tagadásával a többi megsemmisül; nincs ellenben igaza, midőn azt állítja, hogy a többinek tagadása az övét nem dönti meg. Balmes e nézetkülönbség okát az eszmék összezavarásában keresi.

A kiegyenlítést ily módon kiséríti meg: 1) ha a cogito, ergo sum alatt nem értetik más, mint a tudat egyszerü ténye, akkor az nem függ valami mástól; de ha tétel értetik alatta, akkor az, mástól függvén, nem lehet ismereteink alapelve. 2) Ha a többi elv hiányzik, a „cogito, ergo sum" nem fog hiányozni mint egyszerü tény; de hiányozni fog mint tétel. 3) Ha a „ cogito, ergo sum" elfogadtatik, a többi pedig el nem fogadtatik, akkor senkit sem lehet az igazságról okoskodva meggyőzni; mert akkor csak az észlelésnek, az önmagára való figyelmeztetésnek van helye. Az okoskodáshoz az ellenmondás elve elkerülhetetlenül szükséges. Így Balmes.

Mire mutatnak ezek? Kétségkivül arra, hogy az érintett ellenirányok kiegyenlítése a spanyol philosophusnak nem állott úgy hatalmában, hogy a folyamló vitát egészen megszüntethette volna. A tudat egyszerü ténye, meg a tétel között létező különbség kiemelése nem új; találkoztunk már vele Tongiorginál is.

De nincs-e hát más útmód, mely a kiegyenlítést foganatosabbá tehetné? Hogy az ügy fordulatpontjai nincsenek bonyodalmasság nélkül, az eddig fölhozottak eléggé tanusítják. Az elv ugyanis, melyen az ujkor philosophiája nyugszik, vagy valódi vagy nem valódi. Ha valódi, honnan a fölfogás ellentétei; ha nem valódi, hogyan lehetett az ujkor philosophiáját arra építeni? Vagy talán a cogito, ergo sum, nem az egész philosophiának, hanem csak a philosophiai eszme valamelyik lényeges mozzanatának elve?

Miután bizonyos, hogy Cartesius az érintett elven kivül még a világosság elvét, meg az isteneszmét is érvényesítette: azt lehetne gondolni, mintha ő az érintett elvet maga sem vallotta volna egyetlen főelvének; ámde miután az is bizonyos, hogy ő a világosság elvét meg az isteneszmét a cogito, ergo sum-ból hozta ki: másfelől úgy látszik, mintha ő egyetlen főelvének csakugyan azt vallotta volna. Melyik eset való már most a kettő közől?

A már egyszer mondottak szerint Cartesiusnál a gondolás egyszer negative másszor positive viselkedik. A negativ viselkedés a „de omnibus dubitandum," a positiv viselkedés a „cogito, ergo sum" tétel által nyilvánult meg. Ha az „ergo

sum" elhagyatik, a tételek így fognak hangzani: ego dubito; ego cogito. Az ego, mint subjectum, mind a két tételben azonegy; a praedicatumok különbözők. De különbözők-e valódilag vagy csak látszanak különbözni? Azt, hogy mindenképen különbözzenek, állítani nem lehet; mert valamint a dubitatio szükségképen eredményezte a cogitatiot: úgy a cogitatio is szükségképen azonosult azon tárgyak egy osztályával, melyek előbb a dubitatio által tagadva voltak. — Így tehát a Cartesiusnál megérvényesített dubitatio és cogitatio meg is egyeznek egymással, különböznek is egymástól. Mire mutat ez?

Cartesiusnál a dubitatio különböző szempontból fogatván föl, különböző jelentménynyel is bir. Különösen

a) annyi mint distinctio. Midőn az én a megkülönböztetést végre hajtja, hármat érvényesít: α) megkülönbözteti önmagától mindazt, a mi benne más által tétetett, mint hozzá nem tartozót; β) megkülönbözteti önmagát, mint önmaga által tettet, a benne más által tettektől; γ) midőn e két irányban vett megkülönböztetést végre hajtja, tudja egyszersmind, hogy ezt ő hajtja végre. Következőleg e tudatkodáskor a különbség és azonság egymást kölcsönösen föltétezik. Nem állíthat az én valamit magától különbözőnek a nélkül, hogy magát önmagával azonosnak ne állítsa; de magát önmagával azonosnak sem állíthatja a nélkül, hogy magát valamitől különbözőnek ne állítsa.

b) A dubitatio annyi mint abstractio. Az én minden mástól elvonatkozhatik, csak önmagától nem. Midőn az én az elvonatkozást végre hajtja, hármat érvényesít: α) mindent kizár magából, a mi nem ő maga; β) minden elől elzárkozik, a mi más mint ő; γ) midőn e két irányban vett elvonatkozást végre hajtja, tudja egyszersmind, hogy ezt ő hajtja végre. Következőleg e tudatkodáskor a sokaság és egység egymást kölcsönösen föltétezik. Az én nem állíthat sokaságot a nélkül, hogy az önmagával való egységet ne állítsa; de az önmagával való egységet sem állíthatja a nélkül, hogy a sokaságot ne állítsa.

c) A dubitatio annyi mint negatio. Az én minden mást tagadhat, csak önmagát nem. Midőn az én a tagadást végre hajtja, hármat érvényesít: α) tagadja annak bizonyosságát, a mi nem ő maga; β) tagadja önmagának bizonytalanságát; γ) midőn e két irányban vett tagadást végre hajtja, tudja egy-

szersmind, hogy azt ő hajtja végre. Következőleg e tudatkodáskor a tagadás és igenlés egymást kölcsönösen föltétezik. Az én nem tagadhatja valaminek bizonyosságát a nélkül, hogy önmagának bizonyosságát ne igenelje; de önmagának bizonyossságát sem igenelheti a nélkül, hogy valaminek bizonyosságát ne tagadja.

Akár igenelje akár tagadja tehát az én valaminek bizonyosságát vagy bizonytalanságát, az igenlésben és tagadásban mindenkor bizonyosságot tesz önmaga bizonyosságáról. Ha valaminek bizonyosságát igenli, azon valaminek bizonyosságán fölül az igenlésben igenli önbizonyosságát is. Ha pedig tagadja valaminek bizonyosságát, vagyis ha valaminek bizonytalanságát igenli, ezen tagadásban és igenlésben is mindenkor igenli saját bizonyosságát. És midőn ezeket végre hajtja, tudja egyszersmind, hogy ezeket ő hajtja végre.

És így akármit tegyen vagy szenvedjen az én, mindenben önmagánál és mindennél önmagában van. Ebben áll az önbizonyosság titka. Midőn pedig így az én mindenben önmagánál és mindennél önmagában van, tudja is egyszersmind, hogy ő az, a ki mindezt végre hajtja. Ebben áll az öntudatosság titka. Miknek következtében a bizonyosság szintúgy mint a tudatosság az önben érvényesül. Azon működés, mely által az ön mindezt önmagán belül érvényesíti, gondolásnak szokott neveztetni. Az önmagát ily módon tevő ön saját létezéséről tesz bizonyságot. Azon ön, mely saját létezését a gondolásban tünteti föl, azonegy az én-nel. Tehát az én = gondoló lét; a gondoló lét pedig = én.

Itt lehet már most e kérdést föltenni: igaz-e, hogy az énben a gondolás = lét, és a lét = gondolás?

Cartesius a kettő azonságának fölfogását simplex intuitionak nevezte. Hogy ő ezt nem tette minden ok nélkül, az idézetek mutatták. Nem elég azonban az okot fölhozni, hanem ama pont is határozottan kijelelendő, hol a fölhozott ok valódi érvénynyel bir. Cartesiusnál a gondolás fölötte tág jelentésü, mert még az érzelést, értést, meg az akarást is annak körébe sorolta, a mennyiben t. i. akkor, midőn azokat megtudatoljuk, minmagunk tudatával is birunk.

Benne van ugyan az én érintett határozottságaiban a

gondolás is, a mennyiben t. i. az én ama határozottságokban is önmagánál van; de a gondoláson fölül van még azokban valami más is. Ezen más alatt azon határozottsági elemek értendők, melyek az énben valami, tőle különböző által hozattak elő. Ezen idegen határozottsági elemekben áll az, a mitől magát az ego dubitans megkülönbözteti, a mitől elvonatkozik, a mit, mint bizonyost tagad; hogy így azután az ego cogitans magát az idegenszerűtől megtisztított gondolásban, mint saját lényegéhez tartozóban, öntudatosan fölfoghassa. Az ily gondolás tiszta, szükségképi, közérvényü és közvetlen; mert benne az én saját önbizonyosságát minden mástól függetlenül birtokolja.

Az önmagát tevő én léte is benne van az én határozottságaiban, de nem tisztán, hanem azon határozottsági elemekkel ellátottan, melyeket az én-ben más valami hozott elő. — Ezen idegen határozottsági elemekből áll az, a mitől magát az ego dubitans, mint létező, megkülönbözteti, a mitől elvonatkozik, a mit, mint bizonyost, tagad: hogy így azután az ego cogitans magát az idegenszerűtől megtisztított létben, mint saját lényegéhez tartozóban öntudatosan fölfoghassa. — Az ily lét tiszta, szükségképi, közérvényü és közvetlen; mert benne az én saját önbizonyosságát minden mástól függetlenül birtokolja. Mik után itélve az én önbizonyosságán belül a tiszta gondolás azonos a tiszta léttel, valamint a tiszta lét is azonos a tiszta gondolással. — Ezen azonság az, melyet Cartesius simplici intuitu mondott fölfogottnak akkor, midőn azt a „cogito, ergo sum" által megállapította.

Igaz tehát, ezek nyomán 1) az, hogy az ujkori, mint anthropocentricai, philosophiának álláspontját Cartesius állapította meg; igaz 2) hogy az ezen álláspontot érvényességre juttató elv legelőször szent Ágoston által mondatott ki; igaz 3) hogy azt a philosophián belül valódi elvvé Cartesius tette; igaz 4) hogy az a philosophiai bizonyosságnak főelve; igaz végre 5) hogy a cogito, ergo sum, az ujkori, vagyis a Kant Fichte, Schelling Hegel által a subjectiv, objectiv és absolut álláspontokon keresztül tovább fejlesztett idealismusnak főelve legyen.

AZ ANYAG ÉS ERŐ KÖZTI VISZONYRÓL.

ÉRTEKEZÉS

PURGSTALLER JÓZSEF R. TAGTÓL.

I. Örvendetes jelenségnek tekintem, hogy mai nap a bölcsészek a természetbuvároknak az anyagi világ sokféle tüneményei és azokban nyilvánuló törvényei körül tett nyomozásait nem csak kellő figyelemmel kisérik, hanem azokat a bölcsészeti feladatok megoldására és tudományuk terjesztésére fel is használják.

Terjed a bölcsészek közt azon meggyőződés, hogy a természet és szellem, az anyag és erő, a tünemény és eszme közt öszhangzás létezik.

Lejártnak tekintik a higgadt gondolkodók azon időt, melyben némelyek elfogulva elhitették magukkal, hogy a természet országát a lényeknek ezerféle nemeivel együtt az öntudat alanyából Fichte módjára, vagy egy határozatlan eszme fejtegetéséből, mikép Schelling és Hegel tett, lehet keletkeztetni.

Más oldalról biztosítva vannak a bölcsészek arról is, hogy az elvont idealismussal szemközt álló materialistikai világnézetnek nem fog sükerülni a szellem önhatalmát és törvényhatóságát, a gondolkodás szabadságát gépleges anyagmozgássá átalakítni.

Egyetértek azon feleimmel, kik oda nyilatkoznak: hogy a természet és szellem se rideg ellentétet, se határozatlan azonosságot nem képeznek, hanem eredeti rokonságban vannak, s hogy tevékenységre és fejlődésfokra nézve különböznek egymástól.

II. Századok óta azon kérdés megfejtése foglalkodtatja

a bölcsészek elméjét: mily viszony létezik az anyag és erő, a tünemény és eszme között?

A feladat szövevényes, de megoldásához sokkal biztosabban foghatni korunkban, mintsem azelőtt lehetett; minthogy legújabb korban a természettudományok, ezek közt a vegytan, bámulatos fölfedezéseket hoztak napfényre, és a természettudósok nem elégszenek meg a világi tünemények törvényeinek ismeretével, hanem a természet mélyébe nyomulni és a tünemények rejlő okait kikutatni ügyekeznek.

Nagy fontossággal bir azon vegytani fölfedezés, hogy a vegyülés meghatározott és változatlan súlymennyiségben történik. Tudva van, hogy a vízben két súlyrész könenyre tizenhat súlyrész éleny esik; a köneny-föléleg pedig két súlyrész könenyre harminczkét súlyrész élenyt tartalmaz.

E vegyülési változatlanság okát nyomozván a természettudósok, azon feltevésben egyezének meg, hogy az anyag nincsen folytonosan elterjedve, azaz szakadatlan — continuum — hanem igenis szakozott — discretum —, állván különvált és oszthatatlan elemekből, melyeket parányoknak — Atom — nevezünk.

A parányok mibenlétére — Beschaffenheit — nézve szétágaznak a természettudósok véleményei. Mindnyáján megegyeznek abban, hogy érzéki korlátoltságunknál fogva a parányok nem esnek szemlélés alá. Az itéletben óvakodók őszintén elismerik, hogy a paránytan — atomismus — nem tapasztalat, csak elmélet, természettudományi feltevés — hypothesis — de igaz tényekre fektetett feltevés.

Némelyek nem feszegetve a parányok mibenlétére vonatkozó kérdést, azokat a testek különzékeinek — Differentiale — tekintik, és pusztán számolási eszköznek használják: előttök tehát a paránytan csak módszeres jelentékkel — methodische Bedeutung — bír.

E nézet ellenében mások a parányoknak az említettnél nagyobb értéket tulajdonítnak, azokat a világi tünemények alapjainak tartván. De bár ezek a parányok létét vallják, mindazáltal azoknak közelebbi meghatározásában nem egyeznek meg egymás közt. Az egyik felekezet csak mennyileges, a másik egyedül minőleges parányokat véd — quantitativer und qualitativer Atomismus. — Lássuk ezeket egyenként.

III. Az egyoldalu mennyileges paránytan az anyag egynemüsége mellett küzd, minélfogva a testek különféleségét nem az anyagi elemek minőségére, hanem kizárólag a mennyiségre alapítja. Ezt mechanikai világnézetnek is nevezik.

E nézet szerint a parányok mibenlétökre nézve egyenlők, és csak külterjre azaz nagyságra és alakra nézve különböznek egymástól. A külterj ugyan legkisebb mértékre van szorítva annyira, hogy az érzéki szemlélés határát túllépi, mindazáltal határozott terjedtséggel bírnak a parányok, és a tért, melyet elfoglalnak, változatlanul töltik be. Mint határozott nagyságuak és alakuak a parányok tér által vannak elválasztva egymástól; változásaik nem lehetnek egyebek mint térbeliek, azaz mozgások.

A felhozott nézetet szorult helyzetbe hozzák azon nyomatékos ellenvetések, melyek azt sok oldalról ostromolják.

Legelőbb is a parányok terjedtsége, ugy látszik, meg nem egyeztethető azoknak oszthatatlanságával. Bizon a mi kiterjedt, az osztható is, valamint a tér, melyet elfoglal; a mi pedig osztható, az összetételen alapszik, következőleg a test végső alapját nem teheti.

A mennyileges paránytannak gyenge támaszt nyujt a hivatkozás az egész és részei közti viszonyra.

Az egész, így szólanak, az által különbözik a részektől, hogy az egész osztható, a rész pedig oszthatatlan, különben nem volna rész, hanem egész. Ha már a testek, mondják ők, határozott egészet képeznek, kell hogy azok oszthatatlan részekből álljanak; mert ha a részek vég nélkül volnának oszthatók, úgy megszünnék a mennyiségi különbség az egész és a részek közt, minthogy a rész úgy mint az egész, végetlen sok alkatrészből állana; miből az a képtelenség keletkeznék, hogy földünk nagyságra azaz mennyiségre nézve egyenlő egy porszemmel.

E vitatkozást azon megjegyzés rendíti meg, hogy az egész és rész közti viszony tulajdonkép a minőségileg meghatározott egyedekre — Individuen — terjed. Az elvont mennyiségnek elemei az egység és többség. Minden mennyi, bár határozott is, többségből álló egységet azaz számot képez, mely nagyobbítható és kisebbíthető.

Távol van tőlem tagadni, hogy a testek összetétele oszthatatlan részeket, helyesebben szólva elemeket tesz fel, s megvallom, határozottan ragaszkodom azon elvhez, hogy a korlátozott azaz véges test csak véges számu elemekből állhat, hogy tehát a testek oszthatósága csak véges lehet. Ámbár az osztás folytatható gondolatban, de a valóságban kell hogy határa legyen; mert az elemek mint létező egyedek megszünnének azok lenni, a mik.

A gondolkodó ész vizsgálva a létezőknek egyetemes és szükséges határozmányait, miket kategoriáknak nevezünk, azon elismerésre vezetett, hogy az egyes önálló lények, szóval egyedek — Individuen — minőséggel és mennyiséggel bírnak úgy, hogy határozottságuk — Bestimmtheit — azaz megkülönböztetett létük van, és egységet fejeznek ki.

Minden egyed oly tulajdonsággal bír, mely által különbözik a többi létezőktől; e tulajdonság a sajátság — Eigenthümlichkeit, — mely a létezőt úgyszólván bélyegzi. A sajátságon kivül a létező egyedek közös határozmánynyal vannak ellátva, mely által vonatkoznak egymásra és közlekednek egymással.

Mind a sajátság, mind a közösség a létező egyedekre nézve szükséges; mert sajátság nélkül nem volna köztök valóságos különbség, közösség nélkül pedig nem tartoznának a létezők sorába, nem egyesülhetnének egymással.

Ezekből kiviláglik, hogy az anyagi elemeknek mint létező egyedeknek oszthatatlanoknak kell lenniök ; de ezen oszthatatlanságuk nem kizárólag a mennyiségen, hanem vele együtt a minőségen, s tulajdonképen azoknak önállóságán alapszik.

IV. A mennyileges paránytannak fonák nézete továbbá az, hogy az anyagi elemeket üres tér választja el egymástól.

Nem ereszkedem azon kérdés fejtegetésébe: vajjon az üres térnek léte bebizonyítható-e? csak azt a megjegyzést teszem e helyen, hogy előttem megfoghatatlannak látszik, mikép lehet az üres tér az elemek elkülönítésének szülő oka. Minthogy a mennyileges paránytan a valóságos létet a parányokra szorítja, és ekkép a létet ellentétbe állítja az üres térrel: valóban képtelenségnek kell tartanom, hogy az üres tér,

a voltaképen nem-létező, a létező elemekre hatást gyakorolhat, s hogy azokat elválasztva és elkülönítve tarthatja.

Helytelen ezen ügyben a tapasztalásra hivatkozni; mert a tapasztalás a természettudományok elve szerint a tüneményekre szorítkozik; már pedig az üres tér nem tehet érzéki benyomást, tehát nem jelentkezhetik, nem képez tüneményt.

A tárgy jelentékenysége igényli, hogy legalább röviden fejtegessem. Elismert dolog az, hogy az anyagi elemek önálló és különvált léttel bírnak; e lét szükségképen követeli, hogy az elemek egymáson kivül és egymás mellett legyenek elhelyezve. Mi akkép vagyunk alkotva, hogy az önálló létezők többségét csak azon feltétel alatt vagyunk képesek érzékileg felfogni, ha azok egymáson kivül és egymás mellett léteznek. — E létezésmód a szó igazi érteményében vett tért szemlélteti. Világos tehát, hogy az anyagi elemeknek mint valóságos egyedeknek térben kell létezniök; de hogy azokat üres tér válaszsza el egymástól, az nem szükségeltetik, az létezésök kellékét nem teszi.

Azonban tegyük fel, hogy a parányok üres tér által vannak elválasztva úgy, hogy azok nem érintkeznek soha egymással; önként azon kérdés támad: mikép lehetséges az, hogy az elemek hatnak egymásra és különféle módon egyesülnek? Bizonyos, hogy az egyoldalu mennyileges paránytan az általa elfoglalt álláspònton elégtelen az anyagi világon látható mozgásnak és a testek sokféle alakulásának szilárd alapot kijelölni.

Végre mély bonyodalomba hozzák ama tant a physikai összetartás — Cohaesio — és a vegytani válrokonság tüneményei, melyeknek értelmezésére más tényezőkön kivül az anyagi elemek különnemüsége okvetlenül szükséges.

Nem hozom kétségbe azon vegytani kisérleteket és az azokból vont elveket, melyek a változatlan súlyviszonyra és a sokszoros arányra vonatkoznak, s miket egyik jeles vegyészünk és akadémiai társunk mult évben tartott értekezésében kiváló szakavatottsággal fejtegetett.

Felteszem nem csak a parányok, hanem a parányesoportok azaz tömecsek önálló létét is; nem tagadom a légnemekben a paránysúly összeköttetését a térfogattal; osztom

azon nézetet is, hogy az anyagi elemek eredetileg nem nyugvó, hanem mozgó állapotban léteznek, s az erők fenntartásának elvét igazoltnak itélem. — Mind ezeket elismerve egyuttal felhíva érzem magamat annak kijelentésére, hogy ha a természettudományok elvei méltánylást követelnek a bölcsészettől, viszont a bölcsészet igényli, hogy a megállapított lénytani elveket elismerésben részesitsék a természetbuvárok.

Miután a természettudósok az anyagi elemek önállóságát védik, e bölcsészeti fogalom alapján el kell ismerniök, hogy az önálló létezők mibenlétét nem teszi egyedül a mennyiségi határozmány, azaz a nagyság és alak, hanem hogy az elemek, mint létező egyedek, mennyiséggel és minőséggel, terjedékkel és tartalommal, külsővel és belsővel bírnak. Ekkép meg kell vallaniok, hogy a mennyileges parány-tan egyoldalu és hiányos nézet.

V. A vázolt tannal szemben a minőleges paránytan azt vitatja, hogy az anyagi elemek eredetileg meghatározott minőséggel azaz tulajdonsággal vannak ellátva, és ezen belső mibenlétök alapítja a testek különféle nemeinek alakulását.

Általánosságban tekintve a felhozott nézetet, azt látjuk, hogy az ész elveivel és a tapasztalás adataival öszhangzásban van.

Az emberi ész úgy van alkotva, hogy az előtte jelentkező tárgyat meg kell különböztetnie mind önmagától, mind a többi tárgyaktól a végett, hogy azt felfoghassa. A megkülönböztetés működése nem csak a gondolkodásra szükséges, hanem az érzéki észrevevésre is.

Vegyünk tekintetbe egy tapasztalati adatot. Kezünk hegyes testtel, például tűvel, jő fájdalmas érintkezésbe. Ezen esetben valami tárgyilagost és alanyit, külsőt és belsőt különböztetünk meg, tudniillik a hegyes alakot és a fájdalmat: amazt a külső testnek, mely kezünkkel érintkezésbe jött, emezt az érző léleknek tulajdonítjuk. A külsőt a szemlélés terjeszti elő, a belsőt az érzés.

Az érzéki szemlélés tárgyának bizonyos határozottsága, megállapított tulajdonsága van. Az érzéki szemlélés az által történik, hogy a ránk ható tárgyat más tárgyaktól megkülönböztetjük;

e megkülönböztetés nélkül nem lehet a jelentkező tárgynak tulajdonságát felfogni, s így nem keletkezhetik igazi szemlélet, legfölebb homályos érzet.

És valóban minden külső tünemény, úgymint szín, hang, szag, íz, alak, némely sajátsággal bír, mely által a többi tárgyaktól különbözik. Sőt ugyanazon egy érzéknek tárgya különfélekép van módosítva; például van vörös, sárga, kék szín; van hangfokozat, tudniillik harmad, ötöd, nyolczad hang; van kerekded, tojásdad és szegletes alak. Mindezen tulajdondonságokat csak úgy szemléljük, ha azokat megkülönböztetjük egymástól.

Az ismeret körében a megkülönböztetés nagy szerepet játszik, mi abból is kitünik, hogy a gondolkodásnak egyik nélkülözhetlen tényezőjét teszi.

Gondolkodva egyfelől szétválasztjuk az észrevett tárgyak tulajdonságait, ezeket megkülönböztetjük, s mint ugyanannyi megkülönböztető határozmányokat a tárgyra illesztjük; másfelől a megkülönböztetett egyes tárgyakat és tulajdonságokat valami egyetemes azaz közös alá rendeljük, és ez által egységbe foglaljuk. E két működés elemezés és összetevés — analysis et synthesis — név alatt ismeretes.

A gondolkodási elemezés nem egyéb mint megkülönböztetés, az összetevés pedig vonatkoztatás — Beziehung; — amaz a tárgyak sajátságát, ez azoknak közösségét veszi tekintetbe.

A megkülönböztetés és vonatkoztatás együtt járnak; mert midőn valamely tárgyat megkülönböztetünk más tárgytól, ez által ama két tárgyat egybevetjük egymással, tehát vonatkoztatjuk egymásra; viszont midőn valamely tárgynak vonatkozását más tárgyra veszszük tekintetbe, ez által ama tárgyakat különbözőknek tekintjük azaz megkülönböztetjük egymástól.

El nem mellőzhetem e helyen azon megjegyzést tenni, hogy a vonatkozás a viszonytól — Relation — észtanilag különbözik. Minden közös határozmány vonatkozást fejez ki, mert általa egyik tárgy a másikkal egybevethető, például a fehér hó és a fehér vászon. A viszony szükséges összeköttetést tesz úgy, hogy egyik tárgy a másikat szükségkép felteszi, pél-

dául az egység és többség, az egész és rész, az ok és okozat, a czél és eszköz, a szülő és gyermek közt viszony létezik.

A mi teljesen határozatlan,azt megkülönböztetni nem lehet, következőleg a megismerő ész által fel nem fogható. Minthogy pedig öntudatunk tanusága szerint magunkat a kültárgyaktól és ezeket egymástól valóban megkülönböztetjük : ennélfogva okszerüleg felteszszük, hogy a létező tárgyak igazán megkülönböztetve és meghatározva vannak, hogy tehát határozott tulajdonsággal bírnak.

E tekintetben a minőleges parány tant a lénytani elvekkel, az ész-igazságokkal megegyezőnek kell itélni. De ama tant a tapasztalati adatok, különösen a physikai összetartás és a vegytani válrokonság tüneményei is igazolják, melyekből következtethetni, hogy az anyagi elemek bizonyos minőségi határozottsággal , megállapított tulajdonsággal vannak ellátva.

A minőleges paránytan eltekintve a mennyiségtől egyedül a minőségben leli az anyagi elemek mibenlétét, miért is azokat teljesen egyszerü lényeknek, mindazáltal térben létezőknek, azaz physikai pontoknak tartja, melyeknek különféle csoportosulása eszközli a testek alakulását.

Itt el nem mellőzhető azon kérdés: mi viszi végbe az elemek csoportosulását? E kérdés megfejtésére kénytelen a minőleges paránytan az erőhöz mint tényezőhöz folyamodni, és azt állítni, hogy az elemek eredetileg meghatározott tevékenységgel, sajátságos erőkkel vannak ellátva, melyek az anyagi világ különféle alakulását alapítják és eszközlik. Ekkép a minőleges paránytan a dynamikai világnézetre vezet, melynek elve az: hogy a természet tüneményeinek egyedüli alapja az erő — dynamis. —

Figyelem nélkül nem hagyható azon eljárás, miszerint az erőt mind a mennyileges mind a minőleges paránytan valóban elkerülhetlen kelléknek tekinti a mozgás s a testek alakulásának értelmezésére.

A minőleges paránytanhoz ragaszkodnak : Lotze. Allgemeine Physiologie des körperlichen Lebens. Leipzig 1851. Mikrokosmus. I. Band. Leipzig 1856. II. Band 1858. III. Band 1864. — Továbbá Fechner. Ueber die physikalische und phi-

losophische Atomenlehre. Leipzig 1855. Elemente der Psychophysik. Leipzig 1860.

A mennyileges paránytan legújabb védői közől kiemelendő: Wiener. Die Grundzüge der Weltanschauung. Leipzig 1863.

VI. Kitűzött tárgyamhoz közelebb érvén, az erő fogalmának tisztába hozására szükségesnek tartom legelőbb a létezőt és a vele járó tevékenységet fejtegetni.

A lét öntudatunkban közvetlenül nyilatkozik. Öntudatban a gondolkodó ész magát a gondolt tárgyaktól és ezeket egymástól megkülönbözteti. E megkülönböztetés mint valóságos tevékenység felteszi, hogy a gondolkodó ész valóban létezik, mert tesz valamit — ponit, setzt. — E szerint létező egyátalában az, a mi tevőleges — positivum. —

A létet a bölcsészek fő kategoriának tartják, mely a többi kategoriákat vagyis lénytani fogalmakat mind maga alatt azaz körében foglalja; ezek által tehát a létet meghatározni nem lehet. A létet egyedül a tevékenység értelmezi némileg, mert legközelebb függ egybe a léttel.

A lét általán véve nem tulajdonság, söt alapja minden tulajdonságnak. A lét csak az egyes tárgyakra nézve tulajdonság, a mennyiben azokat a nem-létezőkkel, a lehetségesekkel, a képzelt dolgokkal állítjuk szembe.

Ezen szembeállítás és megkülönböztetés már a gyermekben tapasztalható, abban tudniillik, kiben az öntudat fejlődésnek indult. Tudva való dolog az, hogy a gyermek megkülönbözteti a valóban neki nyujtott ételt a megigérttől, a pusztán képzelttől: amaz kielégíti öt, mert érzi, hogy általa táplálkozik, a képzelt étel le nem csillapítja vágyát.

A létezőnek ismerve — criterium — azaz megismertető jele a tevékenység — Thätigkeit, Activität. — Felfogásunk szerint csak az létező, a mi magát tettel nyilatkoztatja ki, szóval ami tevékeny. A tevékenység minden változásnak, minden tünemény és eseménynek kútforrása mind a természet mind a szellem országában.

Valamint bizonyosan tudjuk, hogy létezünk, a létezést belső és külső tevékenység által nyilatkoztatván ki: úgy meg vagyunk győződve arról is, hogy azon tárgyak, melyek ha

tásuk által jelentkeznek, és saját tevékenységünktől különböznek, attól tehát függetlenül állanak fenn, valóban léteznek.

A létezők valóságáról, mint látjuk, nem egyedül az elmélet, hanem vele együtt a gyakorlat, magunk tevékenysége és a vele találkozó kültevékenység nyujt biztosítékot.

VII. Ismervén a létet és tevékenységet, ezekről könnyen átmehetünk az erő fogalmára.

Mindenek előtt azon balvéleményt helyreigazítandónak tartom, hogy az erőt nem veszszük észre, hogy azt csak gondoljuk.

Az észrevevés alatt többet értünk a puszta érzésnél és szemlélésnél. Mind a kettő érzéki benyomásból keletkezik, de különbség van köztök, mely abban áll, hogy az érzés azon hatást fejezi ki, melyet az érzéki benyomás az érző alanyra tesz, a szemlélés pedig a beható tárgynak tulajdonságát és állapotát terjeszti elő. A már felhozott példában, midőn tudniillik kezünk hegyes testtel jő fájdalmas érintkezésbe, a fájdalmat érezzük, a test hegyes alakját szemléljük.

Ha az érzésre és szemlélésre ész munkál közre, az észrevevésnek — Wahrnehmung — van helye, mely azon tudást fejezi ki, hogy a jelentkező tárgy igazán létezik.

Tudni való az, hogy észrevevésre észrevevő alany és észrevehető tárgy kívántatik; e két tényező nélkül nem történhetik észrevevés. A tárgy csak az által vehető észre, hogy az észrevevő alanyra hatást gyakorol, és ekkép az észrevevő alany előtt jelentkezik. A lélektan arról értesít, hogy észrevevésre a tárgynak behatása nem elegendő, hanem azon fölül kell, hogy az észrevevő alany saját tevékenységét a beható tárgygyal állítsa szembe, minek következtében az alany belső tevékenysége és a tárgy külső behatása közti ellentét mutatkozik, és ezen eljárás útján az észrevevő alany a beható tárgynak valóságos létéről tudósíttatik.

Már most azt kérdem: mit fogunk fel létezőül? mit veszünk észre? Kétségkivül a ránk ható tárgynak tevékenységét, erőnyilatkozatát és ezzel együtt valóságos létét fogjuk fel.

Tagadni egyátalán nem lehet, hogy a természet tüneményei és eseményeiben a nyilatkozó erőt veszszük észre. Vilá-

gítsuk fel a dolgot példával. Ha ütleget kapunk valakitől, mit veszünk észre? Az ütleg érzéki benyomás, ránk nézve érzet, az ütőre nézve mozgalom, mely abból keletkezik, hogy az ütő tárgy tevékenységét, erejét nyilatkoztatja ki. Az ütleg tehát nem ok, hanem okozat, eredmény, és pedig oly esemény, melyet egy felől az ütőnek tevékenysége, erőnyilatkozata, másfelől ezen erőnyilatkozatnak általunk történt befogadása hoz létre. Ebből eléggé kiviláglik, hogy valóban az erőnyilatkozatot, tehát az erőt veszszük észre.

De azt mondják: az erőt csak hatásából ismerjük.

Fejtegetésem szerint a beható tárgynak létét közvetlenül fogjuk fel. Azonban elismerem, hogy a jelentkező tárgynak tulajdonságait többnyire csak vizsgálva részletesen a tárgy tevékenységét, ennek módjait, irányait, hatáskörét és viszonyát más tárgyak tevékenységéhez határozzuk meg és hozzuk tisztába. Ezen tisztába-hozás vagyis megismerés többet tartalmaz a puszta észrevevésnél; mert az észrevevés csak azt fejezi ki, hogy a ránk ható tárgy valóban létezik, az tehát a létezésre vonatkozik; a megismerésben pedig nem csak a tárgynak létezése, hanem egyszersmind mibenléte, minősége és mennyisége, viszonya és egyéb határozmányai foglaltatnak-

VIII. Eléggé kiegyengettem, úgy hiszem, az utat annak átlátására, mi az erő.

A természettudósok, mint említém, az anyagi elemek önálló létét védik. — Tekintsük egyelőre az önállóság fogalmát.

A bölcsészet szerint az önállóságot — Substanzialität, Selbstständigkeit — a létezőnek sajátságos és állandó lényege azaz állaga — Substanz — alapítja. Ezen állag eszközli, hogy az egyes önálló létező, szóval egyed, sajátságos létét és tevékenységét kinyilatkoztatja, s ekkép külsőleg jelentkezik.

Magától értetik, hogy miután az önálló lény létének alapját önmagában foglalja, nem lehet más lénynek puszta jelensége, külső járuléka.

Az önállóságnak ismerve tehát az öntevékenység. Önálló létet csak annak tulajdonítunk, a mi öntevékenységet nyilvánít, tudniillik sajátságos létét kinyilatkoztatja, s ekkép jelentkezését eszközli.

Az önállósággal az okság függ egybe. Az önálló lény sajátságos belsejét külső tett által nyilatkoztatja ki. A belső tevékenység és külső tett közti viszony az okság — Causalität — vagyis az ok és okozat közti viszony.

Az oknak elmellőzhetlen kelléke a hatás, működés, vagy-is azon tevékenység, mely tett által jelentkezik.

Az önálló lénynek tevékenysége az erő — vis, Kraft; — az erő tehát a létezőnek belsejéhez tartozik, de az általa végbevitt tett által jelentkezik.

Az erőt a bölcsészek ható oknak — causa efficiens — nevezik. A ható ok azon tevékenység, mely tetteket szül, azaz változást, eseményt, tüneményt hoz létre. Ha például testemet szándékosan mozgatom, ha járok, irok, beszélek: úgy változást okozok, ezen változásnak szülő oka testi és lelki erőm.

Az erő a tevékenységnek nyilatkozata; ha e nyilatkozat feltéttől függ, akkor a ható ok feltétesnek — bedingte Ursache — neveztetik. A feltétes okot tehetségnek tekintjük és nevezzük, mely csak akkor működik, ha kellékekkel bír; ilyen például a szemlélő tehetség, melynek kellékei az érzéki behatás és a lelki tevékenységnek irányzása a beható tárgyra. Mihelyt megvan a feltét, a tehetségnek működnie kell; e működés tehát nem csak a tehetségtől, hanem a feltételektől is függ.

A tapasztalás és elmélkedés arról értesít, hogy a természet országában a lények tevékenysége feltétes, vagyis hogy azoknak erőnyilatkozata némely feltételektől, bizonyos körülményektől függ. E szerint a természet erői korlátozottak és függők; azoknak működését nem csak a lényeknek sajátságos belseje, hanem külső körülmények, különösen a lényeknek egymássali találkozása és közlekedése határozza meg. Tudva van, hogy a villany fejlesztése üvegből és gyántából némely feltételektől, úgymint a dörzsöléstől vagy érintéstől függ.

De helyes-e azon gondolat, hogy feltétes tevékenység van? nem képtelenség-e azt gondolni? Ugyanis a feltétes tevékenység olyan tevékenység, mely csak bizonyos feltét alatt nyilatkozik, s mig ama feltét elő nem kerül, addig tétlenségben marad. Már nyilvánvaló, hogy tétlen tevékenység ellent-

mondó fogalom. Azonban az ellentmondás eloszlik, ha a természetvizsgálás eredményeivel megegyezőleg azt állítjuk, hogy minden természeterő kifelé hat, s hogy egyik világi lénynek ereje a másikra gyakorol befolyást, minélfogva egyik a másikat feltétezi, s mindegyik másoktól függ. Mig tehát a feltét hiányzik, a meglevő tevékenység vagyis erő magát nem tettlegesitheti külsőleg, azaz nem hozhat létre külső tettet.

IX. A természettudósok többnyire csak felteszik az erőket mint a változások okait, s azokat felhasználják a mozgások és tünemények értelmezésére.

Ekkép bánnak az erőkkel: Graham-Otto, Lehrbuch der Chemie, Braunschweig 1857. Eisenlohr, Lehrbuch der Physik, Stuttgart 1860. s mások.

Kevesen vannak, kik az erő miben létének nyomozására vállalkoznak. E természetbuvárok azon eljárást követik, hogy az anyag és erő közti viszonyt ügyekeznek felderítni.

Tapasztalati adat az: hogy a természet körében az erő az anyaggal függ egybe. A feladat az, hogy meghatároztassék: az anyag és erő egyek-e, vagy pedig különböznek egymástól?

Némelyek a kitüzött feladatot az által vélik megfejthetőnek, hogy az anyag és erő közti különbséget gondolati elvonásnak — Abstraction — tartják, olyan gondolkodásnak, miszerint a világi lényeket két oldalról tekintjük, egyfelől létezésök, másfelől müködésök szempontjából. Ha a lénynek puszta létezését veszszük szemügyre, úgy az anyagot képzeljük, ellenben az erőt, ha a müködést gondoljuk elvontan. — Egyébiránt, mondják ők, létezés és müködés, anyag és erő elválhatlanok egymástól, s együtt véve teszik a világi lényt.

E nézet mellett határozottan nyilatkozik Helmholtz tanár, Ueber die Erhaltung der Kraft, Berlin 1847. Ueber die Wechselwirkung der Naturkräfte, Königsberg 1854.

Felötlő az, hogy Helmholtz tanár az anyagot a létezésre, az erőt a müködésre szorítja. E szerint a világi lény tétlen anyagból és lét-nélküli erőből állana; következőleg a lény két ellenkező tulajdonságot foglalna magában, úgymint tétlensé-

get és működést azaz tevékenységet, és pedig a tétlenség az anyagot, a tevékenység az erőt képviselné. Már kérdem: melyik az alaptulajdonság? a tétlenség-e, vagy a tevékenység? Nyilvános, hogy a tétlenség csak nemleges határozmány, mely tevőlegesre mutat; e tevőleges határozmány a tevékenység, az erő, mely a léttel, mint említém, közvetlenül van egybekapcsolva, a létezőnek tehát sarktulajdonságát teszi.

Helmholtztól eltérőleg Redtenbacher az anyagban szenvedő és cselekvő elemet különböztet meg. A szenvedő elem a megmaradási tehetség — Beharrungsvermögen —, minélfogva az anyag nyugvási vagy mozgási állapotát fentartja; a cselekvő elem az erő, mely által az anyag állapotát változtatja. Das Dynamidensystem. Grundzüge einer mechanischen Physik, Mannheim 1857. Redtenbacher, mint látszik, azon nézetben van, hogy a tétlenül fennálló anyag és a kifelé ható erő közt valóságos különbség létezik.

X. A természettudósok elismerik, hogy az erő a jelenségek okát teszi. — Ha ez áll, úgy szoros következményül kell elfogadniok, hogy az anyag jelentkezését az erő viszi véghez.

Említém már azon tényt, miszerint a küllétezőkről csak az által tudósíttatunk, hogy azok hatnak ránk. E tény alapján bizton lehet állítni, hogy ránk nézve az anyagi lények csak annyiban léteznek, a mennyiben létezésöket nyilvánítják, érzékeinkre hatván. E hatást és nyilvánulást az erő eszközli; következőleg az erő az anyagi lény jelentkezésének szülő oka.

Ebből foly: hogy az anyag és erő az által különböznek egymástól, miszerint az erő a lények belsejét, az anyag külsejét, annak jelenségét teszi. Minthogy a lénynek belseje külseje által nyilvánítja magát, s a külső a belsőből keletkezik: ennélfogva az anyag és erő egybekapcsolva alkotják a világi lényt, és erre nézve elválhatlanok egymástól.

Vannak, kik helytelennek tartják azon nézetet, mely az anyagot az erőre alapítja. Az erő, azt mondják, nem egyéb mint működés, ennek kell hogy alapja legyen, valamint a mozgásnak és gondolkodásnak, mely működések mozgó vagy gondolkodó lényt téteznek fel. Erre könnyen azt válaszolhatjuk hogy a tevékenység, működés, erő, igenis létezőn alapszik

mert a tevékenység a léttel közvetlenül van egybe kapcsolva és arra alapítva. Miért is ha igaz az, hogy a világon anyag és erő egyesülve jelentkezik, úgy olynemü létezönek kell lennie, mely anyagot és erőt foglal magában.

Hogy az anyagnak alapját az erő teszi, abból is bebizonyúl, hogy az anyag tulajdonságai mind megannyi erőnyilatkozatok. Hivatkozni lehetne azon természettudósokra, kik azt állítják, hogy a természet országában a jelenségek különfélesége az erők működéseinek különféleségéből származik; azonban az ügy jelentékenysége igényli, hogy abban ne határozzon a tekintély, hanem a tapasztalásnak ésésznek legyen döntő szava.

Az anyag ama tulajdonságainak meghatározásában, melyek létezési feltételeit teszik és a többi tulajdonságoknak alapul szolgálnak, nem egyeznek meg a természettudósok. Snell Károly a tehetlenségi ellentállást — Trägheitswiderstand, — Pouillet az áthatlanságot, Graham-Otto a terjedtséget és az áthatlanságot, Eisenlohr a terjedtséget, alakot és áthatlanságot tűzik ki lényeges tulajdonságokul. Fechner az anyag lényegét a kézzel foghatóságban leli.

XI. Törekvésem oda irányul, hogy megmutassam, miszerint az anyag idézett tulajdonságai azonegy erőnek különféle irányu nyilatkozatai. Azért is legelőbb az alap-erőt kell vizsgálnom.

A természettudósokkal egyetértőleg azt állítottam, hogy az anyagi elemek valóban önállók. Minden önálló lény, mint említém, sajátságos mibenléttel bir, mi által a többi létezőktől különbözik. E különbözésnél fogva a lény a többi létezők körében helyet foglalván, mibenlétét fentartani törekszik. Az önálló lény tehát belsö alkotásánál fogva oda van utasítva, hogy mibenlétét fentartsa — omnis natura est conservatrix sui. —

E szerint az anyagi elemek alap-ereje az önfentartási hatalom. Az önfentartás valóságos öntevékenység, melytől az anyagi elemeket megfosztani nem lehet a nélkül, hogy önállóságuk megszünjék.

Ezen önfentartást a természettudósok is elismerik, mint-

hogy elvül fogadják el, hogy az erő úgy mint az anyag állandó, s mindkettőnek összes mennyisége semmi természeti hatalom által nem szaporítható vagy fogyasztható.

Az öntevékenység az anyagi elemekben szük korlátok közé vàn szorítva annyira, hogy működéseik majd egyedül külbefolyás szüleményeinek jelentkeznek. Ezt észrevevén a régi bölcsészek és természettudósok, azon nézetre jövének, hogy az anyagi elemek belső tevékenység nélkül szükölködnek, s hogy az anyag magában véve tehetlen — materia iners; — Trägheit der Materie.

Meggyőződésem az, hogy az anyag tehetlensége helyesen felfogva megegyeztethető az önfentartásra vonatkozó belső tevékenységgel, söt egybefügg vele. Miután a világi lény arra van utasítva, hogy mibenlétét fenntartsa, nincsen felhatalmazva arra, hogy saját mibenlétét változtassa, hanem kénytelen meglevő állapotát megtartani, akár nyugvás legyen az, akár mozgás. Az anyagi elemnek ezen alkotása, minélfogva kénytelen állapotát megtartani, a tehetlenség, az önkény és szabadság hiánya.

Hogy ezen felfogás helyes, a természettudósoknak azon legújabb nézete is megerősíti, miszerint az anyagi elemek eredetileg mozgó, nem nyugvó állapotban léteznek, minélfogva saját létezésökre vonatkozó tevékenységgel birnak.

XII. Az önfentartás tulajdonkép védelmi állapot, minélfogva a lény közönynyel viseltetve mások mibenléte iránt, nem támadja meg azokat, csak a maga ellen intézett megtámadást veri vissza. Minthogy az önálló és különvált lény a többi létezők rendében áll, ennélfogva tért azaz helyet kell elfoglalnia és azt védenie.

A hely-foglalás nem lehet korlátlan, mert ezen esetben a létezők többsége megszünnék, egy létező foglalván el az egész tért; a világi lény tehát csak korlátozott tért tölthet be. E szerint van az anyagi elemnek térbeli korlátja, következőleg van bizonyos terjedéke, nagyságának határozott mértéke is. Miből érthető, hogy az anyagi elemek minőséggel és mennyiséggel, tartalommal és terjedékkel — Umfang — birnak.

Ha az anyagi elemnek egyedül terjedéke azaz külterje volna, mint azt az egyoldalu mennyileges paránytan vé-

döi állítják : úgy semmi sem gátolhatná az elem oszthatóságát. De miután minden anyagi elem határozott tartalommal és terjedékkel bír, és helyét, melyet elfoglal, erejének teljével védi : ennélfogva oszthatatlan marad.

XIII. Helyét védvén az anyagi lény, nem tűri, hogy mások benyomuljanak, hanem ellentáll azoknak; ezen ellentállás az áthatlanság — Impenetrabilität, Undurchdringlichkeit, — mely azon erőnyilatkozatot teszi, miszerint az anyagi lény helyét oly erővel tölti be, hogy más elem azonegy helyen és ugyanazon időben nem létezhetik.

Az önfentartáson alapuló áthatlanság elégséges arra, hogy az anyagi elemek egymáson kivül foglaljanak helyet; nem szükséges, hogy az elemeket üres tér válaszsza el. Mozgás azaz helyváltozás történhetik az esetben is, ha nincs üres tér válaszfalul felállítva. Söt ha az elemek üres tér által volnának elválasztva annyira, hogy azok nem érinthetnék egymást: úgy a mozgatásnak, a külső nyomás és taszításnak nem volna helye.

Az anyagi elemek korlátozott léttel birván, erőik csak korlátozottak, minélfogva az ellentállásnak is bizonyos határa van. Tegyük fel, hogy egyik elem a másiknak helyébe lépni törekszik. Ha a benyomulási erő egyenlő az ellentállási erővel, akkor a benyomuló az ellentálló elem terjedékének határánál fog megállapodni. Azon esetre, ha a benyomuló ereje csak részben nagyobb az ellentállási erőnél, a benyomuló az ellentállónak terjedékét megszorítandja, tehát helyének egy részét foglalandja el. Ha pedig a benyomuló sokkal erősebb ellenfelénél, ezt helyváltoztatásra fogja kényszerítni azaz mozgásba hozni.

Az önfentartásban az úgynevezett ellökési erő — Repulsivkraft — bent foglaltatik, és az ellentállási erőtől voltaképen nem különbözik.

XIV. Az önfentartási erő elkülönítő; ezen kivül összekötő erő kívántatik, melynek hivatása az elemek egyesítése. Hiányozván a kérdéses erő, az elemekből nem alakulhatnának testek, annál kevésbbé létesülne a testekből rendezett egész azaz világrend szer. A természet észlelése napfényre

hozta, hogy az egyesítési erö a vonzó erö — vis attractiva, Anziehungskraft. —

Ha az elsorolt két természeterő irányzását a lelki erö müködési irányaival egybe vetjük, közeli rokonság tünik szemünkbe. Nyilván láthatni, hogy az érzéki élet terén az önfentartási erőt az ösztön, a vonzó erőt az érzék szemlélteti. Ezen párvonalosság a szellemi élet körében is előfordul, melyben felötlö az ellentét az ész és kedély közt, emez a lélek belsejébe mélyedvén, amaz a létezők mindenségére terjeszkedvén ki.

A vonzó erőt illetőleg, a természetbuvárlás eredményei szerint a szóban levö erö három irányban müködik, minélfogva azon erőnek három nemét különböztetjük meg, úgymint a physikai összetartás — Cohaesion —, a vegytani rokonság erejét, és a nehézségerőt — Schwerkraft, Gravitation.

Az összetartás erejénél fogva az egynemü anyagi elemek csoportosulnak és különféle alaku tömeget állítnak elő; ezen erő közremunkál a jegeczek képzésére is.

A különnemü elemek egyesülését az úgynevezett vegytani rokonság, vagyis a vonzó erőnek azon neme eszközli, mely által az elemeknek egyik osztálya a másikkal, vagy több osztálylyal is, oly módon egyesül, hogy azokból igazán összetett lény, valóságos egész keletkezik, melynek tulajdonságai az egyesített elemeknek mint alkatrészeknek tulajdonságaitól különböznek, tehát valóban új lény, új test alakul.

A vegy-erő, nemkülönben mint az összetartás ereje, csak csekély távolságban müködik.

Volt szó arról, hogy a vegytani elemek meghatározott súlymennyiségben egyesülnek, mire nézve a vegytan a legközelebbi években jelentékeny fölfedezéseket tett.

A harmadik neme a vonzó erőnek a nehézség-erő, melynek hatását az egyes tömegek vagyis testek egymással való közlekedése nyilvánítja, minélfogva a testek nagyobb egészszé azaz világtestté és a világtestek világ-rendszerré egyesülnek.

A nehézség-erö nem csak a tömegekben müködik, hanem minden anyagi elemben székel és tettlegesíti magát ;

mert a tömeg mint az elemek csoportosulása nem foglalhat magában oly erőt, mely az elemekben teljesen hiányzik.

XV. Minél több elem van egyesítve, azaz minél nagyobb a test tömege, annál nagyobb a nehézség-erő, ezen erő mindegyik elemben egyenlően és állandóan működvén. E szerint a nehézség-erő a tömeghez egyenes viszonyban áll úgy, hogy a tömeg nagyobbításával vagy kisebbítésével a nehézség-erő növekedik vagy fogy.

Növekedvén a tömeg és vele együtt a nehézség-erő, ennek ellenében az ellentállási erőnek is nagyobb fokra kell emelkednie, minthogy ezen erő is mindegyik elemmel közös és állandó. Innét foly, hogy minél nagyobb a tömeg, azaz minél több elemből áll a test, annál nagyobb ellentállást képes a külső megtámadás, a nyomás és taszítás irányában kifejteni.

Ha a test ellentállása a nagyob erejü megtámadó által legyőzetik, úgy mozgásba hozatik a test, de oly módon, hogy mozgását azaz mozgó állapotát ugyanazon ellentállási erő mennyiségével tartja meg, melylyel azelőtt nyugvó állapotát védte; minélfogva a mozgásba hozott test a vett irányban és azon sebességgel, melylyel megindult, halad változatlanul, hacsak mozgása elé akadály nem gördül.

Minthogy a nagyobb tömegü test a kisebbiket oly erővel vonzza, hogy az utóbbinak ellentállása nem mérközhetik vele: nehogy a nehézség-erő vonzásának következtében a testek mind egybe tömörüljenek, ennek akadályoztatására a nehézség-erő úgy alkottatott, hogy hatása korlátok közé van szorítva. Erre nézve a természettani észleléssel egybekötött mennyiségtani müvelet útján meghatároztatott: hogy a nehézség-erő a távolsághoz megfordított viszonyban létezik, a vonzó erő hatása fogyván a távolság négyzete — Quadrat — szerint.

Bevégzem értekezésemet, mert egyfelől az anyagi elemek erőinek részletes tárgyalása a természettudományok feladata, másfelől a természet-erő mélyebb alapjának kikutatása az eszme és tünemény közti viszony fejtegetésére vezet; e fejtegetés terjedelmes levén, azt máskorra hagyom.

WENZEL GUSZTÁV R. TAG

JELENTÉSE

1863 ÉS 1864-KI TUDOMANYOS UTAZÁSAIRÓL.

(Olvastatott az 1865. febr. 20-ki ülésben.)

Az alapszabályok 3. §-ánál fogva akadémiánknak egyik főfeladata a hazai történet emlékeit gondosan felkeresni, s a tudomány gyarapodására szolgálókat közismeretbe hozni; mely czélra a 8. §-nál fogva a hazában és a külföldön utazásokat is tétet vagy pártol. Ezen irány intézetünknek kezdettől fogva volt elészabva; azonban kétségkivüli, hogy e tekintetben nevezetesb eredményre csak azon idő óta tesz szert, mióta az akadémia állandó bizottságai fennállnak.

Névszerint a történettudományi bizottság, 1854-ben felállíttatván, fennállása eddigi 10 éve alatt oly szerencsés sikerrel dolgozott, hogy az országban általános részvétet aratott, míg a külföld előtt is szép történetünk iránt a szaktudósok figyelmét ismét kinyerte.

Akadémiánknak említett feladatában 1863. és 1864-ki egyetemi szünidőm alatt én is eljárván, és a történelmi bizottság pártolása mellett több hazai és idegen levéltárt meglátogatván, hogy a magyar történetre vonatkozó kútfői apparatust tehetségemhez képest új anyaggal bővítsem, miután a bizottság méltóságos elnöke eljárásomat az által tetemesen támogatta, hogy több elökelő levéltár tulajdonosánál, névszerint hg. Esterházy Pál, hg. Batthyány Fülöp, gr. Zay Károly, s b. Révay Simon és Ferencz uraknál számomra az engedelmet kieszközölte, hogy az illető családi levéltárakban történelmünk érdekében buvárkodhassam: akadémiai tisztemnek tartom,

mind ezen mind más levéltárakban, melyekben ezeken felül dolgoztam, tett tanulmányaim eredményéről a t. akadémiának jelentést tenni. Ez alkalommal egyszersmind el nem mulaszthatom hálával kiemelni ő excellentiája a kir. személynök *Kellemesi Melczer István* úr kegyes pártfogását is, melylyel *történelmi kutatásaimat* elősegíté; úgy szintén Szontagh Dániel barátom is, a dunamelléki kerületi tábla ülnöke, buvárlataimnak tanácscsal és tettel nevezetes segítséget nyújtott.

Jelentésemet három részre osztom; s I) azon levéltárakat fogom megemlítni, melyeket az említett kettős tudományos utazásom alatt meglátogattam; II) el fogom mondani, mi nevezetes új történelmi anyagot találtam; s végre III) bátor leszek, összefüggőleg evvel, 25 éves archivalis tanulmányaim alapján a hazai levéltárak ügyében pár megjegyzést tenni.

I) A levéltárak, melyeket meglátogattam, átalán véve kétfélék: *egyháziak* és *világiak*; s ez utóbbiak ismét részint *családi*, részint *városi*, illetőleg *községi* levéltárak. Egyházi levéltárt, melyekben dolgoztam, ötöt említhetek meg: t. i. a hazában a *beszterczebányai* és a *szombathelyi káptalanok*, s a *vág-uj helyi prépostság* levéltárait; az országon kivül a *krakói káptalan*, s a *német rend* (bécsi) levéltárát. Családi levéltárak, melyekben buvárkodhattam, a következők voltak: a *hg. Esterházy* kismartoni, s a *hg. Batthyány* körmendi levéltárai, továbbá a *gr. Zay* család zay-ugróczi, a *báró Révay* család styavnitskai, a *báró Mednyánszki* család beczkói, az *árvai* uradalom árvaváraljai, az *Abaffy* család felső-lehotai, s a *Beniczky* család egy részének pribóczi levéltárai. Városi s illetőleg községi levéltárak közül a következők nyitottak tért buvárlataimnak: az országban *Körmöcz-*, *Selmecz-* és *Beszterczebánya*, *Trencsin* és *Szakolcza* sz. k. városok; továbbá *Zsolna* város, s *Privigye* és *Beczkó* mezővárosok; végre az országon kivül *Krakó*, egykor Lengyelország fővárosa. Ezeken kivül említés nélkül nem hagyhatom, hogy utazásom alatt *Pozsonyban* és *Nagyszombatban* is, mely két város nekem levéltáraiban a történelmi kutatást már több év előtt megengedte volt, ismét beköszöntem; hogy több más család, névszerint a Radvánszki család, is megengedte, hogy a levéltáraiban őrzött okmányokat tanulmányaim tárgyává tehessem

hogy azonban egy szerencsétlen félreértés folytán erről csak későn értesülvén, ez alkalommal a tanulmányaimnak szánt részvétnek hasznát nem vehettem; s hogy nem egy tudománykedvelő volt szíves egyes érdekes okmányokat velem közleni.

Szent kötelességemnek tartom tehát, mindenek előtt azon t. cz. családok, urak és városi községek iránt, kik levéltáraikat buvárkodásomnak megnyitották, mint magyar tudós hazafiúi köszönetemet kijelenteni; annál inkább, mert mindnyájan nemcsak korlátlan bizalomban részesítettek, hanem mindent megtettek, mi által munkásságomat támogatni lehetett. Hg. Batthyány Fülöp ő főméltósága körmendeni tartózkodásom alatt oly intézkedéseket tett, hogy magamat a herczegi várban csaknem otthon és igazán jól éreztem; mig hg. Esterházy Pál ő főméltósága tiszteinek utasítást adott, hogy kis-martoni várába engem, szegény magyar tudós létemre, kitünő magyar vendégszeretettel fogadjanak. De valamint a két herczeg kegyelme az által, hogy nekem ugyanazon várakban, melyekben levéltáraik őriztetnek, lakást adott, buvárkodásomat tetemesen könnyítette s hatályosan előmozdította: úgy nem lehet hála nélkül visszagondolnom azon különös figyelemre, is, melylyel a herczegek tisztei minden szükségeim, sőt kívánataim teljesítéséről gondoskodtak. Nem kevesbbé hálás elismeréssel tartozom gr. Zay Károly és b. Mednyánszky József ő méltóságaiknak s nagys. Barinyay József vágújhelyi prépostnak kegyes, sőt valóban barátságos vendégszeretetéért; különösen pedig m. b. Révay Simonnak, ki styavnicskai lakvárában engem oly kitünő szivélyességgel fogadott és családi köre társas örömeiben részesített, hogy az ott töltött napokat utazásom legszebb idejének mondhatom, mely elfelejthetlen fog maradni előttem. Sajnálom, hogy ezen tiszti jelentésemben nem méltányolhatom részletesben mindazon szivességet is, melyet utazásom alatt tapasztaltam. Különben m. b. Mednyánszky Dénes barátságos érzelmét, melylyel buvárlataimat támogatta, t. Beniczky Mártonnak Pribóczon irántam tanusított vendégszereteti részvétét, Körmöcz sz. k. bányaváros vendégszeretetét, melylyel meg nem engedte, hogy a vendégfogadóban tartásomért valamit fizessek stb. úgy szintén a német rend bécsi levéltára kezelőinek készségét, melylyel minden nehézség

nélkül az ott őrzött okmányok használását megengedték, s a krakói káptalan és krakói városi hatóság buvárlataim iránt tanusított pártolását, és több más felől tapasztalt szivességet is megköszönő szavakkal felemlítenem szükséges volna. Pedig mindezekről a t. Akadémia előtt megemlékeznem annál inkább lelkiismeretes kötelességem, mert mint magyar tudós, mint akadémiai tag s a tek. Akadémia ajánlása mellett, tapasztaltam nagyobbrészt mind e szivességet és részvétet.

Közvetlenül buvárlataimat illetőleg, valamint egyrészről kétségkivüli, hogy hazai történelmünknek tartalma nagyobbrészt okmányi tudósításokon alapszik, tehát az okmányok őrhelyei, azaz a levéltárak, e tekintetben különös fontossággal birnak: úgy másrészről nem kevésbbé igaz, hogy a nem nyilvános vagy nem országos levéltárak mindig egyes családok és községek tulajdonát képezik, melyeknek használásában a tudós oly tekintetekhez van kötve, melyek p. o. könyvtárakra nézve nem szükségesek. Ezeket soha szemünk elől vesztenünk nem szabad, s ez oka annak, hogy az általam használt levéltárakat részletes ismertetés tárgyává nem tehetem. Így azokról csak általános tudományos szempontból teszek egykét megjegyzést.

A hazai levéltárak, melyeket meglátogattam, az ország nyugati vidékein lévén; ezen körülmény magában is már némi felvilágosítást nyújt az ott őrzött okmányokra nézve. S e tekintetben 3 megjegyzést szabadjon tennem:

1) Minthogy ezen vidékek a törökök pusztításának nem voltak kitéve, általán véve okmányi nyomozásoknak alkalmas tért nyújtanak, s ellentétet képeznek az alsó vidékekhez, melyeknek levéltárai a török pusztítás alatt mind elvesztek. Ehhez képest az alsó részek régibb történetének okmányok általi felvilágosítását csak annyiban remélhetjük eszközölhetni, mennyiben valamely véletlen folytán ilyenek azon levéltárakba jutottak, melyek az idők viszontagságait szerencsésen kiállták. Ez leginkább néhány egyház és kolostor történetére vonatkozó okmányokkal történt; míg egyes családok okmányai is csak ezen úton menekültek olykor az enyészettől; de hogy jelenleg az alföldön néha létezett városi és egyéb

községek habár csak csekély számu okmányaira találjunk, igen ritka eset.

2) A városi és egyéb községek okmányai rendszerint közvetlenül tükrözik le az illető helyiség és környéke múltját. Minden egyes községnek e tekintetben kétféle, azaz belső és külső viszonyait kell megkülönböztetni, melyeknek mindketteje egyaránt érdekes, az előbbi municipalis és közgazdasági, az utóbbi országos szempontból. A dolog természetében állott, hogy az általam látogatott városok levéltárai mindkét tekintetben fontos okmányokat őriznek, daczára a gyakran p. o. a hussita zavarok alatt szenvedett pusztításoknak.

3) Általánosb érdekkel szoktak bírni a nagyobb családok levéltárai; mert történelmi szereplésök, családi összeköttetéseik, birtokuk terjedelme, egyes tagjaiknak históriai nevezetessége, és több más hasonló okok, közönségesen sok okmányokkal gazdagítják ezen levéltárakat. Gyakran idegen családok, söt egyes esetekben egyik-másik község okmányai s azokba jutottak, a nélkül hogy ezt indokolni lehetne. — Mindezen okok előre sejtették velem, hogy az általam látogatott főúri levéltárakban nem csak bő, hanem sokoldalu történelmi aratásra fogok szert tehetni ; s habár azt, mit azokban találtam, és láttam, mert nagyobb-kisebb mérvben levéltári titok, részletesen elbeszélnem nem szabad, általában mégis mondhatom, hogy az eredmény várakozásomat felülmúlta.

II.

Ezeket előrebocsátván általmegyek levéltári kutatásaim tudományos eredményéhez.

Általán véve megjegyzem, hogy történelmi vizsgálataim tüzetesen a XVI. század felénél tovább nem terjedtek, hogy tehát kizárva maradt abból rendszerint mindaz, mi ezen időponton túl esik. Későbbi időből csak néhány különösen érdekes eseményre terjesztettem ki figyelmemet, p. o. Trencsénben az 1622. évre, midőn a nikolsburgi békesség után több hónapig a korona ott őriztetett, hol az egyik koronaőr, Révay Péter, meg is halt; — vagy Zrinyi Péter meghivó levele ugyan Trencsén városhoz (datum in Ozoly die 28-a Decem-

bris anno 1665) leánya Ilonának herczeg Rákóczy Ferencz-czel 1666. martiushó 1-jén Zboro várában leendő egybekelésére; stb.

Az 1540. előtti okmányoknak azonban oly nagy számát — 1000-nél többet — tettem vizsgálataim tárgyává, hogy azokat nem egyenként, hanem csak több rovat alatt vagyok bátor a t. Akadémiának bejelenteni.

1) *Árpádkori okmányok* (1301-ig.)

Ezeket tüzetesen kerestem, s mindazokat, melyek még kiadatlanok, az Árpádkori Új Okmánytár folytatásának számára kiadás végett lemásoltam. Számuk összesen 316, melyeket a már meglevőkhez, s az utóbbi évek alatt az említett okmánytár kiadása végett gyüjtöttekhez csatolván, ismét öt kötetnek való kész okmányi anyag megvan. Ezen öt kötet szintúgy lesz felosztva, mint azon öt, melyek az akadémia történelmi bizottsága megrendeléséből a Monumenták közt eddig megjelentek. S ehhez képest az I-ső kötet (1234. azaz II. Endre király haláláig, mely már nyomtatás alatt van) meglevő anyaga 54 még beiktatható számmal, a II. kötet (IV. Béla 1260-ig) anyaga 59, a III. kötet (1260—1272-ig) anyaga 45, a IV. kötet (1272—1290) anyaga 79, s az V. kötet (1290—1301) anyaga szintén 79 számmal szaporodott.

2) *Országos jelentőségü okmányok.*

Ilyenek nem csak a tulajdonképi közokmányok vagyis úgynevezett „acta publica,“ s azon iromanyok, levelezések stb., melyek közvetlenül országos ügyekre vonatkoznak: hanem nem ritkán magán-okmányok is, melyek t. i. közvetlenül ugyan valamely magánügyet targyaznak (p. o. királyi adományt vagy másnemü privilegiumot), közvetve azonban országos jelentőségü eseményről tudósítanak. A magyar diplomatica főkép ez utóbbiakban igen gazdag; söt gyakran felette nehéz, a csupán magánokmányok s azok közt a határvonalt megitélni, melyeknek tartalmuknál fogva egyszersmind országos érdeke is van. Ehhez képest kétféle okmányt számítok ezen rovathoz:

a) Azokat, melyek közvetlenül országos ügyeket tartalmaznak. Ezeknek száma aránylag nem nagy lehetett; mert az általam látogatott levéltárak nem voltak tulajdonképi országos közlevéltárak. — Egyetmást azonban mégis találtam, p. o. a német rendnek bécsi levéltárában azon actákat, levelezéseket stb., melyek ezen rendnek Mátyás királyhozi viszonyát illetik, s melyekből kitetszik, hogy a rend 1477-ben csakugyan azon ponton volt, miszerint Richtenberg Henrik nagymestere alatt magát szerződésileg a magyar királynak pártfogása alá adja; a midőn a nagymester meghalálozván, utódja Wetzhauseni Truchsess Márton Lengyelországgal a kiegyenlítést ismét keresni kezdte. Ide számítom a több előkelő magyar főúr szerepléséről tudósító nem jelentéktelen számu okmányokat, valamint azokat is, melyek a Magyarország és Lengyelország közti kereskedés 1540. előtti történetét, melyek a szent korona tartományainak, névszerint Dalmatia, Horvátország és Bosznia̋nak viszonyait stb. illetik.

b) Azon magánokmányokat, melyek egyszersmind országos eseményekről tudósítást tartalmaznak; p. o. adományleveleket, melyek a megadományozott személyek érdemeit felemlítvén, ez alkalommal részletesen az eseményeket is elbeszélik, melyekben az illetők magukat kitüntették stb. Tudva van, hogy ilyenekben a magyar okmányi irályszerkezet igen jeles volt, minek folytán a hazai történelem az efféle okmányokból is sokat elkölcsönzött. Azért nem csekély nyereménynek tekintem, hogy ilynemü még fel nem használt okmányokat nagy számmal találtam.

3) *Egyes, történetileg nevezetes férfiakról szóló okmányok.*

Minél fontosabb historiai irodalmunk mostani álláspontjából, a biographiára különös figyelmet fordítni: annál örvendetesb volt reám nézve, hogy több, történetünkben nevezetes férfi életviszonyairól terjedelmes tanulmányokat tehettem. A híres és fontos Trencséni Csák Mátét illető okmányokra ugyan, fájdalom, minden keresés daczára sem akadtam; ámbár történelmi szereplése fő színhelyén, a Vágvölgyén végig utaztam: azonban szép és nevezetes új adalékokat találtam a következő férfiak életirásához: Hunyadi

János, Oppelni László nádor, Stibor Vajda, Ozorai Pípo, Szalonaki Paumkircher Endre, Sonnevaldi Minkwitz Miklós stb. s úgy reménylem, hogy az ezen férfiak életviszonyaira és történeti szereplésére vonatkozó tanulmányaimat még részletesen fogom a t. Akadémiának bemutathatni.

4) *Régibb előkelő családaink viszonyait tárgyazó okmányok.*

Hazai történetünknek egyik igen fontos osztálya a genealogia is, mely, fájdalom, a historiai kritika szempontjából mind-eddig még nem volt jelentőségéhez képest méltatva; s így a magyar buvárnak is egyik fő tiszte, különösen régibb előkelő családaink viszonyainak felderítése. E tekintetben nagy örömömre volt a Garai családra nézve a gróf Zay családnak, mely annak női ágon ivadéka, zay-ugróczi levéltárában terjedelmes tanulmányokat tehetni. Nem kevésbbé fontos tanulmányokat tettem más leveltárakban az Újlaki és Frangepán családokról. A Turzó családra nézve 1436-ban kezdődő több eredeti okmányt a b. Mednyánszki család beczkói levéltárában találtam. Úgy szintén azon tanulmányok is, melyeket Ozorai Pípo, Stibor vajda, és Paumkircher Endre családainak történetéről tettem, nem érdeknélküliek. Sajnálva kell felhoznom, hogy azon okmányi apparatust, mely Körmenden a Zrinyi, és Stjavnicskán a Pöstényi családokról őriztetik, az idő rövidsége miatt kellőleg át nem tanulmányozhattam.

5) *Egyes vidékek, megyék és városok történetét felvilágosító okmányok.*

A Vág völgye hazánk nyugati részeinek történetében előkelő helyt foglal el, s egészben véve nemcsak Magyarországnak egyik különösen nevezetes vidéke, melynek szépségét és történelmi, söt költészeti jelességét is már báró Mednyánszky Alajos Vágvölgyi Utazásában mesterileg méltányolta; hanem buvárlataim arról is meggyöztek, hogy részletes története több tekintetben felette érdekes; a miröl különben is Csák Máté és Stibor vajda története tanuskodik. Más értelemben, azonban nem kevesbbé érdekes vidékek, Árva és Turócz megyék. S így ezen három vidéknek nemcsak geographiai,

hanem történeti sajáts ágai is különösen kedves tárgya voltak tanulmányaimnak; midőn másrészről Magyarország megyei és városi rendszerére, irányzott, már előbbi buvárlataimnak is több új adalékot nyujtottak.

A megyék közöl, melyeknek régi alkotásáról és rendezéséről új okmányi anyagot nyertem, Trencsinen, Árván és Turóczon kivül még Nyitra és Vas megyék is voltak; sőt a régi alföldi megyék közöl, melyeknek egykori állapotáról igen csekély tudomásunk van, Bodrog, Valkó és Szerém megyékről, valamint Baranya megyéről is, több érdekes ismeretlen okmányi adatot találtam. Ugyanazon szempontból örömömre volt, hogy Körmöcz-, Selmecz- és Beszterczebányán kivül, melyeknek története ismeretesebb, Trencsin és Szakolcza szabad királyi városok, Zsolna szabadalmazott város, s Privigye, Beczkó és Német-Ujvár mezővárosok régibb állapotáról is tehettem részletes tanulmányokat; s hogy hat eredeti okmány alapján, melyeket Zay-Ugróczon találtam, s melyekhez még a stjavnicskai levéltár egy hetediket nyújtott, képes vagyok a régi Száva-Szent-Demeter magyar városról, mely a Szerémségben ugyanott feküdt, hol a rómaiak korában Pannonia fővárosa Sirmium, s hol jelenleg Mitrovicz katonai végvidéki város van, legalább fővonásaiban biztos történeti leirást késziteni.

6) *Jogtörténeti okmányok.*

Magyarország jogtörténete tanulmányaimnak egyik kedvencztárgya lévén, figyelmemet a jogtörténetileg fontos okmányokra is különösen fordítottam; s erre nézve a hazai levéltáraknak leginkább törvénykezési tekintetek szerinti rendezése tette lehetségessé, hogy az okmányi adatoknak bő aratására kiválólag e tárgyban tettem szert. Csak mint curiosumot említem fel, hogy az itt szóban levő tanulmányaim által a XIV. és XV. századi okmányokban itt-ott említett „possessio valachalis“ természetével közelebbről megismerkedtem, s hogy a magyarországi zsidók történetére nézve is bővítettem tanulmányaimat. Ezen utóbbi eredmény reám nézve annál örvendetesb, minthogy a zsidó irodalomnak hazánkban két jeles ismerője, gróf Kun Geiza, és Löw Lipót szegedi főrabbi urak,

engem már évek előtt buzdítottak, hogy a magyarországi zsidók történetére különösen irányoznám tanulmányaimat. E körülmény folytán jelenleg azon ponton vagyok, hogy e tárgybani tanulmányaimat részletesben talán rövid idő múlva bemutathatni fogom a t. Akadémiának.

7) *A hazai kereskedés, ipar, bányászat és mezei gazdaság régi viszonyait felvilágosító okmányok.*

Végre nem szabad említés nélkül hagynom, hogy hazai történetünk azon része is, mely az anyagi érdekek múltjával foglalkodik, több általam újonnan föltalált okmány segítségével szintén némi felvilágosítást fog nyerni.

Ezeken kivül szabadjon még részint hálával, részint elismeréssel felemlítnem azon urakat is, kiknek szívessége vagy buzgalma a hazai történelem érdekeit némi részvétem mellett szintén előmozdította. Ezek közt különös hálával kell kiemelnem főtiszt. tudós dr. *Pollák János* egyetemi hittani tanár úr szívességét, ki taval Olaszország néhány vidékeit beutazván, névszerint pedig Nápolyban is megfordúlván, kérésemre az ottani nagy nemzeti levéltárt meglátogatta, s nemcsak az abban őrzött régi okmányokra nézve hozott biztos adatokat, hanem tájékozást is szerzett, mikép lehessen a levéltár igazgatóságával és személyzetével összeköttetésbe lépni. Szíves közleményei nyitottak utat azon összeköttetéshez a nápolyi nagy levéltár igazgatósága és akadémiánk történelmi bizottsága közt, melyet tagtársunk Csengery Antal úr szokott buzgóságával léptetett életbe, egy Nápolyban lakó hazánkfia, Óváry úr által, úgy hogy onnan hazai történetünk szempontjából már több érdekes okmány másolatát nyerhettük. Kiemelem továbbá nagyságos *Beöthy Sándor* urat, ki nekem egy 1698-ki okmány eredetiét kézbesítette, mely magyar szempontból az 1699-ki karloviczi békekötés történetéhez egy érdekes adalékot nyújt, s melyet megbizásából mint ajándékát az akadémia könyvtára számára ezennel átadok. Közvetlenül kutatásaimat illetőleg, hálás elismerésemet fejezem ki *Thaly Kálmán* tagtársunk iránt is, ki tudományos használás végett velem harmincznál több eredeti okmányt közölt, me-

lyeknek néhánya árpádkori volt. Végre fel kell említnem egyetemünknek két joghallgatóját, *Mihályi János* és *Pulszky Ágost* urakat is, a hazai történelem mellett tanusított, utánzásra méltó, buzgalmuk iránti elismerésem kijelentése mellett. *Mihályi János* ugyanis, ki Máramaros megye egyik előkelő nemes családjának ivadéka, Máramaros megye történetére vonatkozó, s több év előtt az akadémiában előadott kritikai fejtegetéseimet folytatandó, és kiegészítendő, a mult egyetemi szünidők alatt Máramaros több levéltárában okmányadatokat gyüjtvén, velem huszonegy, részben igen érdekes, eredeti okmány másolatát közölte. Szorgalma azon reményre biztat, hogy benne a hazai történetnek egy lelkes mívelőjét fogjuk nyerni. *Pulszky Ágost* pedig a múlt évi szünidőket Olaszországban töltvén, Ozorai Pipót illető tanulmányaimat annak két arczképével illustrálta, melyeket egyik barátja *Ármytage Károly* úr olaszországi régi festmények után pontosan másolván, a t. Akadémiának ajándékul küldött. Az ajándék különös érdekénél fogva, szabadjon e két képről pár szót felhoznom.

Értekezésemben én olasz tudósítások nyomán azt mondtam, hogy „Olaszországban *Ozorai Pipónak* még *négy* arczképe megvan; az egyik húsz évvel ezelőtt Comoban őriztetett a Museo Giovianoban, egy másik Flórenczben a Galleria degli Uffici-ben; a többi kettő is Flórenczben volt, Vieusseux Péter úr birtokában, és Minerbetti Boni házában, mely utóbbi után jelent meg arczképe az *Elogi degli Illustri Toscani* czímű munkának második kötetében" (1860-ki Értesítő III. köt. 238. l.). Pulszky Ágost úr értekezésem ezen helye után indúlván, felkereste Olaszországban Pipónak általam említett arczképeit, s midőn az itt bemutatott festményt nekem kézbesíté, azt a következő jegyzettel kisérte:

„A XVI. században divatossá vált a híres férfiak arczképeit gyüjteni, tekintet nélkül gyakran a képek hüségére, s még műbecsére is. — Ezen gyüjtemények közt egyike volt a legnagyobbaknak és legismeretesebbeknek Giovio Pál (Paulus Jovius) püspöké, mely még jelenleg is családi villájában a Como tava mellett őriztetik. — Az ebben levő arczképek közől számost lemásoltattak a Mediciek az Uf-

fiziikben levő képtár számára, s köztök van, az éjszaki oldalon az első sorban s hatodik helyen, „*Filippo Scollari detto la Spano*"-é. — Közelről e képet nem láthattam, de a menynyire kivehettem, nem bír semmi egyéni megkülönböztető jelleggel.

„Fontosabb ennél mindenesetre egy másik arczkép, mely a Szt-Háromság piaczán álló Buondelmonte-palotájában van Vieusseux Giam Pietro gyűjteményében, kinek fiai azt most is birtokolják. Fára van festve, s atyám véleménye szerint a XVI. század első felében; úgy látszik azonban, mintha egy régibb képnek volna másolata. Az arcz erőteljes egyéni vonásai, a magyaros kinézésü süveg és felöltöny, érdekessé teszik e képet, melyet egy jó barátom kérésemre híven lemásolt.

„Ezalatt azonban Ozorai Pípónak egy harmadik, ennél is régibb, s szinte kétségtelen hitelü képére akadtam. A Rinuccini villában ugyanis hat, életnagyságnál nagyobb festmény volt *Andrea di Castagno* ecsetétől, melyeket most a Bargellóban alakítandó új muzeum számára vettek meg. Köztök van a híres Farinata degli Uberti s Dante arczképei közt „*Philipus Heispanus de Scolaris relator victoriae Teucrorum*"-é is. Ezen képekről említést tesz Vasari, Andrea di Castagno életében, munkájának a flórenczi 1771-iki s az akadémia könyvtárában is meglevő kiadásának II. kötetében a 300 ik lapon, mikor a következőket írja: „Ugyanő (Andrea di Castagno) a Carducci ma Pandolfini házban is festett néhány híres embert, részint képzeletből, részint pedig arczképeket. Ezek közt van Filippo Spano degli Scolari, továbbá Dante, Boccaccio és mások."

„Most csak azt kell még megállapítni, hogy vajjon Pípót képzeletből vagy híven arczképe szerint festette-e? A felelet nem nehéz.

„Andrea di Castagno született 1406-ban, s meghalt 1477- vagy 8-ban. E szerint bár fiatalabb, némileg mégis kortársa volt Ozorai Pípónak. Festeni igen korán kezdett, s ifjú koráról írva Vasari megemlíti, hogy Pandolfo Pandolfininak egy termébe sok híres férfiút festett. Miután Vasari épen nem

pontos író, s ugyanazon egy képről gyakran több helyütt is tesz említést: könnyen meglehet, hogy a Pandolfini számára festett képek azonosak a Carducci most Rinuccini villában találtakkal, s hogy e szerint még Pipo élete idejében festettek.

„Egyébiránt magából a képből is mindjárt kitűnik, hogy nem eszményi. A görbe kard Magyarországra emlékeztet; jellemzők a bajusz és a szakál is, mert ama korban Olaszországban, mint minden korbeli arczkép tanusítja, még egészen simára beretvált arczczal jártak. S ezután alig maradhat kétség, hogy Zsigmond vezérének csakugyan hiteles arczképét bírjuk."

III.

Hátra van még, hogy *archivalis tapasztalásaimról* is pár szót mondjak; melyekre nézve nem egyedül a fent említett levéltárakra szorítkozom; hanem — itt csak javítási indítványról nem pedig rosszalásról lévén szó — *általában huszonöt évi* tapasztalásomat követem, melynek sokféle jelenségeit legújabb észleleteim szerint pontosítom össze.

Általán véve azt mondhatjuk, hogy — talán Olaszországot és Angolországot kivéve — nincs Európában ország, mely okmányaiban oly nagyszerű tudományos kincscsel bírna, mint hazánk; söt hogy a magyarországi XVI. század elötti okmányok, régibb stilus curialisunk néhány elönyeinek folytán, történelmi jelentöségök tekintetében, az angolországiaknál még becsesebbek. Kétségkivüli tehát, hogy a hazai levéltárakat is, melyekben az említett okmányok őriztetnek, a hazai történelem szempontjából, mind általában mind egyenként, tudományosságunk mindannyi kincstárainak kell tekintenünk. Úgy hiszem, nem elbizakodás, ha erre nézve ítéletemnek némi súlyt tulajdonítok; mert talán alig lesz a két hazában sok egyén, kinek annyi közvetlen levéltári tapasztalása van mint nekem, s ki nem csak a magyar, hanem a külföldi okmányi ügyet is ismeri. Örvendetes jelenség az, hogy legujabban a fiatal nemzedékben oly szellem kezd mutatkozni, mely azon reményre biztat, hogy ezen kincs a hazai tör-

tënet érdekében előbb-utóbb is ki fog aknáztatni. Jelenleg azonban csak annyit mondhatok, hogy még nem is sejtjük, mi roppant dimensiók szerint őriztetnek hazai levéltárainkban a még ismeretlen és történetileg fontos okmányok, s hogy talán nem tévedek, ha az ismeretes és kritikailag felhasznált okmányi apparatust alig tizedrészének tartom annak, mely még archivalis zár alatt van. Idején volna tehát, ha ennek felkereséséről és minél hivebb és teljesb közzétételéről gondoskodnánk; s kivánatos, hogy e tekintetben az okmányok rendszeres egybeállítására is figyelemmel lennénk. Névszerint a puszta úgynevezett regestumoknak egyedül levéltárak szerinti száraz közlése igen csekély hasznot hajt. Ha vidéki vagy megyei történelmi társulatok nagyobb számmal volnának, milyen a múlt évben a Dunán túli részekben alakúlt: ezen történelmi apparatus felhasználása sokkal könnyebben eszközöltethetnék, vagy legalább előkészíttethetnék. Ilyenek azonban hiányozván még, nem marad egyéb hátra, mint a hazai archivumokban őrzött történetileg fontos okmányok ügyét egy komoly és átalános országos megfontolás tárgyának felajánlani. Következő megjegyzéseimnek ez a czélja.

1) Nagyobb levéltáraink csaknem kivétel nélkül jól vannak lajstromozva. Ezen lajstromok nagyobbára a múlt század második felében készültek; mi némi megnyugtatásunkra lehet. Mert azon levéltárak, melyek a XIX. század első három évtizedében registráltattak, többször roppant veszteségeket szenvedtek. T. i. a fiscalis urak, kikre a registratio ügyének vezetése többnyire bízva volt, sok helyen jónak találták, mindazon okmányokat megsemmisítni, melyeket becs-nélkülieknek tartottak, melyek azonban a történelem szempontjából rendszerint a legbecsesebbek voltak. Ily esetben szerencse volt, ha itt-ott egyes darab lopás által az enyészettől megmenekült, vagy ha találkozott egy-egy jószivü zsidó, ki ilyeneket kéz alatt speculatio végett pénzen vett. Örvendhetünk tehát, hogy a történelmi vandalismus és a vak okmánypusztítás ezen ideje most már lejárt, s hogy annak áldozatává aránylag csak kevés levéltár esett.

2) A levéltárak, melyekben dolgoztam, részint országos vagy köz-, részint családi és általában birtokállási, ré-

szint városi, illetőleg községi levéltárak. A köz- és községi levéltárak sajátságos czélukhoz képest vannak lajstromozva, hol tökéletesb, hol kevésbbé tökéletesb módon, azonban mindig úgy, hogy a történetbuvár azoknak közvetlen hasznát veheti. De a birtokos testületek és családok levéltárainak lajstromai eredetileg egyről egyig a jogok gyakorlása és érvényben tartása szempontjából készülvén, a hazai történelem érdekei azon alkalommal figyelembe nem vétettek; a minek folytán szerkezetök is a tudomány szükségleteinek közvetlenül meg nem felel. Igaz ugyan, hogy a szakértő buvár könnyen szerezhet magának annyi járatosságot, hogy némi figyelem mellett ezen lajstromokon is eligazodhatik; főkép ha őt a levéltárnak oly tárgyavatott tulajdonosa segíti, milyenre p. o. Beczkón báró Mednyánszky Józsefben találtam; vagy ha a levéltárnoknak oly kész szívességére támaszkodhatik, milyent nekem p. o. herczeg Eszterházy levéltárában Szeytz Tádé és Mandl József, herczeg Batthyány levéltárában Sövegjártó János, és gróf Zay levéltárában Balogh Lajos urak nyújtottak. De a tudományos tekinteteknek is van belső jogosúltságuk, s igen kivánatos volna, hogy, ha már ezek a levéltári lajstrom eredeti elkészitésénél figyelmen kivül maradtak, legalább utólag történjenek érdekökben némi pótintézkedések. Hogy ezen tárgyban az ügyes archivarius mennyit tehet, annak példáját Waltherr László mutatta, ki a gróf Károlyi családnak, gondjára bizott levéltárában a tudomány érdekében a lajstromot külön pótjegyzetekkel ellátta. Herczeg Eszterházy és herczeg Batthyány levéltáraiban a tudományos használásról szintén különösen gondoskodva volt. Különben ismerek egy jelentékeny olyan levéltárt is, mely tudományos szellemü lajstrommal bír; s ez a Szent-Mártoni pannonhalmi főapátság levéltára, melynek levéltárnoka, a köztiszteletben álló Czinár Mór, ezen lajstrom készítésében is magasabb szellemi hivatásának szép tanuságát adta. A gróf Széchenyi család levéltára ismeretlen előttem, s így nem mondhatom meg, hogy ott a tudomány érdekében annak diplomai ügyessége után hazánkban nagy hirü levéltárnoka Paur Iván mit eredményezett. Végül nem hagyhatom még említés nélkül mélt. gróf Zay Károly elismerésre méltó előkészítéseit zay-ugróczi családi

levéltárának tudományos tekintetek szerinti rendezésére nézve; továbbá, hogy mélt. báró Révay Simon is, a Révay család felette fontos levéltárának ügyét különösen szivén viseli; s hogy mélt. báró Révay Ferencz is, kit személyesen ismerni nincs szerencsém, e tekintetben előttem szintén kitünő elismeréssel volt említve. Mindamellett másrészről nem csekély calamitas az, ha még nagyobb családaink is itt-ott egy különös levéltárnok fizetését sokalván, levéltáraik őrzését fiscálisaikra bízzák. Ezen urak a levéltár őrzését többnyire csak mellékes ügynek tekintvén, s mással lévén elfoglalva, így hivatásukban gyakran igen hanyagul járnak el, okmányokat vevény nélkül vesznek ki, úgy hogy nem ritkán el is vesznek, a fasciculusokat nem tartják kellő rendben stb. stb. Hogyha tehát a tulajdonos nem maga kezeli levéltárát, igen kivánatos volna, ha azt tüzetesen alkalmazott és szakértő levéltárnokra bízná.

3) Különben nem tagadható, hogy a levéltári ügy elhanyagolásának maga törvényhozásunk is oka némileg. Ez t. i. a levéltárak történettudományi jelentőségét semmi figyelemben nem részesítvén, gyakorlati irányban is mindeddig csak a Hármaskönyv (I: 42. és II: 34.) azon szabályában állapodott meg, mely az egyesek levéltárait egyéni tulajdonuknak tekinti, s a családok levéltárainak mint az összes család közös tulajdonának őrzését az életkorra nézve legidősebb testvérre („frater maior natu.“) bízza. Úgy hiszem, hogy ezen felfogás nemcsak magában véve elégtelen és hiányos, hanem a hazai levéltárak magasb jelentőségét tekintve, sem őseink intentióinak, sem mostani korszükségleteinknek meg nem felel. Őseinkről t. i. fel nem lehet tenni, hogy a történelmi érdemeikről és szereplésökről tanuskodó okmányokat örököseikre oly tulajdonul szándékoztak volna hagyni, mely azoknak még pusztítására, vagy őrizetökbeni gondatlanságra is feljogosítná őket; főkép midőn a haza, általuk alkotott történetének érdeke oly nagy mérvben épen ezen okmányok fenmaradásához és történelmi méltatásához van kötve. Ha tehát az utódokban hiányzik is az őseik emléke iránti hála és pietas, korunk szelleme kivánja, hogy a nemzet segítse s támogassa őket a hitökre bízott ereklyék őrzésében és

fentartásában: erre pedig törvényeink értelmében nem csak az országos levéltár (1723: 45., 1729: 13.), hanem történelmi tekintetben névszerint a nemzeti muzeum (1808. 8., 1827: 35., 183²/₆: 37. és 38.) és a magyar tudományos akadémia (1827: 11. 12. és 19. 1830: 4., 1840: 6. és 42.), mint a nemzet e fontos tisztének kettős képviselője is van hivatva. Mindamellett a két nemzeti intézet ezen hivatása nincs még kellőleg formulázva és biztosítva; s legújabb ideig sem a törvényhozás sem a kir. curia az okmányok, illetőleg, levéltárakra nézve egyebet nem tett, mint hogy az országos okmányok számára az országos levéltárt 1723. ismét felállította, s hogy családi levéltáraknál a legidősb testvér jogát többi rokonai irányában biztosította (1659: 43., 1662: 35, 1729: 28. §. 11.; Dec. 2. ad transumta litterarum; Dec. 1. repetitionis litterarum). Azonban mellőzve azt, hogy az „acta publica“ fogalma, melyre az 1715: 45. vonatkozik, már magában véve igen határozatlan; a történelmileg fontos okmányok fogalma attól különbözik, sőt ezen utóbbiaknak túlnyomólag nagyobb száma magánlevéltárakban őriztetik. Ezeknek tehát a törvény általi nem elég szoros szabályozása, a történelem nem kevesbbé mint a fennálló jog szempontjából egyaránt sajnálatos jelenség. Láttam eseteket, hol a családi levéltár gondját épen az idősebb testvér nem úgy viselte, mint a többi testvér kivánta volna; láttam szintén esetet, hol ezeknek egyike azon hiszemben volt, hogy a „fratris natu maioris filius“ idősebb testvérei ellen a családi levéltár gondviselését kivánhatja. Ezen utóbbi eset könnyen helyreigazítható ugyan, ha a „fraternalis nexus“-t törvényeink szellemében értelmezzük, mely szerint t. i. mindazok, kik a közös törzstől származnak, testvérek; p. o. „fratres ante sexaginta, centum, ducentos annos divisi; (HK. I: 67. §. 3.) „mutua fraternalis successio“ „proditio fraterni sanguinis“ stb. De sokkal nagyobb baj az, ha az idősebb testvér elhanyagolja a családi levéltár őrzését, vagy abban testvéreinek méltányos kivánatait nem akarja teljesíteni. Az 1715-ki úgynevezett Commissio systematica e tekintetben az által akart segíteni, hogy a többi testvéreknek, vagy azok néhányának ellenzárát (contraseraturáját) hozta indítványba, mit azonban, mivel czéljának meg nem felel, a

törvényhozás el nem fogadott. Jelenleg az ősiségi viszonyok átalakulása folytán, a levéltárak kérdésének is már más értelme van, mint azelőtt; s a hazai történelem szempontjából is igen kivánatos volna, hogy a hazai levéltárakra nézve mostani viszonyainknak megfelelő országos törvény hozattatnék, mely az egyesek és a magáncsaládok jogait összeegyeztetné a nemzet és a haza közérdekével.

4) Ehhez képest korszerűnek tartom végre, még azon helytelenségeket is megemlítni, melyek hazánkban, leginkább kisebb levéltáraknál, nem ritkán mutatkoznak. Ide tartozik névszerint, hogy gyakran alkalmatlan helyen, p. o. a gabnatárban, az élés- vagy zsibkamrában, a padláson, vagy nem eléggé tűzbiztos helyen őriztetnek. Láttam egy községi levéltárt, mely nedves helyen, a nélkül, hogy több évig szellőztetett volna, tartatott, úgy hogy a legtöbb okmány egészen elromlott. Más alkalommal láttam, hogy egy nagyobbszerü levéltár helyisége tisztogattatván, az okmányok fasciculusai más épületbe tétettek, a honnan visszavitetvén, a régibb, épen történetileg fontosb fasciculus néhánya szétesvén, roppant zavar támadt, melynek eligazítása már több évtized óta folyton folyva elhalasztatik. Hatására nézve még kedvezőtlenebb egy másik közlevéltár kezelőjének azon ferde eljárása, hogy az elszakadt okmányokat közönséges csirizzel ragasztotta össze, melyből kukaczok fejlődvén, ezek számos fontos eredeti okmányt kirágtak stb. stb. Igaz, hogy ilyen inconveniențiáknak nem a rosz akarat, hanem más oka szokott lenni, melyek ellen tehát moralis úton lehetne talán sikerrel hatni. E részben tehet akadémiánk sokat, söt némileg tett is már, midőn a levéltárak birtokosait arra figyelmeztette, hogy mi nevezetes nemzeti kincs van őrzésökre bízva, s arra ajánlkozott, hogy annak őrzésében nekik segéd kezet nyújtani kész. Azonban, fájdalom, csak kevesen vették ajánlatunkat figyelembe, s így kedvező eredményről minden esetre csak czéljának megfelelő országos törvény biztosíthatna.

Mellőzvén végül azon szomorú tapasztalásomat, mely szerint 1848. óta több városi és egyéb községi levéltárból egyes, leginkább tudományos tekintetben érdekesb okmány és másnemü iromány elveszett: jelentésemet azon kéréssel

fejezem be, hogy a t. akadémia a hazai történelmi okmányok ügyét tudományos szempontból ismét figyelme egyik főtárgyának nyilvánítni, s ennek folytán történelmi bizottságát e tekintetben czélszerü utasítással és meghatalmazással minél elöbb ellátni szíveskedjék.

CARTESIUS ISMERETTANA.

ÉRTEKEZÉS

HORVÁTH CZIRILL R. TAGTÓL.

(Olvastatott az akadémia 1865. május 8-diki ülésében.)

Miután előbbi értekezésünkben a cartesianismus főelvének tagonkénti átvizsgálása véget ért, az előhozottakból az jött ki, hogy amaz elven belül minden súly a gondolás és a lét azonságán nyugszik. Sem az igazság sem a bizonyosság nincs az érintett azonságon kivül: következőleg ott a gondolás és a lét épen úgy megilleti az igazságot mint a bizonyosságot. Erre czélzott Cartesius, midőn azt állította, hogy a „cogito, ergo sum sive existo“ közvetlenül igaz és közvetlenül bizonyos. Ez lebegett azok előtt is, kik az ujkori identicismus gyökerét a cartesianismusban vélték föltalálhatónak.

Igaz, hogy e vélemény nem általános. Voltak ugyanis, és még most is vannak, kik előtt Cartesius a szó legszorosabb érteményében dualista: azért meg sem is foghatják, hogyan lehessen az ő rendszerében az identicismus gyökerét föltalálni.

Így vagyunk jelenleg a cartesianismus fölfogásának eredményeivel. Egyfelől identicismus, másfelől dualismus. Amas

az egyelvüség, emez a kételvüség mellett buzog. De lehetséges-e, hogy ezek ugyanazon philosophiai rendszerben előforduljanak? Lehetséges-e, hogy az annyira elhíresedett cartesianismus ellenmondó elemekből álljon? Két eset adhatja itt magát elő. Vagy nem igaz, hogy Cartesius systemájának egyetlenegy főelve van; vagy, ha igaz, hiánynak kell valahol benne lenni, mely a különböző felfogásra okúl szolgált. Az egyelvüséget maga Cartesius vallotta, midőn a „cogito, ergo sum" által az egész philosophiának alapját mutatta be: azt kell tehát innen következtetnünk, hogy a hiány, mely a meghasonlást előidézte, nagyon mélyen rejlik.

De akár létezzék ez a hiány akár nem, az ujkori philosophiának érdekében áll azt tudni: vajjon az a harcz, mely az identicismus és dualismus között még napjainkban is tart, a cartesianismusból származtatható-e vagy nem.

Könnyebb haladhatás végett pillantsunk egykissé vissza. Ki volt már az előadottakban emelve, hogy eddig az igazság és a bizonyosság csak subjectiv jelentéssel birhatott; valamint az is, hogy eddig Cartesius által sem a gondolás sem a lét nem volt a közönséges modorban fölfogva. Az a gondolás, mely az imént említett azonságban szerepel, a minden idegenszerütől megtisztított gondolás. Az a lét, mely a gondolással azonos, a tiszta lét. A tiszta gondolás és a tiszta lét egysége volt az, a mit Cartesius a simplex intuitio által fölfogott. Ezen így fölfogott egységben áll az önbizonyosság, melyet a „cogito, ergo sum" fejezett ki. A tiszta gondolás és a tiszta lét egységét az én képviseli. A tiszta gondolás az énnek gondolása, a tiszta lét az énnek léte.

De mi az különösen, a mi minket ezen énhez eljuttatott? Ennek értésére itt nagy szükségünk van; mert ha itt sem a gondolás sem a lét nem fogatott föl a közönséges modorban; megeshetik, hogy az érintett egységet képviselő én sem azon én, melyet közönségesen annak szoktunk nevezni. Mi tehát különösen az, a mi minket ahhoz a képviselő énhez eljuttatott?

Vannak, kik e kérdésre így válaszolnak: az abstractio és reflexio, melyek azonban tüstint véget értek, mihelyt az én önmagához jutott. Ez azok válasza, kik előtt az ujkori philosophián belül oly sokszor emlegetett én nem egyéb mint lelketlen elvontság; kik szerint a speculáló én csak azért

vonatkozott el minden mástól, a mi őt mozgásban tarthatná, hogy a quietismus dermedtségébe sülyedhessen; kik szerint tehát a speculatio sem egyéb, mint úttörés a természetlen semmit-nem-tevés felé; a tiszta én pedig oly törzs, melynek üressége minden életsarjadékot elsorvaszt. Hogy az így vélekedők a speculatiónak nem barátai, magától értetik.

A dologhoz mélyebben látók azonban más itélettel vannak. Ezek szerint a gondolásban önmagát negative és positive tevő én nem azért fogta fel önmagát saját tisztaságában, hogy e működés után önmagáról lemondjon; hanem azért, hogy, az önbizonyosságnak és az önigazságnak sajáterejü leg megszerzett birtokolása mellett, minden más bizonyosságnak és igazságnak birtoklójává lehessen. Az önmagát szabadon biró én nem életsorvasztó, hanem életfakasztó törzs. Az önmagát szabadon biró én mindenben önmagánál és mindennél önmagában van; ámde hogy ezekben önmagát tehesse, az önmagával való öntudatos egységet szünet nélkül tartozik érvényben tartani. Ezt pedig csak úgy fogja valódilag meglétesíteni, ha az abstractiot és reflexiot folytonosan meghathatósítja.

Arra ugyanis, hogy az önmagával való öntudatos egység szünet nélkül érvényben tartathassék, mellőzhetetlen az ugyanazon egységnek szünet nélküli fenntartása. E fenntartásnak meg szintén mellőzhetetlen föltételei az abstractio és reflexio. Kiviláglik ez az én rendeltetéséből is. Rendeltetésében áll az énnek 1) hogy önmagát szünet nélkül abstrahálja attól, a mi nem önmaga; 2) hogy önmagára szünet nélkül reflectáljon. Amazt az én a negativ, emezt a positiv gondolással szokta végrehajtani. Ez mutatja, hogy az egészben vett gondolás sem a negativ sem a positiv tartást nem nélkülözheti, ha az abban önmagát tevő én tisztán akarja önmagát fenntartani.

Megjegyzendö tehát különösen, hogy az egészben vett gondoláson belül az abstractio és reflexio egymást kölcsönösen föltételezik. Hogy az abstractio érvényre juthasson, érvényre kell jutnia a reflexionak is, hogy a reflexio érvényre juthasson, érvényre kell jutnia az abstractionak is. A kölcsönös fel-

tétezés a kölcsönös szükségelésről, a kölcsönös szükségelés a közöttük levő viszonylás szükségességéről tesz bizonyságot.

E szükségleges viszonylásnál fogva van, hogy az énnek akkor, midőn önmagára reflectál, abstrahálnia kell mindentől, a mi nem ő; és midőn arra reflectál, a mi nem ő, abstrahálnia kell önmagától. Mik után itélve bizvást mondhatni: 1) az én akkor, midőn önmagára reflectál, a nem-éntől pedig abstrahál, reflectál önmagára, mint az önbizonyosság és az önigazság egységére; abstrahál pedig a nem-éntől, mint az énre nézve nem bizonyostól, nem igaztól. Mondhatni továbbá: 2) az én akkor, midőn a nem-énre reflectál, önmagától pedig abstrahál, reflectál a nem-énre, mint rá nézve bizonytalanra és igaztalanra; abstrahálja pedig azt önmagától, mint az önbizonyosság és az önigazság egységétöl.

Mi ha úgy van, állíthatni-e alaposan, hogy akkor az önmagát szabadon biró én lelketlen elvontság? állíthatni-e, hogy akkor az ő állapota quietismusi dermedtség? Állíthatni-e, hogy a speculatio kiürítő eszköz? A valódi speculatio sem az abstractiot a reflexio nélkül, sem ezt ama nélkül nem érvényesíti. Ha tehát valaki azt nem teljesíti úgy, az nem a speculationak, hanem az azt nem teljesítőnek hibája. A valódi speculatio valódi életfejlés: következőleg a tiszta gondolásban önmagát fölfogó én nem lehet merő abstractum.

De mi az tulajdonképen, a mitől az önmagát tisztán tevő én abstrahál? Kétségkivül az, a mi őt idegenszerüleg meghatározta. Vagy más szavakkal. Mivel az ént idegenszerüleg meghatározó lényeg az énben a benne előhozott meghatározottsági elemek által vannak jelen: azért az én akkor, midőn abstrahál, saját határozottságának elemei közöl azoktól fogja magát abstrahálni, melyek benne más által hozattak elő.

Ennélfogva az önmagát tisztán fölfogni akaró én saját határozottságaiban kétféle elemet talál. Az egyikben önmagánál van; a másikban nincs. Amaz eredeti; ez nem az. Amazt ő hozta elő; emezt más okozta. Amaz bizonyos; ez nem. Midőn amarra reflectál, megszülemíti az önbizonyosságot; midőn emerre reflectál, tért nyit a kétkedésnek. Amazt, mint bizonyost, igenli; emezt, mint bizonytalant, tagadja. Amazt ige-

nelve önlétét tartja fenn benne; emezt tagadva önlétét biztosítja ellene. Így létesül az öntudatosság, melyben az én önmagáról, mint subjectumról, tesz bizonyságot. Magától értetik, hogy ennek szükségképeni föltéte az abstractio folytonossága.

De nem természetlen állapot-e ez ott, hol az én csak annak következtében valódi én, ha valami mással meg nem szakasztható viszonyban áll? Annyi bizonyos, hogy az én csak úgy az, a mi, ha valami mással oly viszonyban áll, melyen belül magát ama mástól megkülönbözteti. E viszony az énre nézve lényeges. Ezen kivül az én nem lehet valódi én. Egyfelől tehát az én csak úgy lesz valódilag tiszta énné, ha mindentől elvonatkozik, a mi nem őmaga; másfelől meg csak úgy lesz valódi énné, ha valami mással folytonos viszonyban áll. Hogyan férnek ezek így össze?

Midőn az én a tiszta gondolásban önmagát teszi, két viszonyt érvényesít: azt, melyben önmagában van, és azt, melyben a tőle különbözőkhöz van. Az elsőt a „cogito, ergo sum", a másodikat az „ego dubito" fejezi ki. Láttuk azonban már, hogy egyik sem sikerülhet az abstractio és reflexio együttes alkalmazása nélkül. Ha elkülönözötten alkalmaztatnak, vagy ha valahol az alkalmazás menetében az egyik tényező a másikat a mozgás helyéről nagyon leszorítja: akkor úgy fog látszani, mintha a leszorított tényező nem is léteznék.

Ily eset fordult elő Cartesiusnál is. Saját vallomása után itélve, ő nem azért kétkedett, hogy csak kétkedjék; hanem azért, hogy a kétkedés útján valami bizonyoshoz eljusson. Ezen bizonyos, mely után törekedett, az önmagát tisztán fölfogó én. Ez mutatja, hogy ő addig, míg az öntudatosan folyamított kétkedés tartott, a kétségbe hozottakhoz való viszonylás mellett az önmagához való viszonylásról soha sem feledkezett meg; ámde mihelyt az önbizonyos én a simplex intuitio által megszilárdíttatott, a kétségbe hozottakhoz való viszonylásnak háttérbe-szorítása miatt a dualismus azonnal lábra kapott. Innen e két alaptétel: ego=res cogitans; materia=res extensa. Ezen mindenképeni elkülönítettség elfogadása után hiányzott a bürü, melyen az ego a materiához, a materia meg az egohoz átmehetne.

Ez azon forrás, melyből a cartesianismus ellen fölhozott kifogások nagyobb részint erednek. Gáncsoltatott benne 1) hogy a dubitatio neve alatt megindított negatiot csak a systema küszöbéig méltatta kellő figyelemre; 2) hogy a systemán belül, a subjectiv bizonyosság és igazság egységének gátvető elszigetelése után, az adottságok objectiv bizonyosságának és igazságának megismerését egy oly eszmétől tette függővé, mely maga is az adottságokhoz tartozott; 3) hogy a vallott elvegységhez hűtlenné lett.

Méltán lehet azonban itt kérdezni: vajjon lehetséges-e, hogy az ujkori philosophiának megalapítója épen akkor tévedett ily módon, midőn a megalapítás ügyében fáradozott? Lehetséges-e különösen, hogy épen az volt önmagához hűtlen, ki az önmagához való hűség megalapíthatásának elvét fogadta el működése középpontjáúl?

Vagy igen, vagy nem. Ha igen, melyik azon tanrész a systemában, melynek hiánya miatt a megtámadhatók el nem maradhattak? Ha nem, mi szolgált arra tulajdonképeni alkalomúl, hogy ellene ilyféle vádpontok emeltettek és még mindig emeltetnek?

Közönséges a hiedelem, hogy az ilynemü tudakolásokra egyedül az válaszolhat megnyugtatólag, ki a cartesianismus ismerettanának főbb gondolataival közelebbről megbarátkozott. Lássuk ezuttal, vajjon e hiedelemnek van-e némi alapja.

Valamint minden tudomány, úgy a philosophia is oly ismeretekből álló egész, melyek világosak, rendezettek és alaposak. Úgy látszik egyelőre, mintha e pontnál valamennyi nézet öszhangzanék; mert a mi az egészről áll, állania kell annak a részről is. A valóság ellenkezőt mutat, mert a bölcsészek e pontra nézve is meghasonlottak. Mig az egyik fél szerint a philosophiát nem az ismeretek tulajdonságai, hanem az ismeretek tárgya különbözteti meg a többi tudománytól: addig a másik fél, a tárgy némileges közössége mellett, az ismeretek tulajdonságaiban keresi az alapot, mely a philosophiát a többi tudománytól elválasztja. E fél szerint a philo-

sophia, mint tudomány, szükségli ugyan az ismeretek világosságát, rendezettségét és alaposságát; de, mint legfőbb tudomány, az iménti tulajdonságokon fölül még valami mást is követel. A philosophia tárgya szükségképi, egyetemes és közérvényü: méltán követeli tehát, hogy az ezen tárgyat visszatükröző ismeretek is szükségképiek, egyetemesek és közérvényüek legyenek; — oly tulajdonságok, melyeknek érvényesültsége bizonyos föltéttől függ. E föltét a tárgy öntudatos átértése. Mivel pedig a bölcsész csak oly tárgyat képes öntudatosan átérteni, melyet öntudatosan átélt: innen a kötelesség, mely szerint a bölcsész az öntudatosan átélt tárgyat öntudatosan átértett ismeretek által tartozik visszatükrözni.

Bizvást lehet e dologban a philosophia történetére hivatkoznunk. Az időszakot kezdő philosophusok között egygyel sem fogunk találkozni, ki az általában vett ismeret mivoltának átbuvárlására kisebb vagy nagyobb gondot nem fordított volna. Hogy az általuk létre hozott ismerettan különbözőleg ütött ki, azt azon különbség okozta, melylyel magukban az ismerést, mint tudati tényt, szellemileg átélték. Minél tökélyesebb volt az átélés, annál tökélyesebbé vált az ismerettan.

Cartesius a philosophián belül új időszakot kezdett; minek tekintetéből a hajdani physiocentricismussal épen úgy mint a középkori theocentricismussal szakított. Hogy e szakítás következtében a philosophia középpontját az emberbe tehesse át, át kellett élnie mindazt, a mi ezen áttevés igazolhatása végett szellemileg átélendő volt. Az e végett átélendők sorába tartoztak különösen a hajdani meg a középkori philosophiát tevő ismeretek és az ezek határai között érvényre juttatott módszerek. Az ismereteket valódi megalapítottság, a módszereket valódi bizonyosság nélkül szükölködőknek találván, az ismeretek számára elvet, a módszer irányában pedig megnyugtató eligazodottságot keresett.

És mivel az ő belátása szerint sem a módszert nélkülöző elv, sem az elvet nélkülöző módszer nem az, a mi a philosophián belül valódi becscsel bir: lehetőleg azon volt, hogy a megszilárdítandó elv a módszerrel, a módszer meg az elvvel öszhangzásban legyen. Ez az ok, mely miatt őt a philo-

sophia története nem csak egy új elv, hanem egy új módszer alapítója gyanánt is tekinti.

Hogy az elvnek kiemelése és megszilárdítása csak fáradságos lehetett, azt a már előadottakból tudjuk. Az eléje tódult akadályok leküzdendők, a kiemelt elv megállapítandó, a megállapitott érvényesítendő volt. Ehhez minden más előtt eszköz kellett. Cartesius némi öntetszéssel említi, hogy ő mindazt, a mit a tudományban sikeresített, a módszernek köszöni. A föltaláltak becsét a módszer becsétől teszi függővé. Meg volt arról győződve, hogy a tudományok föladatainak megoldásához csak az foghat igazán, és magát jó eredménynyel csak az kecsegtetheti, a ki a szükségelt módszert ismeri és annak alkalmazásában otthonossággal bir. Innen ama buzgó törekedés, melyet a módszer dolgában kifejezett.

E nyilatkozat után azt lehetne gondolni, mintha Cartesius azt a gondosan keresett módszert nem csak föltalálta, hanem annak rende szerint föl is világosította volna. És e gondolás itt annál helyszerübbnek mutatkozik, minél bizonyosabb, hogy a módszert igen jól tudta kezelni. Nincs úgy. Üssük föl bárhol munkáit, sehol sem fogunk azokban oly czikkelyekhez jutni, melyek a módszert fogalomszerüleg tárgyalnák. A helyett, hogy bennök valamely módszertani egészszel találkoznánk, találkozunk az író szellemi életének nyilt történetével. Találkozunk egy oly élettel, mely a tudományon belül kitüzött czél felé rendszeresen törekedett.

Módszerét negativ és positiv tartásban látjuk mozogni. Amaz a scholasticismus ellen küzd; emez a választott föladattal foglalkodik. Ezen utóbbi Cartesius philosophálásának kezdetpontja és rendszerének fölállított elve által van föltétezve. A negativ iránynyal azt kivánta napfényre hozni, hogy a peripateticismus scholasticus valószinüséget szülemíthet, de bizonyosságot nem. Ezen irány kezelését azon töredékből lehet leghívebben megismerni, melynek czíme: Inquisitio veritatis per lumen naturale. A positiv irányt ellenben főleg a következő dolgozatok tüntetik föl: Dissertatio de Methodo; Regulae ad directionem ingenii; Meditationes de prima Philosophia; Epistolae et Responsiones ad Objectiones.

Kiviláglik ezekből: 1) hogy Cartesius a peripateticai

objectivismus elvetése után e tételt állította föl: A nosse ad esse valet consequentia; 2) hogy philosophiájának alapját az öntudatba helyezte; 3) hogy nem a subjectum tartozik alkalmazkodni az objectumhoz, hanem az objectum a subjectumhoz.

Különösen jellemző, a mit e szavakkal mond: Cum scientiae omnes nihil aliud sint, quam humana sapientia, quae semper una et eadem manet, quantumvis differentibus subjectis applicata, nec majorem ab illis distinctionem mutuatur, quam solis lumen a rerum, quas illustrat, varietate, non opus est ingenia limitibus ullis cohibere.... Si quis igitur serio rerum veritatem investigare vult, non singularem aliquam debet optare scientiam, sed cogitet tantum de naturali rationis lumine augendo. Reg. ad dir. ing. p. 1.

Cartesius szellemének az igazság öntudatos birása valódi szükséglet volt: innen benne az a kielégíthetetlen tudásvágy, mely őt mindenfelé ragadta. Eleinte mindent elfogadott, a mihez csak hozzá férhetett; utóbb azonban világossá lőn előtte, hogy azon igazság, mely után sovárgott, legkevesebbé sem áll azokban, a miket másoktól elfogadott. Átlátta, hogy azon igazság abba helyezendő, a mit őmaga sajáterejüleg előfejtett, a mit őmaga úgy átgondolt, hogy azt minden tévedéstől tisztának és kétkedés alá nem eshetőnek itélhette. Átlátta végre, hogy az igazság ismeretéhez csak egy út vezet. Ezen út a helyes gondolkodás. Így fejlődtek azután elő benne a következő kérdések: miben áll a helyes gondolkodás? Minő irányt tartozik a természetes gondolás választani, hogy ismeretté legyen? Melyik az ismerés módszere?

Hogy e kérdések nem az egy vagy más, hanem az általában vett tudomány érdekében hangzanak, könnyü átérteni. A mindenkép biztos, a kétségbe sehogy sem hozható ismeret föltételei valának szemügyre véve. Az is magától értetik, hogy a föltétek minden esetben és minden tárgy irányában ugyanazok. Az ezen föltétek öntudatos átértése volt ama czél, mely Cartesius előtt lebegett, midőn a módszertannal foglalkodott.

Az ismeret alapokon nyugvó belátás levén, annál biztosabb és bizonyosabb, minél biztosabbak és bizonyosabbak az alapok, melyekből következik. A kétkedés utoljára is csak oly ismeret elől hátrál, mely mindenképen biztos alapu. Az ilyféle ismeret mondatott némelyek által legfőbb jónak. Miből azután az is kiderül, hogy az a módszer, mely az ilyféle ismeret birtokolását eszközli, az idestova csapongó önkénynek sem nem sarjadéka sem nem játékszere.

Az ilyféle ismeret tárgyat és alapot szükségel. Tárgy nélkül iránytalan; alap nélkül bizonytalan. Némelyek a tárgyak többszerüsége, meg az alapok sokasága iránt különös előszeretettel viseltetnek; pedig a tárgyak többszerüsége, meg az alapok sokasága nem előny; mert a belátás elé annál több akadályt gördít a kétkedés, az ismeret elé meg a bizonytalanság, minél összetettebbek a tárgyak és számosabbak az alapok. Ha tehát valamennyi kételyen felülálló ismeretre kivánunk szert tenni, azon legyünk, hogy a működés a legmegismerhetőbb tárgyaknál és a legkönnyebben megfejthető földatoknál vegyen kezdetet. Az egyszerünek átgondolása mindenkor könnyebb.

Az, a mi Cartesius módszertanát kiválólag jellemzi, nem egyéb, mint a tudásnak lehető legnagyobb érthetőséggel fölfogott és átgondolt eszméje. Rendszerében a legegyszerübb és épen e miatt a legvilágosabb belátásból indult ki. Az egyszerütől az összetettekre megy át, melyek nála mindenkép úgy viszonylanak az elemi igazságokhoz, mint a tényezetek a tényezőkhöz. Mi mutatja, hogy ismerésének útmódja synthetikai. Az első a mindenkép világos és kétségtelen igazságból hoz le minden más igazságot. E lehozást deductionak nevezi.

Önként kerül most már itt a sor e kérdésre: hol kezdődik e deductio? Minden esetre, mondja rá Cartesius, a közvetlen vagyis azon bizonyosságnál, mely nem zártétel, hanem mindenkép világos szemlélet; nem okoskodás, hanem intuitio. Intuitio nélkül nincs deductio, mert hiányoznék az első tag, mely a következtetés egész lánczolatát áthatja és annak mindenik tagját fölvilágosítja. Ez az ok, mely miatt Cartesiusnál az intuitio és deductio a bizonyosságnak két oly eszköze, melyektől, mint

szükségképeni föltételektől, függ a tudomány. Az ismeret útja csak a deductio, a kiindulási pont csak az intuitio lehet.

Hogy a deductio megalapítható legyen, okvetetlenül szükséges az intuitio. De mi az tulajdonképen, a mit az intuitio közvetlenül fölfog, és a mi azután a deductio menetének alapúl szolgál? Vagy valamely külső, vagy valamely belső tárgy. Ha külső, az érzékek alá esik, a mi pedig az érzékek alá esik, azt nem követlenül, hanem közvetve szoktuk fölfogni. Nincs tehát itt szó az érzéki intuitióról, mert a mi ez által adatik, kétségbe hozható, a mi kétségbe hozható, nem lehet közvetlenül bizonyos. Pedig másíthatatlan követelmény, hogy az, a mi a deductionak alapúl szolgál, közvetlenül bizonyos legyen. A mi ilyen, az nem külső hanem belső, nem az érzéki hanem az értelmi intuitio tárgya.

Az értelem a gondolás tehetsége, ha tehát a közvetlenül bizonyos tárgy belső, akkor az vagy valamely gondolat, vagy maga a gondolás. A gondolat, mint olyan, a gondoló énen fölül még valami mást is tartalmazhat, a mi az én által kétségbe hozathatik, a mitől az én elvonatkozhatik, a mit tagadhat: következőleg az, a mit az értelmi intuitio, mint közvetlenül bizonyost, közvetlenül fölfog, maga a gondolás. A gondoló én minden mástól elvonatkozhatik, csak önmagától, mint gondolótól nem. Az én lényege a gondolásban áll. Ezt fejezi ki a „cogito, ergo sum". Ez azon elv, mely a deductionak végső alapúl szolgál.

De hát a képzeletek világa, nem valami belső e az is? És ha belső, nem lehetne-e a képzelést épen úgy tekinteni alapnak, mint a gondolást? Nem lehetne-e a „repraesento, ergo sum," szintúgy közvetlenül bizonyos, mint a „cogito, ergo sum"? Voltak, kik Cartesius ellen már többször okoskodtak így. Lássuk, vajjon czélütőleg-e.

A képzeletek világa csakugyan belső világ. Ez nem tagadható. A puszta belsőség azonban nem elég még arra, hogy valami közvetlenül bizonyos legyen. A képzeletek között egy sincs, mely önmagát voltaképen igazolhatná. Átlátható valamennyinek bizonytalansága. A gyermekkorban velünk közlöttek ellen tanuskodik a tapasztalás, mely azokat számtalanszor megczáfolta; az érzéki képzeletek ellen tanus-

kodik a csalódás, a látszólag bizonyos képzeletek ellen tanuskodnak az álomképek; a másoknak alapokúl szolgáló elemi képzeletek ellen tanuskodik annak lehetsége, hogy az általában vett érzékvilág lényegtelen, és az, hogy mi a csalódásnak mindenképen ki vagyunk téve.

És így e kör határai között minden kétségbe hozható. Csak maga a kétkedés bizonyos. Úgyde ez a kétkedés az én kétkedésem; én vagyok az, a ki mindent kétségbe hozhatok. Bizonyos tehát, hogy én vagyok. De nem lehet-e ezen állítás az öncsalódás eredménye? Nem csalódhatom-e, midőn azt itélem, hogy én vagyok? Az öncsalódás belső, de nem egyszerü tény. A csalódást az öntől elkülönözhetem, és ez azt mutatja, hogy a csalódás az önnek lényegéhez nem tartozik. Ha az öncsalódásból a csalódást kihagyom, megmarad az ön, mely nélkül a csalódás még csak nem is lehetséges. A csalódás nincs, nem is lehet az énen kivül; azért azonban, mert benne van, nincs benne szükségképen. Következőleg, ha az öncsalódás lehetséges, az ön szükségképeninek állítandó. És íme birtokába jutottunk egy pontnak, mely a kétkedésből világosan kiemelkedik, egy oly pontnak, melyet a kétkedés, minthogy épen töle származott, meg sem támadhat.

De mi az az ön, az az én, ha töle mindazt eltávolítom, a mi kétségbe hozható? A gondoló lény. Az én gondolásom az én igazi létem. E tételek: én vagyok, én gondolkodom, én gondolkodó lény vagyok, az én létem gondoló lét, azonegyek az önismeret, az önbizonyosság tételével. E tétel, minthogy minden kétkedésen fölülálll, tökélyesen átérthető és igaz tétel.

Igaz pedig és tökélyesen átérthető 1) azért, mert e képzeletben a tárgy közvetlenül jelen van, mert öt szemlélem; 2) azért, mert e képzeletben a tárgyat minden mástól a legpontosabban megkülönböztetem. Nem csak azt tudom, hogy van; hanem azt is tudom, hogy mi, mert ezen miségben a tárgynak minden idegenszerütől megtisztított lényegét állítom magam elé. A tárgy egészen nyitva áll elöttem, az én mindenképen igaz. Kettő teszi tehát a kiemelt képzeletet tökélyesen átérthetővé és igazzá, az t. i. hogy a tárgyat tökélyesen jelenlevőnek és a maga lényegsajátságában tisztának képzelem. A képzelet az elsö esetben világos, a másodikban határozott.

Ezekre vonatkozólag mondja Cartesius: Sum certus me esse rem cogitantem, numquid ergo etiam scio, quid requiratur, ut de aliqua re sim certus, nempe in hac prima cognitione nihil aliud est, quam clara quaedam et distincta perceptio ejus, quod affirmo, quae sane non sufficeret ad me certum de rei veritate reddendum, si posset unquam contingere, ut aliquid, quod ita claro et distincte perciperem, falsum esset: ac proinde jam videor pro regula generali posse statuere: illud omne esse verum, quod valde clare et distincte percipio. Medit. III.

Föladatunk érdekében áll, hogy itt egykissé tovább nyomozódjunk. A „valde" szó fokokra mutat, melyek a fölfogás világosságát és tisztaságát illetik. E kifejezés pedig „verum est, quod clare et distincte percipio" azt mutatja, hogy az igazság, a világosság, és a tisztaság fölcserélhető fogalmak. Minek így-léte mellett azután az igaztalanság, a homályosság és a tisztátalanság is fölcserélhető fogalmakká lesznek. Bizvást lehet tehát itt ekképen okoskodni: minél világosabb és tisztább valamely gondolat, annál igazabb; ellenben minél homályosabb és tisztátalanabb, annál igaztalanabb.

A hozzánk közelebb álló tárgyat világosabban, a távolabb állót homályosabban szoktuk fölfogni. A megismerhető tárgyak között legközelebb áll hozzánk saját lényünk, mert ennek jelenléte közvetlen: azért van, hogy a gondoló lénynek megismerése világosabb és könnyebb, mint az érzéki tárgyaké. A fölfogás egyfelől a tárgy természetének föltüntetésétől függ. Minél tisztábban tünik föl a tárgy természete, annál tisztább a fölfogás; ellenben minél több, hozzá nem tartozó elem vegyül a tárgy természetébe, annál tisztátlanabb a fölfogás. A gondoló én legtisztább, azért a rá vonatkozó ismeret is legigazabb; az érzéki tárgyak nem oly tiszták, azért a rájok vonatkozó ismeretek sem oly igazak. Midőn az érzéki tárgyakat fölfogjuk, a tárgyak természetén fölül az érzékek abba vegyülő természete is számba veendő. Ha azt kivánjuk, hogy az érzéki tárgyak tiszták, a rájok vonatkozó ismeretek pedig igazak legyenek, a hozzájuk nem tartozó elemektől megtisztítandók. E megtisztítást a kritika, a megitélés, következőleg a gondolás viszi véghez.

Miből az derül ki, hogy világos és tiszta csak az lehet, a mit gondolva fogunk föl. A képzeletek azon mértékben igazak, a mennyiben világosak meg tiszták; és annyiban világosak meg tiszták, a mennyiben gondoltatnak. Oly következtetvény, mely nyiltan szól a mellett, hogy az igaz ismerethez való eljutást csak a gondolás eszközölheti.

Cartesius így vélekedett; mások más szempontot követtek. Innen a részint tagadó részint módosító állás, melyet amannak irányában mutattak.

Vannak ugyanis, kik az imént előfejtett következtetvényt az ismerés fogalmával ellenkezőnek állítják. Ezek szerint a „cogito, ergo sum" egyedül a bizonyosságnak elve, nem az igazságé is egyszersmind. Cartesius mindentől elvonatkozott, a mi az énhez nem tartozik: azért van, hogy a gondolás az énen túl nem terjed, nem is terjedhet; mert épen ő szakasztotta meg ama folytonosságot, mely az én és nem-én között fennállott. A hol e folytonosság nincs, ott ismeret sincs; mert az ismerés az ellentétek szellemi föloldásában áll. Az ismeret az egymásra belsőleg viszonyló subjectum és objectum közös szüleménye: ha tehát az ellentéti tagok egymástól elszakasztatnak és egymástól elszakasztatván, megmerevíttetnek, lehetetlen, hogy akkor a föloldás érvényesíttethessék. A föloldás a tagok egymásba való átmehetését szükségli. Mi Cartesius részéről az által volt lehetetlenítve, hogy a gondolást a tisztán vett én határai közé szorította. Cartesius elve szerint lehetetlen a gondolást tisztának itélni, mihelyt az valamely külső tárgy által határoztatik meg. Meg kell pedig határoztatnia, mihelyt azt akarjuk, hogy ismeretünk igaz legyen; mert ennek igazsága a gondolatnak önmagával való megegyezésén fölül a tárgygyal való megegyezést is szükségli. Ha pedig az igaz ismerethez eljuttató gondolásnak meg kell határoztatnia: akkor az nem tényező többé a Cartesius által fölállított elven belül. Ha pedig nem tényező többé az érintett elven belül: akkor a „cogito, ergo sum" nem az ismeretnek, illetőleg az objectiv igazságnak, hanem csak a bizonyosságnak elve. Szóval, Cartesius elvéből nem lehet az ismeret föladatát megfejteni.

Mások az elven fölül a szerinte kialakított ismeretet

is bonczkés alá veszik, hogy a hozandó itélet annál igazságosabb legyen. Ilyen Oischinger, ki sem az elvet, sem a rajta nyugvó ismerettant nem helyesli; de azért még sem állítja, hogy az ismeret föladatának ugyanazon elv szerint való megfejtése lehetetlen.

Oischinger a maga észrevételeit így szövészti: Cartesiusnál, míg kétkedett, a gondolás csak eszköz volt, melylyel az előitéletek- és tévedésektől akart megszabadulni. Analysisában nem vergődött föl az ismerésig, mint végső pontig, hanem a gondoló létezésénél állapodott meg. Innen az a középső hely, mely a gondolásnak jutott. Ez azonban, valamig a vizsgálódás tartott, e helyről is az elvnek és a középpontnak szerepét játszotta. E miatt történt azután, hogy a „cogito, ergo sum“, a cogitans sum-mal azonosítva lőn.

Hasonló esettel találkozunk az ismerettanban is. A gondolás vagyis az értelmiség közvetítő működése itt is középponttá lett. Az előhozott különbözetek tőle valának fölfüggesztve. Aristoteles helyesen különböztette meg az ismerés ismerését, vagyis az ismerést, a mennyiben tárgy és a menynyiben a fölfogás eszköze. Cartesius ellenben így gondolkodott: Cogitationis nomine complector illud omne, quod sic in nobis est, ut ejus immediate conscii simus. Ita omnes voluntatis, intellectus, imaginationis et sensuum operationes sunt cogitationes. Sed addidi immediate, ad excludenda ea, quae ex iis consequuntur, ut motus voluntarius cogitationem quidem pro principio habet, sed ipse tamen non est cogitatio. Resp. ad sec. Obj.

E szerint Cartesius a közvetlen és közvetett ismerést, azután meg a közvetlen ismerést és azt, a mi közvetlenül megismertetett, azonosította. És mivel azt, a mi megismertetett, a szellembe helyezte, soha sem lépheti át a szellem határvonalait. Pedig a gondolás nem az, a mit megtudatolunk, hanem az, a mi által a dolognak tudatára jutunk.

Továbbá, mivel Cartesius az ismeret körének középpontját nem találta föl, és mivel a gondolást a tartalommal összezavarta: azért állíthatta egyfelől azt, hogy az ismerés a gondolásnak, mint tartalomnak, közvetlen fölfogása; másfelől meg azt, hogy ezen fölfogás a gondolás formája. Ideae nomine

intelligo cujuslibet cogitationis formam illam, per cujus immediatam perceptionem ipsius ejusdem cogitationis conscius sum. Ibid. II. . . . Helytelenség azt állítani, hogy a közvetlen fölfogás a gondolásra szorítkozik, miután Cartesius nézete szerint a gondolás maga ezen közvetlen fölfogás. Valamint másutt a közvetlen tudatot az abban foglalttal azonosította: úgy azonosította itt a közvetlen ismeretet a közvetlenül megismerttel.

Mondja továbbá Cartesius: Per realitatem objectivam ideae intelligo entitatem rei repraesentatae per ideam, quatenus est in idea; eodemque modo dici potest perfectio objectiva, vel artificium objectivum. Nam quaecunque percipimus tanquam in idearum objectis, ea sunt in ipsis ideis objective. Ibid. n. III. . . . Eadem dicuntur esse formaliter in idearum objectis, quando talia sunt in ipsis, qualia illa percipimus; et eminenter, quando non quidem talia sunt, sed tanta, ut talium vicem supplere possint. Ibid. n. IV.

Ezek nyomán mondja Oischinger: Cartesius megkülönbözteti az eszme által előterjesztett dolog lényegét, a mennyiben az az eszmében van, attól, mely az eszme tárgyában van. E megkülönböztetés sincs azonban a maga helyén, miután az ismerés, mint olyan, a megismerttől nem volt az elvben határozottan megkülönböztetve. Itt az eszme a fogalommal cseréltetett föl. Az, a mit mi az eszmék tárgyaiban fölfogunk, fölteszi már az előre ment ismeretet, mely maga a közvetlen fölfogás.

Magától elenyészik tehát az a nézet, mely az eszme tárgyában foglaltat az eszmében foglalttól megkülönbözteti; mert az, a mi az eszme foglaléka, az eszme tárgyára vonatkozik. Cartesius ezen álszerü megkülönböztetése az ok és okozat kategoriáin nyugvó közvetítést is álszerüvé tette. Az ismerést előhozó szellem oka ugyan az eszmének, de nem az eszme tárgyának is egyszersmind. A ki az oksági viszonynak az eszmék és az eszmék tárgyai között helyet ad, nagyon téved, mert mi csak azon tárgyakról beszélhetünk, melyek az eszméknek megfelelnek. Cartesius az ismereti alapot a valólagossal cserélte föl. Nulla res existit, mondja a többi között, de qua non possit quaeri, quaenam sit causa, cur

existat. Hoc idem de ipso Deo quaeri potest, non quod indigeat ulla causa, ut existat, sed quia ipsa ejus naturae immensitas est causa sive ratio, propter quam nulla causa indigeat ad existendum. Ibid. Axiom. n. I.

Mindamellett, mondja végre Oischinger, Cartesius elve nem teszi lehetetlenné a valóság megismerését. Specul. Entw. d. Hauptsyst. d. neuer. Philos. 82—86. l.

Három nézetet láttunk előfejleni. Cartesiusé szerint az igaz ismerethez csak a tiszta gondolás juttat el; a tőle különbözőkéi közöl az első lehetetlennek állítja, hogy az általa fölállított elv szerint az ismeret föladata megfejthessék; a másik nem tart ugyan Cartesiussal az elv dolgában, de azért az ismeret föladatának ugyanazon elv szerint való megfejtését még sem állítja mindenképen lehetetlennek. Melyik részen van már most az igazság?

Midőn Cartesius a maga elvét megállapította, abstrahált a nem-éntől, mint nem bizonyostól, és reflectált az énre, mint önbizonyosra. Az abstractiora, a sok más között, az ismételten előforduló csalódások szolgáltak alkalomúl. A mi csaló dásba ejt, nem bizonyos; a mi nem bizonyos, nem igaz. A csalódás, mint tényadat, létezik; lehetetlen tehát, hogy alap nélkül szűkölködjék. Ha nem szűkölködik, hol keresendő ezen alap?

Az én saját létezésének igazságáról önmaga tett bizonyságot, és miután azt tisztán és világosan átlátta, a tisztaságot meg a világosságot az igazság criteriumai gyanánt tüntette föl. Az én ezen eljárása biztosnak látszik, valamig az igazságot önmagán belül méltányolja. Kérdés azonban: vajjon ezen criteriumok a nem-ének igazságának irányában is érvényesek-e vagy nem? És e kérdés sem nem alaptalan, sem nem fölösleges. Nem alaptalan, mert Cartesius nem azért kétkedett, hogy csak kétkedjék, hanem azért, hogy a kétségbe hozottakat átvizsgálja, és, ha őket igazaknak találandja, meggyőződésének tárgyai közé sorozhassa. Sem nem fölösleges, mert az a biztosság, mely nélkül az igazság birtokolása sohasem valódi, csak úgy érethetik el valódilag, ha az igazság criteriumai valamennyi oldalról és minden irányban biztosítva vannak. Lehet tehát, sőt szükséges is, azt itt kérdezni:

vajon azok a criteriumok a nem-ének igazságának irányában érvényesek-e vagy nem? Ha nem, mitől függesztette föl Cartesius a nem-ének elfogadását, ha őket igazaknak találta? Ha igen, mi az, a min azon érvényesség nyugszik?

Volt már egyszer mondva, hogy az énre való reflectálás folytonosságának szükségképeni föltéte a nem-éntől való abstrahálás folytonossága. Kell tehát valamely oknak lenni, mely miatt az én, mint olyan, nincs, nem is lehet a nem-én nélkül. Mi ha áll, valamiképen össze kell függniök. Ezen összefüggés pedig nem lehet más, mint bizonyos, közöttök folytonosan fennlevő, viszonylásnak kénytető nyilatkozása.

De miféle viszonylás az, mely kénytetve hat, és még sem képes azt előidézni, hogy az én a nem-ének irányában kétkedővé ne váljék? Vagy talán épen ez a kétkedés a föltét, mely ama viszonylás igazságának megismerését lehetővé teszi? Úgy találtuk, hogy a kétkedés azonegy a negativ gondolással: mi arra látszik mutatni, mintha a gondolás, bizonyos föltétek alatt, a nem-ének igaz megismeréséhez is eljuttatna. Hogy ezen föltétek különbözők legyenek azoktól, melyek alatt a tiszta én önmaga igazságának birtokolásához jutott, könnyü átérteni.

Cartesiusnál az én és nem-én oly tagok az ellenességen belül, melyek egymást kölcsönösen kizárják: következőleg ama viszonylás, melyben egymáshoz állanak, nem positiv hanem negativ. Mindegyik létezhetik, ha a másik nem létezik is. Cartesius azon lényt, mely, létezését illetőleg, másra nem szorul, substantiának nevezi. Az ilyen lény önállólag az, a mi. Szerinte az én épen úgy substantia, mint a nem-én. Az én azonegy a szellemmel, a nem-én azonegy a természettel: nála tehát a szellem épen úgy substantia, mint a természet.

Azon lényeges tulajdonságot, mely nélkül a substantia nem gondolható, attributumnak nevezi. Ez teszi valódilag a substantiát azzá, a mi. A szellemet a gondolás teszi azzá, a mi: tehát a gondolás lényeges tulajdonsága. A szellem ellenkezője a természet: tehát az, a mi a természet attributumát teszi, ellenkezője leend a gondolásnak. A gondolás a szellem önmagában való létét fejezi ki, az önmagában való lét ellenkezője az önmagán kivül való lét vagyis a kiterjedt-

ség: következőleg az, a mi a természetet azzá teszi, a mi, a kiterjedtség. És így a szellem, mint res cogitans, és a természet, mint res extensa, homlokegyenest ellenkeznek egymással.

Hiába kerestetnék itt, ezek után, az a pont, mely az ellentét szellemi föloldását lehetővé tenné. A szellem azért az, a mi, mert nem természet; a természet is azért az, a mi, mert nem szellem. A tagadás kölcsönös. Úgyde az objectiv ismereten belül a szellem subjectum, a természet objectum: hiába kerestetnék tehát bennök az az alap, mely nélkül nincs objectiv ismeret. A szellem, mint önbizonyos subjectum, saját elvont önbizonyosságán túl nem terjedhet; a természet, mint objectum, kizáró tulajdonságánál fogva, a szellemre nem hathat: és így sem a szellem nem mehet át a természetbe, sem a természet nem mehet át a szellembe, a mi mégis elkerülhetlen föltét arra nézve, hogy az objectiv ismeret létesülhessen.

Kettőt hozhatunk innen ki: vagy azt, hogy az objectiv ismeret a cartesianismuson belül nem létesíthető; vagy azt, hogy létesíthetés esetében, az érintett két substantián fölül, kell még ott egy harmadiknak előfordulni, mely az objectiv ismeret dolgában elhatározólag tényezkedik. Az eddig jellemzett substantiák egymást kölcsönösen kizárják, egymásnak korlátokúl szolgálnak; a harmadiknak fölül kell e korlátokon állania, hogy az egymást kölcsönösen kizárókat kiegyenlődési viszonylásba helyezhesse. E harmadik substantiának fogalma vetend fényt ama világra, mely fölött a kétkedés árnyéka borong; ez emelendi föl a subjectumot a kétkedésből az ismerethez; valamint az elvont önbizonyosságból az objectiv bizonyossághoz. Mi eléggé tanuskodik a mellett, hogy a cartesianismus határai között a harmadik substantiának fölötte nagy befolyással kell birnia.

Most már, mondja Cartesius, a bennem levőkre kell ügyelnem, hogy lássam, vajon azok, a mikre vonatkoznak, igazak-e. Különösen pedig tudnom kell, hogy gondolataim

közől melyek igazak, melyek nem. Mire nézve azoknak bizonyos osztályokra való elkülönítése látszik itt szükségesnek. Úgy találom, hogy gondolataim közől azok, melyeket kizárólag eszméknek nevezünk, bizonyos tárgyaknak képei. Ily tárgyak példáúl: az ember, az ég, az angyal, az isten. Mások, melyek közé a vágyak és itéletek is tartoznak, más formával birnak. Ezek sincsenek ugyan tárgyak nélkül, de bennök többet fogok föl, mint a tárgyak puszta képeit.

Ex his ideis, mondja továbbá, aliae innatae, aliae adventitiae, aliae a me ipso factae mihi videntur. Sed hic praecipue de iis est quaerendum, quas tamquam a rebus extra me existentibus desumtas considero, quaenam me moveat ratio, ut illas istis rebus similes esse existimem, nempe ita videor doctus a natura. Medit. III. p. 17.

Másutt ezek olvashatók: Summatim respondere poteris, me per vocem ideae intelligere, quidquid in cogitatione nostra versari potest, triaque illius genera distinxisse, nempe quaedam sunt adventitiae, qualis est idea, quam de sole vulgo habemus; aliae factae vel factitiae, in quarum numerum referri potest idea, quam de sole astronomi ratiocinatione sua vulgo formant; aliae denique innatae, ut idea Dei, mentis, corporis, trianguli, et generaliter omnes, quae aliquas essentias veras, immutabiles et aeternas repraesentant. Epist. P. II. ep. 54.

Nagyon természetes volt, ha Cartesius ilyféle nézetei nem találkoztak mindenütt kedvező fogadtatással. Az „idea" szó használásának ingadozása különböző felfogást eredményezett; a hozzá csatolt „innata" melléknév pedig a helyett, hogy a tárgyszerü megállapodást előidézte volna, a különködést még zavartabbá tette. Nem maradt, nem is maradhatott ez Cartesius előtt titok; sőt mivel azon sulyosságról is teljesen meg volt győződve, mely rendszerében az innata ideán fekszik: oda törekedett, hogy ide vágó gondolatai minél több oldalról ismerve legyenek.

Azért mondja: Cum ait, mentem non indigere ideis vel notionibus vel axiomatibus innatis et interim ei facultatem cogitandi (puta naturalem sive innatam) concedit, re affirmat plane idem, quod ego, sed verbo negat. Non enim unquam

scripsi vel judicavi mentem indigere ideis innatis, quae sunt aliquid diversum ab ejus facultate cogitandi, sed cum adverterem, quasdam in me esse cogitationes, quae non ab objectis externis, nec a voluntatis meae determinatione procedebant, sed a sola cogitandi facultate, quae in me est, ut ideas sive notiones, quae sunt istarum cogitationum formae, ab aliis adventitiis aut factis distingverem, illas innatas vocavi, eodem sensu, quo dicimus, generositatem esse quibusdam familiis innatam, aliis vero quosdam morbos, ut podagram vel calculum, non quod ideo istarum familiarum infantes morbis istis in utero matris laborent, sed quod nascantur cum quadam dispositione sive facultate ad illos contrahendos. Notae post resp. sext. p. 184. ad art. 12.

Ide tartoznak a következők is: Habet enim humana mens nescio quid divini, in quo prima cogitationum utilium semina ita jacta sunt, ut saepe quantumvis neglecta et transversis studiis suffocata spontaneam frugem producant; quod experimur in facillimis scientiarum Arithmetica et Geometria. Regulae ad direct. ing. p. 9 . . . Továbbá: Sed mihi persvadeo prima quaedam veritatum semina humanis ingeniis a natura insita, quae nos, quotidie tot errores diversos legendo et audiendo, in nobis extingvimus, tantas vires in rudi ista et pura antiquitate habuisse, ut eodem mentis lumine, quo virtutem voluptati, honestumque utili praeferendum esse videbant, etsi, quare hoc esset, ignorarent, Philosophiae etiam et Matheseos veras ideas agnoverint, quamvis ipsas scientias perfecte consequi nondum possent. Ib. p. 10.

A fogalmakat, tárgyaik tekintetéből, három osztályra különíti: Quaecunque sub perceptionem nostram caduntvel tamquam res rerumque affectiones, quasdam consideramus, vel tamquam aeternas veritates, nullam existentiam extra cogitationem nostram habentes. Princ. phil. 48.

Megjegyzésre méltó, a mit a modus és attributum között előforduló különbségről állít: Et quidem hic per modos plane idem intelligimus, quod alibi per attributa vel qualitates. Sed cum consideramus substantiam ab illis affici vel variari, vocamus modos, ac denique cum generalius spectamus tantum ea substantiae inesse, vocamus attributa. Ideoque in Deo non

proprie modos aut qualitates, sed attributa tantum esse dicimus, quia nulla in eo variatio est intelligenda. Et etiam in rebus creatis ea, quae nunquam diverso modo se habent, ut existentia et duratio in re existente et durante, non qualitates aut modi, sed attributa dici debent. Ibid. n. 56.

Attributa alia sunt in rebus ipsis, quarum attributa vel modi esse dicuntur, alia vero in nostra tantum cogitatione. Ib. n. 57.

Ita cum numerus non in ullis rebus creatis, sed tantum in abstracto sive in genere consideratur, est modus cogitandi duntaxat, ut et alia omnia, quae universalia vocantur. Ibid. n. 58. — Fiunt haec universalia ex eo tantum, quod una et eadem idea utamur ad omnia individua, quae inter se similia sunt, cogitanda. Ut etiam unum et idem nomen omnibus rebus per ideam istam repraesentatis imponimus; quod nomen est universale. Princ. phil. P. I. c. 59. p. 16.

Mondja továbbá Cartesius: Numerus autem in ipsis rebus oritur ab earum distinctione, quae distinctio triplex est, realis, modalis et rationis. Realis proprie tantum est inter duas vel plures substantias. Distinctio modalis est duplex, alia scilicet inter modum proprie dictum et substantiam, cujus est modus; alia inter duos modos ejusdem substantiae. Denique distinctio rationis est inter substantiam et aliquod ejus attributum, sine qua ipsa intelligi non potest, vel inter duo talia attributa ejusdem alicujus substantiae. Ibid. n. 60—62.

Nem ok nélkül fakad ezek után Schmid X. ily itéletre: Ha Cartesius ideáit átvizsgáljuk, úgy fogjuk találni, hogy azokban a gondolás eredeti törvényein fölül Plato ideái és Aristoteles universaliái recapitulálva vannak. Cartesius Aristoteles és Kant között átmenetet képez.

Cartesius szerint az eszmék, a mennyiben a gondolás módjai, valamennyien egyenlők; a mennyiben pedig mindegyiknek más tárgya van, különböznek egymástól.

A képzelet, mint tudati tény, mindenkor igaz, mert igaz, hogy ezen képzeletem van; mihelyt azonban őt valamely külső tárgyra viszem, tévedhetek. Az első esetben nem lépek túl a képzeletnek, mint tudati ténynek, határain; a másodikban, midőn t. i. itélek, nem maradok többé az említett

határok között. Miből kiderül, hogy a tévedés nem a puszta képzeleten, hanem az itélésen belül keletkezik. Csak az tévedhet, a ki itél; de nem téved szükségképen. Van-e tehát oly itélet, melynek igazságát tisztán és világosan átláthatom, és ha van, melyek annak föltételei?

Itéleteink, melyeket igazaknak vélünk, először is az érzéki képzeletekre vonatkoznak. Azt itéljük, hogy e képzeletek a külső tárgyak által okoztatnak, és hogy azoknak meg is felelnek. Ezen itéletekre szoktunk azután minden más itéletet alapitani. De birnak ők maguk a kellő megalapítottsággal? Ha nem, azok közől valók, melyeket, legalább egyelőre, téveseknek tarthatunk. Ha igen, mi teszi alapjokat?

A természeti ösztönre való hivatkozást, miként láttuk, Cartesius elvetette. Tőlünk sem függnek, mert olykor akaratunk ellen is előzsendülnek. Ok nélkül nem létezhetnek, kivülünk kell tehát valamely tárgykörnek lenni, melytől előhozatnak. Ha pedig valahol létező tárgyaktól hozatnak elő, mondhatni-e, hogy azoknak meg nem felelnek?

Vannak, kik itt a képzeletek és a tárgyak között való megegyezés elfogadását azon kénytetésre építik, melyet a természeti ösztönök ránk nézve gyakorolnak; de hibásan, mert ama kénytetés sem biztosít a csalódhatás ellen. Tanu erre a naponkénti tapasztalás. Mások az érzéki képzeletek természetét hangsulyozzák; de az sem elégséges támasz. Nem alakítjuk ugyan mi ama képzeleteket önkény szerint; de azért még sem állítható biztosan, hogy tőlünk minden tekintetben függetlenek. Lehet valami bennünk, a mi miatt tőlünk is függnek. De tegyük, hogy nem függnek, tegyük, hogy egészen a külső tárgyak által okoztatnak, bizonyos-e mindig, hogy az okozat az oknak megfelel? Teljességgel nem.

Ha tehát van bennünk képzelet, melyről teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy az, mint utókép és okozat valamely kivülünk létező tárgynak, mint előképnek és oknak megfelel, azon képzelet nem tartozhatik az érzékiek sorához.

Cartesius szerint: In nobis quatuor sunt facultates, nempe intellectus, imaginatio, sensus et memoria: solus intellectus equidem percipiendae veritatis est capax. Regulae p. 32. — Az értelem által megismerhető igazságok közől

legelül állanak az örök igazságok, melyekre Cartesius különös figyelmet fordított. Est lumine naturali notissimum, mondja a többi közt, a nihilo nihil fieri, nec id, quod est perfectius, ab eo, quod est minus perfectum, ut a causa efficiente et totali produci. Princ. phil. P. I. N. 18. Nulla res, nec ulla rei perfectio actu existens potest habere nihil, seu rem non existentem pro causa suae existentiae. Quidquid est realitatis seu perfectionis in aliqua re, est formaliter vel eminenter in prima et adaequata ejus causa. Unde etiam sequitur realitatem objectivam nostrarum idearum requirere causam, in qua eadem ipsa realitas non tantum objective, sed formaliter vel eminenter centineatur. Ration m. geometr. disp. Ax. III—V.

Et quamvis forte una idea ex alia nasci possit .... tandem ad aliquam primam debet deveniri, cujus causa sit instar archetypi, in quo omnis realitas formaliter contineatur, quae est in idea tantum objective. Medit. III. p. 19. Neque etiam in nobis idea sive imago ullius rei esse potest, cujus non alicubi, sive in nobis ipsis, sive extra nos archetypus aliquis omnes ejus perfectiones reipsa continens existat. Princ. phil. P. I. N. 18.

Miknek következtében, mondja továbbá Cartesius, ha van bennem eszme, mely több objectiv realitással bir, mint én, meg lehetek arról győződve, hogy nem én vagyok egyedül a világon, hanem kivülem kell még valamely lénynek létezni, mely amaz eszmének oka legyen.

Az általunk képzelt tárgy vagy valamely lény vagy ennek tulajdonsága. Cartesius amazt substantiának, emezt modusnak nevezi. A substantia több realitással bir mint a modus.

A substantiák körébe tartozom én, és a kivülem létező lények, melyek emberek vagy nem-emberek. A nememberek vagy magasabb vagy alsóbb rendüek. Magasabb rendüek: az isten és az angyalok; alsóbb rendüek: az állatok és a testek.

Az angyalok az isten és az emberek között a középhelyet foglalják el: miért is ha ezekről van már eszmém, az angyalokra vonatkozó eszmét, valamely előkép birása nélkül is, kialakíthatom. Ha enmagamról és testemről van eszmém,

az emberekről minden másra való szorulás nélkül is alkothatok eszmét. Az állatok hozzám hasonló, de szellemet nélkülöző testek: ha tehát én a magamén fölül még az istenről és a testekről is birok eszmékkel, az említett lények eszméinek is módját ejthetem. A mit a testekről érzékileg fölfogok, az, homályos levén, vagy semmis vagy csekélyebb realitásu, mint gondoló természetem; a mit ellenben a testekről tisztán fölfogok, az gondolva van, és épen e miatt benne van gondoló természetemben is. Sem az egyik sem a másik esetben nincs több realitas a testek eszméjében, mint saját lényemben: ok sincs tehát, mely miatt azon eszme szülemítésekor valami máshoz kellene tartakoznom. Nálamnál, mint gondolkodó lénynél, minden más véges lény csekélyebb: következőleg akkor, midőn a kivűlem képzelt, véges lények eszméit alakítom, nem kell valamely okhoz folyamodnom, mely eredeti előkép gyanánt álljon előttem.

Itaque, mondja ezek után Cartesius, sola restat idea Dei, in qua considerandum est, an aliquid sit, quod a me ipso non potuerit proficisci. Medit. III. p. 21.

E tárgyat illető gondolatainak ily menetével találkozunk. Az isten alatt azon végetlen, független, legfőbb értelmiségü és mindenható állagot értem, kitől nem csak én, hanem minden más, a mi valódilag létezik, teremtve volt. Minthogy az istennek, mint legfőbb lénynek eszméjével csakugyan birok, méltán lehet annak oka után tudakozódnom, és mivel azt fölötte nagynak találom, meg vagyok arról győződve, hogy azt belém csak a legtökélyesebb lény, vagyis a valódilag létező istenség olthatta. Azon tehetség, melynél fogva én az enyémnél tökélyesebb természetet gondolhatok, csak oly lénytől származhatott, melynek természete csakugyan tökélyesebb, mint az enyém. Minél többször gondolkodom az isteni tulajdonságokról, annál inkább látom, hogy azok eszméje nem származhatott én tőlem. Mint állag birhatok az állag eszméjével, de mint véges állag nem a végetlen állagéval; a végetlen állag eszméjét csak a végetlen állag hozhatta elő bennem. Azt sem állíthatni, hogy a végetlen fogalma az abstractio és negatio utján keletkezett; mert a végetlen fogalma több realitást foglal magában, mint a végesé, és ez az ok, mely miatt

a végetlen fogalma bizonyos tekintetben elöbb volt bennem, mint a végesé.

Cum idea Dei maxime clara et distincta sit, mondja Cartesius, et plus realitatis objectivae quam ulla alia contineat, nulla est per se magis vera, nec in qua minor falsitatis suspicio reperiatur. Medit. III. p. 21. — Továbbá: Dei existentia ex eo solo, quod ejus idea sit in nobis, a posteriori demonstratur, cum haec idea Dei, quae in nobis est, requirat Deum pro causa, Deusque proinde existat. Rat. mor. geom. disp. Prop. II. c. demonstr. — Mondja végre: Dei ideam neque sensibus hausi, nec unquam non expectanti mihi advenit, ut solent rerum sensibilium ideae, cum istae res externis sensuum organis occurrunt, vel occurrere videntur; nec etiam a me efficta est, nam nihil ab ea detrahere, nihil illi superaddere plane possum, ac proinde superest, ut mihi sit innata, quemadmodum etiam mihi est innata idea mei ipsius. Medit. III p. 24.

Íme a pont, melyben az öneszme és az isteneszme egyesülnek. Az egyik épen úgy eredeti a tudaton belül, mint a másik. Az egyik az ismeret megkezdhetésének, a másik az ismeret befejezhetésének föltéte. Az isten eszméje tehát azon eszme, mely földerítendi ama homályt, mely a rideg önbizonyosságon túl minden más tárgyat elfödött. Ez azon eszme, mely az ismeret föladatának megfejtését lehetövé teendi.

E folyomány ily gondolatrendnek szülötte. Midőn Cartesius eszmélkedni kezdett, úgy találta, hogy mindaz, a mit addig elfogadott, bizonytalan. Valamennyi oldalról megkörnyékezte öt az öncsalódás homálya, mely szétoszlatandó volt, ha áldozatává lenni nem akart. Hogy azzá ne legyen, hivatásának érzése okozta. Szilárdan föltette magában, hogy az öncsalódás ködrétegeit szétoszlatja. Eszközül ellenök az önvizsgálást vagyis az alapos kétkedést használta, mely azon egy bizonyosságban végződött, hogy a gondolás valódilag létezik. E bizonyosság szülemíté a minden más bizonyosság törvényét, mely a gondolatok világosságában és tisztaságában összpontosult. Igaz, a mit világosan és tisztán átlátok. Ilyen minden más előtt az oksági elv. Ez világos és tiszta, tehát oly alap, melyre építeni lehet.

Ennek erejénél fogva lön állítva: ha van eszménk,

mely több realitással bir, mint magunk, úgy azon eszmét nem hoztuk mi elő. Annak valóságos oka másban keresendő. Eszméink között az isteneszme az, mely minmagunknál több realitással bir: azért lehetetlen, hogy azt mi hoztuk legyen elő. Kell tehát bizonyos lénynek létezni, mely azt bennünk előhozta, oly lénynek, mely nem lehet csekélyebb, mint a rá vonatkozó eszme. Ezen lény az isten, kinek létezése szükségképen következik amaz eszméből, melyet róla birunk. Tény az, hogy létezünk; tény az is, hogy az isteneszmével birunk. E tényeken nyugszik az isteneszmét illető bizonyosság. Nincs eszménk, mely ennél igazabb, világosabb és tisztább volna.

Az isteneszme a legtökélyesebb lény eszméje. Ez azon eszme, mely az önismeretet előhozó kétkedésnek alapúl szolgált. Mi mutatja, hogy az bennem eredetibb, mint az önismeret Nem az istentudat gyökeredzik az öntudatban, hanem az öntudat az istentudatban. Bizonyára sem tökélytelenségünknek sem saját önünknek tudatához nem jöhettünk volna, ha az isteneszmét eredetileg nem birtokolnók. Az eredeti istentudat nem egyéb, mint az istennek bennünk való létezése.

E létezés mindenkép független; de nem volna olyan, ha minden tőle nem függene. Tőle függnek a mi képzeleteink is. Ha tehát ezek csalnának, a csalást maga az isten akarta volna. Ezt azonban ő nem akarta, nem is akarhatta; mert tökélyetlenségünk akarása által saját tökélyetlenségét árulta volna el. Nem csalképek tehát a mi képzeleteink. Ők igazak, valahányszor őket észszerüleg vagyis világosan és tisztán megismerjük.

És így el van végre azon akadály távolítva, mely az ismeretnek útjában állott. Bizonyos vagyok az isten létezéséről, tökélyességéről, következőleg igazságszeretetéről is; tudom, hogy nem csalódom, nem tévedek szükségképen. Most már a kétség homálya szét van oszlatva. Képzeleteim nem csalképek. A külső tárgyak olyanok, minőknek őket képzelem, ha őket világosan és tisztán képzelem. Hát a naponkénti tévedés, hol veszi ez magát?

Az ismeretek lehetsége iránt nincs kétség. A tárgyakat, akár külsők akár belsők, megismerhetjük. De igazán-e? Úgy látszik, hogy igen. Az isten nem csalhat, nem is csal; a világ, melyben élünk, nem látszatvilág; képzeleteink igazak. Ezek tekintetéből nincs többé helye a tévedésnek. Ez a gondolás eddigi folyománya.

De így van-e ez a tapasztalás határai között? Nem tapasztaljuk-e naponként, hogy tévedünk? Honnan e tényadat? Alapúl sem az istent, sem képzeleteinket nem hozhatjuk föl, tehát az alapot minmagunkban kell keresnünk. Lehetetlen, hogy valami más által megcsalassunk, ha tehát csalva vagyunk, mi csaltuk meg magunkat. A tévedés öncsalódás. De honnan ezen öncsalódás?

Mondva volt már, hogy a tévedés az itélés határain belül keletkezik. A képzelet, mint tudati tény, mindig igaz; de ha, mint állítmány, valamely tárgyra vitetik, objectiv irányt nyer. Ez irányban válik a tévedés lehetővé.

Cartesius így szól: Adverto errores a duabus causis simul concurrentibus dependere, nempe a facultate cognoscendi, quae in me est, et a facultate eligendi, sive ab arbitrii libertate, hoc est, ab intellectu et simul a voluntate. Medit. IV. — Omnes modi cogitandi, quos in nobis experimur, ad duos generales referri possunt, quorum unus est perceptio sive operatio intellectus, alius vero volitio sive operatio voluntatis. Nam sentire, imaginari, et pure intelligere, sunt tantum diversi modi percipiendi; ut et cupere, aversari, affirmare, negare, dubitare sunt diversi modi volendi. Cum autem aliquid percipimus, modo tantum nihil plane de ipso affirmemus vel negemus, manifestum est, nos non falli, ut neque etiam cum id tantum affirmamus vel negamus, quod clare et distincte percipimus, esse sic affirmandum aut negandum; sed tantummodo, cum (ut fit) etsi aliquid non recte percipiamus, de eo nihilominus judicamus. Atque ad judicandum requiritur quidem intellectus, sed etiam voluntas. Et quidem intellectus perceptio, nonnisi ad ea pauca, quae illi offeruntur, se extendit, estque semper valde finita. Voluntas vero infinita quodammodo dici potest; adeo ut facile illam ultra

ea, quae clare percipimus, extendamus; hocque cum facimus, haud mirum est, quod contingat nos falli. Princ. phil. I. p. 32.

Tévedünk tehát, mihelyt a korlátolt értelemnél tovább terjedő akarat ott igenel vagy tagad, hol világos és tiszta gondolatok nélkül szükölködünk. De nem tévedünk szükségképen, mert az akarat szabad és ezen tulajdonságánál fogva mindaddig tartózkodhatik az igenlés- vagy tagadástól, valamíg az értelem működésénél szükségelt világosságnak és tisztaságnak birtokában nincs.

Most már tehát minden tétovázás nelkül kimondhatjuk, hogy a szabad akarat azon tényező, mely az értelmet elhomályosítja és minket a tévedésbe sülyeszt; de másfelől szinte az akarat az, mely minket a tévelyektől megóvhat.

Ez hozta elő Cartesiusban a kétkedést, melylyel a rögzött előitéletekkel és az öncsalódással küzdött; ez találtatta föl vele azon álláspontot, melyről az anthropocentrica philosophiának alapját megvethette. De megvetette-e úgy, a hogyan azt a philosophia eszméjének egysége követeli? Az identicismus pártolói állítják, a dualismuséi tagadják.

Annyi bizonyos, hogy ismerettanán belül két elvvel találkoztunk: az egyik a „cogito, ergo sum“; a másik az isten eszméje. Amaz a principium cognoscendi; emez a principium essendi. Mi mutatja, hogy Cartesius, legalább az eddig napfényre hozottak szerint, dualista.

AZ 1621-ki NAGYSZOMBATI GYŰLÉS
ÉS
POZSONY MEGHÓDOLÁSA FERDINÁNDNAK.

Dr. HAJNIK IMRE

a nagyváradi jogakadémián a történelem és statistika ny. r. kivüli tanára által.

Az 1621-ik év hazai történetünk kevésbbé ismert évei közé tartozik. — A haimburgi értekezlet annak kezdetén, végén pedig a nikolsburgi békekötés fejleményei annyira háttérbe szorították a többi eseményeket, hogy azokról csak hézagos, nem ritkán téves adatok jutottak el hozzánk. — Így a nagyszombati gyülésről alig találunk történetkönyveinkben csak említést is, pedig annak tanácskozmányai nem csekély befolyással voltak magára a haimburgi értekezletre is; hasonlókép hézagosak adataink Pozsony város meghódolásáról Ferdinándnak. — Pozsony, Sopron, Nagy-Szombat sz. kir. városok levéltárai érdekes adatokkal kinálkoztak mindkettőre nézve, melyeket történeti összefüggésökben íme a mélyen tisztelt Akadémia elébe terjesztek. Az események lánczolata a következő:

A végzetteljes beszterczei gyülés eloszlása után megújult polgárháború változó szerencsével folyt a két fejedelem között, míg végre az 1620-ik év hanyatlásával Ferdinándnak a cseheken nyert fehérhegyi győzelme, Vácznak török kézre jutása, a morva rendek meghódolása, a szilézek csüggedése és saját hiveinek mindinkább nyilvánuló ingadozása, Bethlent hajlandóvá tették a békeértekezlet elfogadására, mely 1621. elején Haimburgban volt megnyilandó. — De az előre gondoskodni szokott fejedelem, ki az értekezlet eredménye iránt kezdettől fogva bizalmatlansággal viseltetett, egyuttal

1621. elejére N. Szombatba hívta a hozzá hű rendeket az országnak védelme, biztonsága felől tanácskozni.

„Tudván, irá (december 24. 1620) Pozsony városához intézett meghivó levelében, hogy Isten tartja hatalmas kezében a béke és háború határfonalait, mi eddig oly gondoskodással voltunk az ország közjaváról, és kormányát jobbára úgy vezettük, hogy a háború és béke határai között egyaránt tartózkodva, egyikéről se mondjunk le véglegesen. — Jelenleg is, hogy bennünket mind a kettő minél készebben érjen, s miután egyszersmind a hozzánk hű rendeknek már azelőtt kihirdetett személyes felkelés következtében a megyék népei mindinkább közelednek és sűrüebben gyűlnek; szükségesnek látszik többféle ügyek iránt rendeléseket tennünk, melyek a nádor és többi hű tanácsosaink vélekedése szerint is, a nevezett rendekkel nehány nap mulva közlendők, és így nyilvános tanácskozás alá veendők lesznek, hogy annál nagyobb gonddal és szorgossággal történjék annak, mi végeztetni fog, foganatosítása és véghez vitele. — Hűségteket is tehát megkeressük, kegyesen rendelvén, miszerint kebelükből bizonyos tekintélyes tanácsos urakat küldjenek kielégítő utasítással ellátva ide N. Szombat királyi városunkba, a mármár közelgő évnek, (melyet Isten az egész keresztyénségre és mi mindnyájunkra kedvezően engedjen felvirradni) Január 1-ső napjára; kik is itt megjelenvén, előterjesztéseinket megértve, a jelen közszükségletekre vonatkozó ügyek felett minél gyorsabban tanácskozhassanak, és egyetemben velünk végezhessék azt, mi a közös hazának hasznára, fentartására és megmaradására szolgál." *) — Pozsony e felhivás értelmében December utolsó napján követeivé rendelte Schremser János tanácsnokot, és annak hivataltársát Szeleczky Jakab jogtudort, a város akkor legtekintélyesebb polgárát, ki már a beszterczei gyülésen képviselte Pozsonyt. — Átalános utasításul nyerték, hogy a N. Szombatban egybegyült karok és rendekkel egyértelemben végezzék mindazt, mit lelkiismeretük s belátásuk szerint az ország javára, a köz- és a város szabad-

*) Latin eredetije Pozsony város levéltárában (Ladula 38. Fasc. 2. N.-ro 4.)

sága és mentességei fentartására hasznosnak itélnek, kétes esetekben küldőikhez tartozván fordulni. — A városhoz intézett jelentéseik hű képét nyujtják a gyülés folyamának.

Megnyitása január 8-kán történt délután egy órakor Thurzó Imre és Thökölyi István által, kik Bethlen nevében a rendek elébe következő pontokat terjesztének:

1) Mivelhogy a megyék panaszolkodnak, hogy a személyes felkelés által túlterhelvék, tanácskozzanak más alkalmas módról állandó katonaság tartása iránt.

2) A pozsonyi és n. szombati vidék már ki lévén fosztva, gondoskodjanak elégséges eleségről mind a már itt levő, mind majd később érkezendő katonaság számára.

3) Gondoskodjanak a koronának biztosabb helyen való őrizetéről, mivelhogy Zólyom kevésbbé biztos.

4) Hogy ő Felsége (Bethlen) visszaérkeztéig N. Szombatban maradjanak és az alkudozásba vett béke feltételei iránt együttesen végezzenek.*)

A tanácskozás csak január 12-én vette kezdetét, mert Bethlen a gyülés megnyitását követő nap a főurakkal és a sereg egy részével a Fehér hegyek felé indult, intézkedéseket teendő az ország biztonságára, s miután a sereget Thurzó Szaniszló alatt részben Morvában, részben a szorosoknál elhelyezte volna, 12-én este visszaérkezett N. Szombatba, hol gróf Turrich és Hoffkirchent találta, valamint a franczia követek küldöttét**) is, ki azonban már a következő nap bucsút vett a fejedelemtől.

A rendek 12-én valamint 13-án is üléseztek, s még az nap délután 1 órakor közös ülésbe gyülekeztek a főurakkal***). Január 18 án végre némi megállapodás történt a megyék követei közt, kik elhatározák, hogy a személyes felkelés pótlására, valamint, hogy a portákból itt levő nép elbocsájtathassék, készek 3000 gyalog vitéznek eltartására havonként 10,000 ftot megajánlani, de csak azon kikötés mellett, hogy az ilyféle adózás két hónál továbbra ne terjedjen,

---

*) Január 9-ki jelentés u. o.

**) Valószinüleg Casenauve-t.

***) Szeleczky jelentése január 13-ról.

mi alatt ő Felsége országgyülést hirdessen, melyen a további országos szükségletek felett tanácskozandók lesznek.

E határozat Bethlennel, gyengélkedése miatt, csak másnap közöltetett, ki kinyilatkoztatá, hogy ily veszélyes időben, attól tartván tudniillik hogy Buquoi, ki a magyar-bródi szoros birtokában van, Trencsén táján az országba nyomulna, a megajánlott 3000 harczost kevesli, és a megyéknek kétféle módot ajánlott; hogy t. i. vagy minden portától ajánljanak egy gyalogot, vagy pedig a megyék külön-külön egyezkedjenek vele; mire a megyék, melyek között lényeges véleménykülönbség forgott fen, válaszul adák, hogy készebbek bevárni azon tizenkét napot, melyek lefolyásával a békeértekezlet meg fog nyilni, és annak eredményét, mielőtt e tekintetben véglegesen határoznának, „és ily idétlen beszéd (wiedersinniger Discurs), írják a pozsonyi követek, már harmadik napja foly *).“

A tanácskozás valóban fel lőn függesztve; gyülések napjában ugyan kétszer is tartattak „de nem országos, hanem csak különféle magánügyek és viták“ körül folyt az értekezés, mígnem az élelmi szerek hiánya a megyei követeket N. Szombatból elvonulni kényszerítette a kiséretüknek (azaz a gyülekező megyei hadaknak) kijelelt helységekbe (január 22-én); és minden további tanácskozás a békealkudozások kimeneteléig fel lőn függesztve **).

Azalatt Thurzó Szaniszló január 24-én a morva szélekről N. Szombatba érkezett, „ki hirül hozá, hogy az ellen Hradistjet bevette; mire Bethlen a megyékből kezénél levő népet, valamint a székelyeket rögtön utnak indítá a Fehérhegyeken túl, kik az ennekelőtte ottan állomásozott kevés haddal Szakolczánál ütöttek tábort. — Hirlett kezdetben, hogy Bethlen személyesen venné át a vezényletet, melyet azonban Thurzó Szaniszló távollétében Thurzó Imrére bizott, ki is január 25-én elindult a táborba, míg maga Bethlen, mint hirlett, el volt tökélve az értekezlet befejeztével Érsekujvárra vonulni, hová néhány szekér podgyászszal már el is indult, és pedig,

*) Január 18 és 21-ki jelentések u. o.
**) „ 24 és 26-ki „ u. o.

mivel „ő királyi felsége a nagyszombatiakat árulás alapos gyanujában tartván, magát kezükre bizni továbbra nem akarja.“

De ez aggasztó hirek mellett nem hiányoztak buzdítók sem Bethlenre nézve. — Az angol és dán udvaroktól ugyanis levelek érkeztek hozzá, melyekben, mint a követek „kisebb tekintélyü férfiak“ beszélték, fejedelmeik őt felszólították, hogy ne lépjen békére, mint hire van, a császárral, mert ők a cseh királyt semmi esetre sem hagyják magára, sőt inkább a legvégsőbb erőmegfeszítéssel segítségére kivánnak lenni. — Ez időtájban körülbelül 35 török érkezett N. Szombatba, kik Bethlennek gyönyörü lovat hozván ajándokul Konstántinápolyból „őt, mint hirlik, biztosíták, hogy a segély már elkészülten áll és csak indulásra vár, és egyuttal kérdést intéztek hozzá, hogy miután kétféle mód ajánlkozik, a porták vagy a véghelyekből való népet kivánja-e, készek lévén, valamikor csak ő kir. felsége óhajtaná, felkelni és a nekik rendelt helyekre indulni.“ — „Január 25-én pedig az erdélyi segédhad parancsnoka jött Bethlenhez, mely hallomás szerint 7—10000 főre menő had szintén közeledett már N. Szombathoz *).“

Azalatt január 25-én megnyilt a haimburgi békeértekezlet, és avval egyidőben megujultak a nagyszombati gyülések is. — Bethlen a követeket ujolag N. Szombatba hívta, de csak az alsó megyék és városok követei engedtek nyomban felhivásának, kik január 29-én üléseztek is, de a felső megyék követei távollétében végezni nem akarván, eredmény nélkül, egyedül azt határozván, hogy másnap reggel összegyülve felhivást fognak intézni a felső megyékhez, hogy ne okozzanak meghasonlást és küldjék be követeiket minél előbb. — Bethlen ez okból még január 28-án főudvarmesterét Kákonyit és Alvinczyt küldé hozzájuk, kiknek ujolagos komoly fehivásának, illetőleg a fejedelem parancsának engedve, Galgócz alól felkerekedtek ugyan, de Modor környékén megállapodván még mindig vonakodtak N. Szombatba indulni. — E vonakodás annál kellemetlenebbül érhette Bethlent, mert

*) Január 26-iki jelentés.

az alsó megyék követei közt is voltak néhányan, kik „értesülvén, hogy a császár biztosai, súlyos feltételeket szabván, nem igen hajlandók a békére, már végveszedelmüket látták szemük előtt, és azért oda vélekedtek, hogy Forgács nádorhoz külön követséget kellene indítani, mely őt a békére és szabadalmaikra ildommal, de egyszersmind egész komolysággal intse *).

Február 1-én végre megjelentek a felső megyék követei, kik a többi megyékkel még az nap, valamint a következőn is, tanácskoztak, miután Bethlen őket felszólította, hogy nyilatkozzanak valahára, hogy mennyi népet készek felajánlani a személyes felkelés pótlására. — A gyülés ismét kitérő választ adott. — A február 2-ki ülésből ugyanis küldöttség ment Bethlenhez, kérvén őt, közölné a rendekkel, hogy mily haladást tettek a biztos urak a békealkudozásban; mire válaszul nyerték, hogy „eddig még csak az előzmények felett folyt a vitatkozás, mivelhogy, elsőben a császári biztosok vonakodnak a fejedelemnek a választott király czímét megadni; továbbá, mert a honlakosokat (Regnicolas) nem rendeknek, hanem csak párthiveknek akarják czímezni; végre pedig követelték, hogy a magyar biztosok tegyék az első ajánlatot, s midőn ezek abban megegyezni nem akartak, jelentékeny vita támadt, oly annyira, hogy a kanczellár (Péchy) el volt tökélve, óvástétel után még az ügy befejezte előtt elutazni, mi azonban abban maradt. — Meggau és Esterházy Bécsbe mentek ujabb utasítás végett, minek folytán az értekezlet visszaérkezésökig fel lőn függesztve. — Különben az alkudozás tekintetéből a fegyvernyugvás február 17-ig terjesztetett ki, sőt lehetséges, hogy átalános fegyverszünet fog létesülni.“ — „A követek tehát mindaddig maradjanak N. Szombatban, ő királyi felsége velök mindent közleni és nélkülök mit sem akar végezni **).“

Többszörös tanácskozás után február 6-a táján a követek abban egyeztek meg Bethlennel, hogy a személyes felkelés pótlására és a portákbóli nép elbocsáthatása kedvéért késsek két

*) Január 30-ki és febr. 1-i jelentések.

**) Február 2-ki jelentés u. o.

ezer huszár és ugyanannyi gyalog katonának *) két hónapon át való eltartására. E határozatot Bethlen annál inkább siettette, minthogy a megyék ujolag és pedig mind erélyesebben azon voltak, hogy a követség a nádorhoz, mely már részökről meg is volt választva, minél előbb induljon el Haimburgba; de tervöket elhalasztotta Péchynek (kinek neje ép akkor mult ki Erdélyben) február 6-án N. Szombatba való érkezése. — A kanczellár kedvezőtlen hireket hozott Haimburgból. — A császári feltételek ugyanis igen súlyosaknak találtattak, melyeket a fejedelem még az nap a reggeli prédikáczio meghallgatása után közölt a rendekkel, valamint azt is, hogy Meggau és Esterházy semmit sem eszközölhettek ki Bécsben, söt kivántatik, hogy a fejedelem választása semmisnek nyilvánitassék, a papság jogaiba teljesen visszahelyeztessék, és az utolsó pozsonyi és beszterczei határozatok érvényteleneknek nyilatkoztassanak. — Thurzó Imre, ki szintén febr. 6-án érkezett N. Szombatba, sem hozott örvendetesebb hireket a csatatérről, honnan csaknem naponként hoztak számos foglyokat Bethlenhez; mig a N. Szombatban egybegyült főurak közől többen el kezdtek válni a fejedelem zászlajától; Pállffy János, Bosnyák Tamás, Czobor, betegeskedés ürügye alatt odahagyták a gyülést, Balassa Péter pedig detrekői várából nyiltan visszautasitá a fejedelem parancsait. Bethlen felhivást intézett a gyüléshez, hogy küldjön követeket az urakhoz, kik vizsgálatot eszközöljenek vonakodásuk iránt és kérdőre vonják őket, vajjon el vannak-e tökélve az országgal (azaz Bethlennel) tartani vagy sem **)?

---

*) A február 7-én kelt jelentésben, melyhez csatolva található az alsó megyékre vetett katonaság felosztása, és pedig következőleg:

Poson	150	Equites	150	Pedites	Zólyom	50	Equites	100	Pedites
Nittra	210	„	220	„	Lypthó	50	„	50	„
Trenchin	150	„	150	„	Thurócz	50	„	50	„
Bars	50	„	50	„	Árva	50	„	50	„
Honth	50	„	50	„	Comarom	40	„	40	„
Neograd	50	„	50	„	Strigonium	—	„	40	„

Numerus Equitum 900 Peditum 1000.

**) Február 7 és 8-ki jelentések u. o.

És ezekután Bethlen február 8-án magához hivata a rendek közöl huszonnégy tekintélyesebb tagot, kikkel három órán át előleges értekezést tartott, Péchynek, ki ismét Haimburgba visszakészült, adandó utasitás iránt, mely akkép állapitatott meg: „hogy sem ő királyi felsége nem engedhet az ő becsülete, méltósága és tekintélyéből valamit elvonni, sem a rendek régi és ujonnan szerzett szabadságaikból; sőt inkább el vannak tökélve azokhoz hiven ragaszkodni és ha a legvégső szükség követelné, értök pénzüket és vérüket is feláldozni." — E végzés alapján külön levél szerkeztetett a nádorhoz, külön a közbenjárókhoz, mely levelek a következő nap (február 9-én) reggeli 6 órakor a rendeknek fel lőnek olvasva és Péchynek átszolgáltattak *).

A további tanácskozások úgy látszik már csak kevésbbé nyomos ügyek körül forogtak. — Február 15-én a felsővidéki városi követek Kassa kivételével búcsút vettek a fejedelemtől **); a többieket még a biztosok visszaérkeztéig akarta marasztani Bethlen, de úgy látszik, hogy röviddel február 19-e után ***) a gyülés végkép eloszlott, noha egyesek még ott maradhattak N. Szombatban tanácsul a fejedelemnek, ki most erélyesebben látott a háborúhoz, mely a békeértekezlet tartama alatt sem szünt meg teljesen.

Február 15-én az erdélyi hadak, „tekintélyes csapat," vonultak át N. Szombatba a Fehér hegyek felé; 19-én pedig a magyar hadak közeledtek. — Bethlen márczius 11-e táján Pozsonyba érkezett, hogy az ottani vár biztonságáról gondoskodjék, melyet még taval november 19-én Zay Lőrincz kezeire bizott ****); és márczius 16-án ismét N. Szombatban

---

*) Február 9-ki jelentés u. o.

**) Február 16 i jelentés u. o.

***) E napról birjuk legalább a pozsonyi követek végső jelentését, kik valószinüen legutoljára távoztak N. Szombatból.

****) Ide iktatom a Pozsony városi levéltárban (Ladula 42 N. 25) található rendelést Bethlen katonasága számára Pozsony vára és városában:

„Posony Varban es Varosban hagiot vitézlő rendnek Rentelése.

1) Az Morvay kapitani menien mingiarast az egik zaszlowal fel az varba, melj zaszlo alat leueö Nemet gialognak Egik szazát

találjuk, hol a tatár khánnak, kit hadviselőtársul meghivott, küldöttjét fogadta. A háború kezdetben változó szerencsével folyt. – Buquoi *), ki még január 25-én Szakolczát megvette, február végén Dévényt is elfoglalta; Thurzó Imre ellenben Strasniczát ejtette hatalmába, és Horváth Istvánnal a morva széleket pusztította. — April dereka táján azonban Bethlen szerencséje határozottan balra fordult. — A haimburgi értekezlet végeszakadásával (april 9-én) hivei nagyrészt elhagyák ötet, el most nyiltan Forgách nádor is,

---

tarcha continue-ben az Varban, es ot uigiazon, az maradek ket szaza penighlen kwlseö varban leueö Bastiakott es sanczokat Eörezik.

2) Ugian azon Varba leszen Feö Kapitan Zay Lőrincz Uram, az ki ket zaz magiar gialogot valazt maga melle, olliat minemeö maga szerett, kik az Nemetekkel elegiesen ugj oltalmazak az külseö varatt mint szinten az belseöt.

3) Az sleziai nemet kapitanra byza Urunk eö Felsege az Varost es az kelseö sanczokott, ugj, hogj az masik Morway zazlo alat valo Nemet gialog azon sleziay kapitanjtól dependeallion. — De eő maganak is az sleziay kapitannak dependantiaya lezen az feő kapitantól Zay Lorenz Uramtol es az eö Viceyetől Ochkay Gaspar Uramtol.

4) Ugian azon Ochkay Gaspar Uram az Varosban leszen szalason es eö kgme is azon szorgalmatos vigiazasban leuen, mind az Varos megh maradasara, mind penighlen az Passusnak megh eorzesere, kiteöl (feö kapitany Zay Lorencz Uram utan) minden hadnagioknak, Vaydaknak leszen dependentiayok.

5) Ha (kiteöl Isten oltalmazon) az ellensegh megh tolna az sanczokböl vitezleö rendett, tehat az Varos maga vegezese zerintt tartozik recipialni eöket be az Varosba külseö Tarazkokall egiwtt. — Az kapitaniok penigh es az allatok valokkal mindenkepen accomodaliak magokott az Varos vegezesehez kinek egik pariaja eö Felseghe pechete alat az Varosnall vagion, az masik penigh Zay Lorencz Uramnall;

6) Utolszor paranchollia es kewannia Urunk eö Felseghe hogy mind Magiar az nemes vitezleö rend, kichinteöl foguast nagigh az feö kapitantol Zay Lorencz Uramteöl hallgassanak.

Actum Posonii die 19. Nov. 1620. — Gabriel."

*) Pozsony város levéltárában (Ladula 30) található jegyzék szerint a császári hadsereg Magyarországon 1621-ik évben 36,400 gyalog és 7,600 lovasharczosból állott.

mig Buquoi Thurzó Imre felett előnyt nyervén Pozsonyhoz közeledett.

Forgách nádor már april 20-a körül megindította az alkudozást Pozsonynyal, hová e végre meghitt titkárát küldé: — „Méltóságod irata és üzenete következtében“, irja Peck Lipót, Bethlennek és az országnak thesaurariusa és generalis proventuum administratora, „a város négy legtekintélyesebb tanácsosát magamhoz kérettem, kiknek Méltóságod titkára mindazt, mi utasításában állott, részletesen előadta, miket ők ismét a többi tanácsnokokkal, a biró házához gyüjtvén őket, közölték, a mire adott választ, miután azt nekem tollba mondták, ezennel Méltóságod számára levelembe zárom. — A többiről, mi feljelentésre t. i. érdemes, Méltóságodnak e végre ide küldött titkárát titoktartás kötelezettsége mellett bizalmasan értesítendem; egyebekben is Méltóságod szolgálatjára vérem kiontásával is készségesnek ajánlkozván.“ — „Minthogy bizton hirlett, így hangzik a pozsonyi tanács válasza Forgáchhoz, hogy az óhajtott béke meg lőn kötve, a jelentett dolgok csodálatosaknak tünnek fel előttünk. — Ha tehát a pozsonyi polgárok a békekötéssel ellenkező valamit merénylenének, szükségkép okot szolgáltatnának a békeértekezlet háborítása és félbenszakasztására, mi által magokra és utódaikra szennyet hoznának, vagy az egész ország ártalmára lehetnének. — És ép azért nem mernek ők (t. i. a tanács) ilyesmit saját felelősségükre megkisérteni a város összes közönségének tudta nélkül, a melylyel ilyesmit most, miután a város közönsége a békéről, mint biztosan megkötöttről írásban tudósitatott, veszély nélkül még közleni sem merészelhetnek, és pedig annál kevésbbé, minthogy a nádor által intve lőnek, hogy mindezek csak a befolyásosbakkal (his quorum interest) közöltessenek. — Különben Pozsony városa a fegyverszünetbe különösen be lévén foglalva, ennek tartama és a biztosoknak működése alatt semmi ellenségeskedéstől sem tartanak. A többire nézve magokat ő Méltósága kegyelmébe ajánlják, egyszersmind igérvén, hogy alkalmazkodni fognak az ország azon rendjéhez, melynek e város tagja, és melynek ő Méltósága legfőbb pártfogója, védnöke és nádora.“ — „Ezen jelentés nekem (t. i. Pecknek), áll utóiratkép, az egész tanács

nevében kihirdettetett Schedl János biró, Schremzer János, Kegl István és Szeleczky Jakab által*)."

És Forgách irt april 24-én Bécsből Zay Lőrincznek a vár parancsnokának is: „Megh ertettem az kgd leveleből, hogy Poson Vara dolghabol en ream referalia kgd maghat. — Azert hogy kgd az en Jo akaratomat eszeben vegye magahoz Im eo Feolsegetől gratiat is szerzetem es megh küldettem kgdnek, lassa kgd ha veszy. — En kgdet megh is intem, hogy az Varat mindgiarast tarchia es adgia Chiasziar eo Feolghe szamara, mert bizoniosan a feyere rontyak kgdnek es mynden nemzetestől el törölik maghat kgdet. — Kgd azert ha eletet maghanak es familiainak szeretti, vegye az eo Feolghe gratiaiat, vagion ennekem szaz haz Jobbagyigh való hatalmom eo Feolghtől ollian Joszaghbol a ky eo Feolghere per mortem szal. — Es penigh a resolutio kgdtől it legyen hetfü reggeligh, mert azutan nem leszen helye az gratianak. — Eltesse Isten kgdet io egesseghben." — „Kgd es my is, mond az utóirat, el hagyatunk, hova keöl tehat illien nagy had eleöt lennénk kgd meggondolhattya **)."

Ugyanakkor april 24-én irt Forgách ujolag a városnak is. — „Méltóságodnak különös gondoskodását, válaszola a város april 25-én, mellyel ezen ország és város iránt viseltetik, és a mi biztos megmaradásunkról kegyesen gondoskodik, már előbb is, de különösen Méltóságodnak Bécsből april 24-ről hozzánk intézett leveléből megértettük; miért a lehető legnagyobb hálával vagyunk eltelve, teljes bizalommal reménlvén, hogy Méltóságod hivatalos tiszte szerint, a mint az egész ország, a mi közös hazánk, úgy városunk megmaradása és szabadsága s kiváltságai fentartásáról s öregbítéséről a jövőben is kegyesen gondoskodand, és a többi kinevezett biztos urakkal oda működend, hogy a dicső, annyi fohászszal várt béke az egész ország számára megujíttassék, és mintegy utólagosan helyreállíttassék. — Midőn azonban Méltóságod

*) A két irat, mely Possony város levéltárában található, kelet nélküli, de mint tartalmuk tanusítja, a nyilt ellenségeskedést megelőzőleg keltek, s azért ide sorolandók voltak.

**) Eredetije a pozsonyi levéltárban.

bennünket komolyan int s felszólit, hogy a felénk már már közelgő vész elhárítása tekintetéből levele iránt minél serényebben határozzunk, az ügyet jóval bonyolodottabbnak és nyomosabbnak itéljük, mintsem hogy oly rögtön nyilatkozhatnánk a levél tartalma iránt; azonban mégis elhatároztuk nézeteink és szükségleteink bővebb kifejtése kedvéért bizonyos hitelt érdemlö személyeket küldeni Méltóságodhoz és a többi biztos urakhoz. — Hogy tehát ezek, miután a fegyverszünet ideje már lejárt, mind oda, mind visszaérkezésök, mind ottani tartózkodásuk alatt biztosak lehessenek, és mindenütt szabadon járhassanak, tartózkodhassanak, és visszaérkezhessenek, alázatosan esedezünk Méltóságodnak, hogy ő császári királyi Felségétől menevéd levelet szerezni, s azt minekünk mielébb átküldeni méltóztatnék, melynek vételével említett követeinket Méltóságodhoz küldeni el nem mulasztandjuk. — Addig is pedig Méltóságodat kérve kérjük, kegyeskednék befolyását ő Felségénél arra használni, hogy minden katonai támadás és kihágástól biztosak és mentek lehessünk."

Forgách nem késett a menevédlevél átküldésével. — „Megh adak az kgd levelet, irá Bécsből april 26-án valószinüleg Pecknek, melyben mit ir kgd megh ertettük es az dolgot mindgiarast tuttara attuk eo Fghenek. — Hogy azért kgtek is eo Fge resolutioiat az dologh felöl bővebben es iobban megh erche, keuantatik, hogy mind Posonyból, mind Sz. Györgyből, es Modorrol es Bazinbol követek holnapi napon Enzersdorffon Tiz órakor legyenek, a hol mind my, s mind Buquoy uram szemeliunk szerent ielen leszünk, es bövebben tractalunk kgtekkel. — Azert kgd mondgya megh Posony Uraimnak, hogy ezt az dolgot trefara ne vegyek, hanem az megh nevezet orara köwet altal minden bizonial ielen legienek, kiknek odawaló iöwetelekre eo Fghe az Salvus Conductust is im megh küldötte, mert ha valami történyk rajtok, en mind Isten eleöt, s mind az Emberek eleöt ment Ember akarok lenny. — Szóval is izentünk kgdnek Ekker Lukácstul, kgd töle is bőwebben megh erti. — Eltesse Isten kgdet io egesseghben." — A Pozsonyban szállásoló német katonaság számára Forgách e sorokhoz még hozzáveté: „Ich bitt verman, dass deutsch Kriegs Volk, sie wollen nit zum Tür-

chen fallen, sondern mit Christen leben und sterben wollen, und dass deutsch guet nahmen mit in Ewigkeit bringen."*)

Azonban Bethlen sem mulasztá el a pozsonyiakat hűségre és kitartásra inteni. April 26-án szentkereszti táborából levelet intézett hozzájok, melyben magát menti a békeértekezlet eredménytelensége iránt, a felelősséget e végett egyedül Ferdinándra hárítván. — „Annyira méltánytalanok, mond az okirat, az ország szabadságaival homlokegyenest ellenkezők, s becsületünket, s jó hirnevünket és méltóságunkat sértők valának a császár által szabott feltételek, hogy a békeértekezlet kedvező véget nem érhetett; szóval, ha már mindnyájunkat legyőzött volna is, sem szabhatott volna szigoruabb feltételeket. — Mert, nem tekintve a szavak érdességét, melyekkel nem csak bennünket, hanem a rendeket is kellemetlenül érinti, az országnak kegyelmet, nem általános amnestiát igér; kivánja, hogy a végvárak, városok és bizonyos urak váraiba idegen őrség önként befogadtassék, a rendektől eskütételt követel, söt mi több, hogy a bécsi békekötés és koronázás alkalmával elfogadott tizenkét pontról soha említés se tétessék" „hoc quid est aliud, mond az okirat, quam jugum servile cervicibus Regnicolarum imponere, libertatibus vim vigoremque eripere, hispanicamque monarchiam velle introducere." — A következő sorokban pedig vádolja elleneit, hogy kegyetlenül járnak el az ujolag hatalmukba ejtett városok ellen, és azért inti „még ideje korán kegyelmesen" a pozsonyiakat, habár megtagadták a városba őrséget fogadni, hogy ha az ellenség által szorongattatnának, hűségükben állandóan megmaradjanak, semmi félelem által sem engedvén magukat lesujtatni; az ellenségnek derekasan álljanak ellent, a végszükség esetére atyai segedelmet bizton igérvén; mit ha hűségtek cselekszenek, így zárja be Bethlen, miről meg vagyunk különben győződve, örök, a késő utódokra szálló dicsőséget és jó honpolgárok hirnevét szerzendik meg magoknak, lekötelezendik továbbá magok iránt a rendeket, és végre királyi kegyünket tettekben a város közös javára érzeni fogják." — És a pozsonyiak megnyugtatására még ez utóiratot veté leve-

---

*) Eredetije Pozsony városa levéltárában.

léhez: „Időközben hiveink, de főleg a ti megmaradástokról mindenkép gondoskodni kivánván, egyuttal elhatároztuk a császárrali alkudozásoknak ujolagos folytatását, hogy ne legyen azok alatt számotokra ok, oly nagy aggodalomra.*)

Az alkudozások nem ujíttattak meg. — Ugyancsak april 26-án tudósítá Thurzó Szaniszló Pozsonyt, hogy „Szécsén, melyet néhány gonosz akaratu szakadárok ujolag a császár hatalma alá hajtottak, Isten segitségéből ismét viszszafoglaltatott," és remény van, hogy Fülek alól, melynek vívásával vannak elfoglalva, a hadsereg, rövid idő mulva, annak visszavétele hirével fog visszatérni. Másrészt pedig Peck Lipót, kit Thurzó csak minapában halállal fenyegetett, mert a várbeli katonaságnak eleséget szolgáltatni vonakodék, ugyancsak april 26-án tudósítá Nagy-Szombat városát, melyet a Szakolczánál táborozó Lichtenstein szintén felhivott (april 24-én) a megadásra, hogy a császári had csaknem kapuink előtt áll, a Duna és Morva folyamokon át hid veretett, az ágyúk, nagyobbak és kisebbek, már itt állanak; minden segélytől megfosztva már csak végveszedelem és a császár kegyelme közt van választásunk **).

Pozsony az utóbbihoz hajlott. — April 27-én a Forgách által küldött menevédlevéllel Schrembser János, Fischer János, és Szeleczky Jakab tanácsnokok és Schrembser Mihály, Szalay György és Dörr János polgárokból álló küldöttség indíttatott a nádorhoz, hogy vele tanácskozva Pozsony fenmaradása és kiváltságai fentartása iránt gondoskodással legyenek. — De a követséget a már Pozsony ellen induló Buquoy utjában feltartóztatta és még az éjjel hazatérésre kényszerítette. — Ép ez órában, irja Pozsony városa éjjeli tizenkét órakor Buquoynak, tértek vissza követeink, kiket ő Felségének menevédlevele mellett a nádorhoz küldöttünk azon határozott utasítással, hogy a város fenmaradása iránt ő Méltósága közbenjá-

---

*) Az okiratot a német fordítás után adjuk, mely a latin eredetihez (Posonyi levélt. Lad. 42. Nro 5) van csatolva, mely utóbbi sok helyütt csonka. — Az őrség megtagadása alatt csak új őrséget érthet Bethlen; mert hisz az általa odarendelt szilész őrség ben volt a városban.

**) A nagyszombati levéltárban, a Pull-féle iratok közt.

rásával ő Felségével értekezzenek, és a mi óhajainkat és szükségleteinket bővebben kifejtsék. — Minthogy pedig ezen a nádor ő méltósága által elrendelt alkudozást elhalasztani és ő Felsége menevédlevelét használatlanul hagyni mi reánk nézve kevésbbé látszik biztosnak, annakokáért követeinket utasítással ellátva ujolag a nádorhoz küldjük *), hogy általa, mint a király és a honlakosok közti közbenjáró által, ő Felségével ezen városnak, mely nem utolsó tulajdona a szent koronának és tagja az országnak, fennmaradása iránt értekezzenek, és ő Felsége szándékát meghozzák. — Miért is Nagyságodat alázatosan kérjük, hogy addig is, míg követeink Bécsből visszatérendnek, és nekünk határozott s kielégítő tudósítást hoznak, Nagyságod minden ellenségeskedéstől tartózkodni, és a katonaságot időközben minden támadás és kihágástól visszatartani sziveskedjék, mert hisz tudva levő lesz Nagyságod előtt, hogy mi akkép fogunk nyilatkozni, mint jó és igaz hazafiakhoz illik.“

És april 28-án a város közelében fekvő „molendinum Schremserii“-ben „Ferdinánd biztosai, Buquoi, Harrach és Esterházy Miklós, megkötötték az egyességet a pozsonyi tanács és polgárokkal; — „kik vesztüket és végső veszedelmüket kikerülni óhajtván, a nádor ő méltóságának, mint az országnak ő Felsége után legfőbb birájának (Justitiarius) többszöri megkeresése és igéretei következtében kijelentették, hogy készek ő Felsége, mint koronás királyuk iránti engedelmességre visszatérni.“

Az egyesség a következő feltételek alatt jött létre: „Először is minthogy ő Felsége az ország összes rendeinek, ha hüségére visszatérnek, kegyelmesen biztosította és ajánlotta kegyét, ennek következtében az említett birót, polgármestert, tanácsosokat, az összes közönséget és mind a lakosokat, bármily osztály és ranghoz tartozók legyenek is, az egyháziakat ép úgy, mint a világiakat, a legalsóbbaktól a legfelsőbbekig, császári és királyi kegyébe fogadja és örökös feledését igéri

*) E második követség nem állott ugyanazon tagokból; Schremser János, Szeleczky Jakab és Fischer János régi tagok mellett Illyési János és Ekker Lukács uj tagokkal találkozunk.

mindannak, mi 1619. julius 1-től a jelen napig véghez vitetett, egyszersmind kegyelmesen igérvén, hogy nevezett Pozsony sz. kir. várost régi szabadságai, kiváltságai, mentességei s szokásaiban egyébként ő Felsége meghagyandja, valamint hogy a vallás szabad gyakorlata iránt az országos rendeket külön oklevelében a nádor és a melléje rendeltek által biztosította. — A mi pedig a német őrségnek a városba való vetését illeti, ez iránt gróf Buquoi akkép fog intézkedni, hogy az a polgárokra nézve tulságos terhesnek ne látszassék; a szegény polgárok semmikép se nyomattassanak, sőt inkább gondoskodand a katonaságnak fegyelemben tartásáról. — Arról is fogunk gondoskodni és oda törekedni, hogy a nevezett város e jelen meghódolás végett a jelenleg a várban létező vagy jövőben oda helyezendő katonaság részéről se szenvedjen hátrányt vagy ellenségeskedést. — Megengedjük azt is, hogy a jelenlegi sziléz német-őrségbeliek szabadon és sértetlenül nejeik, gyermekeik és holmijokkal minden akadály nélkül innét elvonulhassanak.“ — Az egyességnek *) melyet később (május 9-én) Ferdinánd is megerősitett, lelkiismeretes megtartásáról biztositja a pozsonyiakat, kiknek követeik irásban kezeskedtek Buquoinak, hogy küldőik az egyességet pontosan végre fogják hajtani. — És így ápril 28-án (En Hoff) örömmel tudósithatta Nagy-Szombat városát, mely meghódolását neki szintén bejelentette **), „hogy a Morván átkelve holnap (ápril 29-én) Pozsonyban leend, hová, ha a város haszna tekintetében vele értekezni kivánnak, követeiket elvárja.“

Pozsony város elfoglalása a nevezett nap valóban véghez ment. — „April 29-én este, mond a jelentés ***), a csá-

---

*) Mássa Pozsony városa levéltárában.

**) N. Szombat meghódolása, mint Ferdinándnak ez iránt ápril 28-án kiadott kegyelem-levele tanusítja, Pyber János nagyváradi püspök közbenjárásával ment véghez.

***) Az iraton alá vannak irva: Peck, Kamper, Fischer, Zay, Ocskay, Zalay, Dorong János; kivülről pedig áll: Saubere Posten Friderici Hermanni contra Civitatem. — Zay és annak alkapitánya Ocskay aláirásából következtetem, hogy ezen kelet nélküli irat a várnak meghódolása, tehát május 6-a után iratott.

szári sereg erős esőzés alatt elfoglalta a várost, miután a pozsonyiak engedelmességüket kijelentették volna. — Azalatt a várőrség ellenünk erősen tüzeltetett, a nélkül azonban hogy kárt tett volna. — Kamper időközben a szilézi csapatot a várba gyűjtötte, hogy ne ő legyen oka, hogy a lázadás tűzhelye továbbra is Pozsonyban maradjon. — Ugyanaz nap este mindnyájok tanácsa ellenére a szűk kapun át magányosan bementem a városba, és szállásomat Peck Lipótnál vettem, kinek háza ki van fosztva és oly üres, mint a halott ember koponyája. — Láttam kétségbeesett, kétkedő, habozó és rossz lelkiismerettel bíró embereket, kiknek szivök telve méreggel és keblök Bethlennek kedvez. — April 30-án a tábornok bevonult a városba, és elfoglalta a házat, melyet Bethlen lakott, őrségül pedig a Schwendi ezredet helyezte be, minek láttára a katholikusok örömtől ugrándoztak, mig a protestansok elképedtek. Csakhamar minden iránt rendelés lőn téve; a város kapui elfoglaltattak, és a szállások ki lőnek osztva. — Különben a várbeliek részéről mi sem mulasztatott el, mi az ellenségeskedéshez tartozik." — Május 6-án végre a vár is meghódolt Ferdinándnak; de a polgárháború még változó szerencsével tovább folyt, míg végtére ez év végnapjaiban a nikolsburgi békekötés, habár rövid időre csak, a vérengzésnek véget vetett.

TARTALOM.

Nyomatott Emich Gusztáv, magy. akad. nyomdásznál. Pesten, 1865.

MAGYAR

AKADÉMIAI ÉRTESITŐ.

PHILOSOPHIAI

TÖRVÉNY- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI

OSZTÁLYOK KÖZLÖNYE.

AZ AKADÉMIA RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

HUNFALVY JÁNOS,

R. TAG.

ÖTÖDIK KÖTET.

HARMADIK FÜZET.

PEST,

EGGENBERGER FERDINÁND MAGYAR AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.

1867.

MAGYAR

AKADÉMIAI ÉRTESÍTŐ

A PHILOSOPHIAI,

TÖRVÉNY ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI

OSZTÁLYOK KÖZLÖNYE.

V. KÖTET. 1866. III. SZÁM.

ADALÉKOK

SZÁVA-SZENT-DEMETER VÁROS TÖRTÉNETÉHEZ.

WENZEL GUSZTÁV R. TAGTÓL.

Fejtegetésemnek két elvitázhatlan történettudományi tétel szolgál kiindulási pontúl: 1) hogy a történelmi ismeretek valódi haladásának egyik mellőzhetlen feltéte az azoknak tárgyul szolgáló események és viszonyok localisatiója; s 2) hogy az ókor fejlődöttsége továbbra való hatásának fonala a nagy népvándorlás viharai által, valamint másutt nem, úgy nálunk sem szakadt meg. Első tekintetben „Budai Regesták" czímü vizsgálódásaimmal szerencsés voltam általános viszhangra találni. Ma is ugyanazon iránylatra vonatkozom; de egyszersmind a második tekintetre is különös súlyt akarok fektetni.

Szabadjon ez alkalommal az Olasz-, Franczia- és Németország történetét illető vizsgálódások előzményeire hivatkoznom. Olasz- és Francziaország történelmében ugyan a népvándorlási átmenetek csaknem minden lényeges pontokban egyszersmind a későbbi századok állapotainak az ó-korrali összefüggését közvetítik. De Németországban és Svajczban is mindenütt, hova egykor a római uralom hatott, a tör-

téneti nyomozás a társadalmi fejlődésben az ókorból az ú. n. középszázadokra átható folytonosság jelenségeit félre nem ismerheti. P. o. a Rajna melletti Kölnre hivatkozom, melynek nem csak történeti összefüggését a régi Colonia Agrippinával, hanem a IX. század kezdetén fennállt belső községi szervezését is római eredetünek, az ott divatozott ú. n. jus Italicum alapján bebizonyítni a tudós Eichhorn igyekezett [1]). Jól tudom, hogy ez olyan kérdés, melyről újabb időben sok vitatkozás folyt a tudomány és irodalom terén. Azonban kétségkivülinek tartom, hogy nem csak Kölnben, hanem mindenütt, hol a régi római birodalom területén a nagy népvándorlás alatt új államok keletkeztek, a római világ társadalmi szervezésének számos összekötő szálai a IX. és X. századokig áthatnak, úgy hogy névszerint a városi községek története későbbi kifejlődésének kiindulási pontjait azokban találja.

S ezen álláspontból veszem szemügyre hazánknak azon részét, mely az egykori római Pannonia helyén elterül; s melynek a mai Magyarországgal műépitészeti maradványai általi összefüggésére nézve Henszlmann tagtársunk jeles munkája „A székesfehérvári ásatások eredménye“ igen érdekes adatokat tartalmaz. Ezen összefüggést keresni és feltüntetni, nemcsak hazai történelmünk szempontjából, de más tekintetben is fontos; s úgy látszik, hogy különösen a régi pannoniai városoknak a későbbi századokrai hatását kellő világosságba helyezni, a magyar történetbuvár hivatásához méltó feladat. Ezen úton a török kor előtti hazai városi életre nézve nevezetes felvilágositást remélhetünk. Sirmium, a régi Pannonia legnevezetesb városáról is ma ezen értelemben akarok szólni.

Sirmiumnak a nagy népvándorlás előtti története és állapota feladatomon kivül fekszik. Úgy szintén azt sem akarom bizonyítni, hogy a mai Mitrovicz a régi Sirmiumnak helyén épült. Az előbbi minden ó-kori földleirás tárgya; az utóbbit pedig már a XVII. században Marsilius hozta tisztába [2]), kinek adatait újabb időben Salagi István és

[1]) Über den Ursprung der städtischen Verfassung in Deutschland, a Zeitschrift für geschichtl. Rechtswissenschaft-ban I. köt. 147. s köv. ll. és II. köt. 165. s. köv. ll.

[2]) Danubius Pannonico-Mysicus. Amsterdam 1726. II. köt. 246. l.

Katanchich Mátyás Péter [1]) a helyszinén tett észleletek folytán helyeseknek találták.

A magyar történet itt csak annyiban van érdekelve, a mennyiben két kérdést lehet tenni, 1) ha vajjon a régi Sirmium a népvándorlás alatt elenyészett-e, vagy — habár megváltozott jelentőséggel vagy néven is — fennállt-e még akkor, mikor a magyarok a IX. század végén mai hazájukat elfoglalták? — és 2) Bebizonyítva leendvén, hogy maga Sirmium a IX. század végén még fennállt, mi változásokon ment ezen helység keresztül, míg elvégre Mitrovicz neve alatt mai alakját nyerte?

Ma általános szokás az, hogy ilynemü kérdések fejtegetésénél mindenekelött a meglevő irodalmi előzmények vétetnek tekintetbe; azonban sajnos, hogy épen az említett két kérdésre nézve a történelmi irodalom alig nyújt valamit, a mi csak némileg is figyelemre méltó volna. Nem mintha e tárgyhoz olykor-olykor hozzá nem szóltak volna; hanem az a mi mondatott, a történettudományra nézve nyereményt nem tartalmaz. Midőn a jelen tanulmányaimat kezdettem, a fenforgó tárgyra nézve irodalmilag tájékozni akarván magamat, a horvát és szerb történeti irodalomhoz fordúltam, mert azt hittem, hogy a mai conjuncturák közt ott e tekintetben különösen érdekelve lesznek. De mindaz, a mit találtam, részint csak határozatlan vélemény [2]), részint semmi közvetlen kútfői nyomozásra nem támaszkodik [3]). S így csak báró Pejachevich Ferencz, s a két sz. ferenczrendü Katan-

[1]) Commentarius in C. Plinii Secundi Pannoniam. Buda 1829. 47. l.

[2]) P. o. Mikóczi József, Otia Croatica, Buda 1806. 415. l.; Raics János, Isztoria raznich szlavenszkich narodow, Buda 1825. II. köt. 69. l.; Safarik Józs. Pál, Szlowanske starožitnosti, Prága 1837. §. 33. 4. és §. 34. 2.

[3]) P. o. Okrugics Illés több értekezése, melyek tartalmukra nézve oly silányak, hogy csak azért látszanak tekintetbe veendőknek, mivel a déli szláv történetmivelő társulat „Arkiv za povjestnicu jugoslavensku“ czímü folyóiratában azoknak helyt adott. Ilyenek az „Odgovor na něka pitanja“, az Arkiv II. kötetében (407. s köv. ll.); különösen pedig „Povjestničke crtice Sriema“, az Arkiv IV. kötetében (201. s köv. ll.).

chich Mátyás Péter és Csevapovics Gergely iratait emlitem fel [1]), melyek vizsgálódásom tárgyára nézve némileg irányadásul szolgálhattak.

S most a dologhoz.

I-ső kérdés. Ha vajjon a régi Sirmium a népvándorlás alatt elenyészett-e, vagy — habár megváltozott jelentőséggel is — fennállt-e még akkor, midőn a IX. század végén a magyarok mai hazájukat elfoglalták.

Ezen kérdésre nézve három időszakot kell megkülönböztetni: 1) a hunok, 2) az avarok és 3) a IX. és X. századok időszakát.

1) Hun időszak. Ethele király 441. ostromolta Sirmiumot és el is foglalta. De ez nem volt a városnak végromlása, mint ezt azok állítják, kik az egykori lorchi és a salzburgi metropoliták történetét magasztalják. A bizanczi császár visszavonta ugyan Sirmiumból a metropolitát, s neki Justinianaea Primában új székhelyet adott. De ezt csupán azért tette, mert állampolitikájával össze nem fért, ezen fontos metropolitát halálos ellenségének birtokában hagyni, nem pedig azért, mert Sirmium város már nem szolgálhatott volna neki székhelyül. A hun birodalom megbukása után Sirmium a gepidák hatalmába került, s az avarok erőmegfeszítése, hogy azt elfoglalják, akkori jelentőségéről világos bizonyságot tesz [2]).

2) Az avarok 587. foglalták el Sirmiumot, és sokan ezt tartják a város elpusztulását eredményező eseménynek. Azonban Forbiger Albert, az ó-geographia egyik legavatottabb buvára, azt mondja: „Wir wissen nicht, wann und wie die Stadt (Sirmium), die wir zum letzten Male als Besitzthum der Avaren von Procopius (B. Goth. III. 33. u. 34.) erwähnt finden, untergegangen ist“ [3]). S ha tekintetbe veszszük, hogy 873. az Anonymus Salisburgensis Sirmium vidékéről azt

[1]) Báró Pejacsevich Ferencz, Historia Serviae, Colocae 1799. 220. l.; Katanchich Péter Mátyás, Orbis Antiquus I. köt. Buda 1824. 329. l.; (Csevapovics Gergely), Recensio Observantis Minorum Provinciae S. Joannis a Capistrano per Hungariam stb. Buda 1830. 138. l,

[2]) Theophanes, Chronographia. Bonn 1835. 389. l.

[3]) Handbuch der alten Geographie, III. köt. Lipcse 1848. 479. l.

mondja, „de Gepidis quidam adhuc ibi resident" [1]), ez világosan azt bizonyítja, hogy az avarok történeti szereplése oly borzasztó pusztításokat nem vont maga után, milyeneket említni szoktak, s hogy a frankok pusztításához képest, midőn az avar birodalmat legyőzték, amaz talán alig érdemli meg, hogy csak némi súlyhangoztatással is említtessék.

3) Az avar birodalom megbukása után egy századnál tovább Sirmiumról nem bírunk határozott tudomással. Csak Porphyrogeneta Konstantin a X. század közepe táján tesz ismét róla említést; jeléül annak, hogy Sirmium város a IX. és X. századok alatti mozgalmakat is szerencsésen kiállta. Igaz ugyan, hogy azon tudósításokban, melyek a frankok és bolgárok e vidékeni harczairól, és sz. Cyrill és Method hitterjesztői működéséről szólnak, Sirmiumnak még oly gyönge említésére sem találunk, söt főkép ezen utóbbi körülmény nagyon is figyelemre méltónak látszik lenni. Mert ha tekintetbe veszszük, hogy a két szent testvér hittérítői működése Szalonikból indúlt ki, s ha a földabroszon Szalonik és Sirmium egymáshozi geographiai fekvését, és mindkettőnek az ú. n. Nagy Morvaországhozi, mely ezen hittérítésnek tulajdonképi szinhelye volt, viszonyát kellőleg megfontoljuk; s hogy később sz. Method határozottan Pannonia érsekének czímén neveztetik: nem lehet nem csodálnunk, hogy Sirmium a két szentnek történetében egészen érintlenül maradt, daczára azon historiai nimbusnak, melylyel az épen mint Pannonia legnevezetesebb városa és mint a pannoniai régi metropolita székhelye bírt [2]). De ebből, Porphyrogeneta Konstantin világos tanusága mellett, logikailag azt következtetni nem lehet, hogy Sirmium akkor már nem létezett; s úgy látszik, hogy

[1]) Kopitar B. Glagolita Clozianus, Bécs 1836. LXXIV. l.

[2]) Ez annál nagyobb figyelemre méltó, minthogy Methodiusról határozottan mondatik, hogy II. Adorján pápa által pannoniai érseknek kineveztetett. Az erre vonatkozó kútfői adatok öt szent Andronik utódjának nyilatkoztatják, kit egy régi hagyomány Sirmium legelső püspökének tartott. Mindamellett Dudik Beda, ki azt vitatja, hogy sz. Method érseksége a régi sirmiumi metropolisnak volt folytatása (Mährens allg. Geschichte I. Köt. Brünn 1860. 187. s k. és 222. ll.), egyetlenegy kútfői tudósítást sem képes felmutatni, melyben ezen utóbbira határozott vonatkozás foglaltatnék.

megfejthetlen rejtély fog mindig maradni, ha vajjon azért nem említtetik e Sirmium, mivel e vidék sz. Cyrill és Method munkássága iránt nem volt fogékony, vagy azért, mivel a helység már nem volt oly jelentékeny, hogy még felemlítendő lett volna. Azonban bármint legyen is ez, reá vonatkozólag egy igen nevezetes történeti iránylat vonúlt által a későbbi korba, s ez szent Demeter vértanunak cultusa [1]).

II-ik Kérdés.

Bebizonyítva lévén, hogy Sirmium város a X. században saját neve alatt még fennállt, mi változásokon ment az keresztül, mig Mitrovicz nevezete alatt az újabb történetben jelentékenynyé lesz?

Ezen kérdés fejtegetésénél a tulajdonképi történeti kutatás terére lépünk, melyen a kútfőket az ú. n. analytikus módszer alkalmaztatása mellett kell tanulmányaink tárgyává tenni. Ehhez képest 1) azon kútfői adatokat hozom fel, melyekben Sirmium városról még régi neve alatt szó van, és 2) a mennyiben később ezen név Száva-Szent-Demeter neve által mellőztetett, külön azon kútfői tudositásokat állítom egybe, melyek már Száva-Szent-Demeterre vonatkoznak.

1) Sirmium városról szólnak

a) Porphyrogeneta Konstantin: „Turcae (azaz a magyarok) — — ibi sedes suas posuerunt, tenentque etiam in hodiernum diem [2]); — — — — in hoc autem loco antiqua quaedam monimenta supersunt, inter quae pons Trajani Imperatoris ad initia Turciae, et Belegrada, — — et rursus ad cursum fluminis extat Sirmium“ stb [3]).

b) Cedrenus: Subacta Bulgaria, Imperatori (II. Basiliusnak) se dedidit contermina Chrobatorum gens, et eius Principes fratres duo, quibus Imperator honores et opes amplas tribuit. Solus adhuc imperium detrectabat Sermo Sirmii Dominus, Nestongi frater. Ad hunc Constantinus Diogenes, finitimae provinciae Praefectus, legatum mittit, inter-

[1]) „Sanctus Demetrius martyr et miles, ob reliquias Sirmii depositas colitur officio proprio per Ungariam 26. Octobris.“ Ungaricae Sanctitatis Indicia, 2-ik kiadás N.-Szombat 1737. 120. l.

[2]) De administrando Imperio cap. 38.

[3]) U. o. cap. 40.

posito jurejurando affirmans, cupere se ipsum convenire, ac de rebus necessariis colloqui. — — — Obtemperat Sermo, atque hoc modo cum Diogene congreditur. Ibi cum jam colloculuri essent, Diogenes pugionem, quem in sinu abditum gestabat, subito in latus Sermonis adigit eumque interficit; famuli fuga elabuntur. Diogenes vicinis exercitibus contractis, valida cum manu ad Sirmium proficiscitur, viduaeque exterritae magnis insuper pollicitationibus persuadet, ut se Sirmiumque Imperatori traderet. Ea Byzantium missa, ibi primario cuidam civium matrimonio copulata est; Diogenes recens captae ditioni praefectus." [1])

c) Cinnamus: „Hungarorum gens saepe Romanorum fines incursavit, et paulo antequam Imperaret Alexius Comnenus (tehát 1081. elött) Sirmium cepit, multisque Transistranis urbibus expugnatis Naisum usque pervenit. Ibi in sanctum illius martiris (szent Prokop értetik) incidentes pheretrum, totum quidem inde corpus auferre inhumanum, ut arbitror, existimantes, sola manu ablata recessere, et Sirmium reversi eam deposuere in templo Sancti Demetrii martiris, quod pridem extruxerat is, qui Illyricum Praefectus regebat" [2]). Úgy latszik, ez ugyanazon hadjárat, melyre Radó nádornak 1057-ki okmánya is vonatkozik.

d) Nicetas Choniata, Komnen Manuel császárról: „Savo fluvio superato factaque in Francochorium impressione; (ea non minima Hungariae pars est, sed habitatoribus frequens, inter Istrum et Savium fluvios patens, in qua castellum munitissimum Zeugminum, quod nunc Sirmium vocant, situm est) provinciam illam pessime tractat" [3]).

e) Cinnamus ugyan erről: „Imperator Pagatium — — pervenit. Est vero ea Sirmiensis agri metropolis. Hic habitat gentis illius antistes (ἀρχιερεύς)". — — — — Továbbá IV. István királyról: „Caluphas consilium ei dedit, ut relicta Hungaria in Sirmiensem agrum concederet; in ista enim regione Imperatori subdita, posse illum, ajebat, quae vellet mo-

[1]) Cedrenus György, a bonni kiadás szerint II-ik Kötet 1838. 476. lap.

[2]) Historiarum lib. V. 8.

[3]) Historia. Lib. II.; bonni kiadás 122. l.

liri. Sed illo pertinacius renuente stb. (megveretik). Ubi haec rescivit Princeps, idoneum exercitum Sirmium mittit stb. Praeerat istis copiis Michael cognomento Gabras. — — — Princeps vero Procopii martiris manum, quam ex Sirmio forte abstulerat, in Naisi templum adlatam, reliquo restituit corpori; cum ea ab eo olim fuisset ablata" (Békekötés) [1]. — — Később „Hungarorum Rex (III. István) Sirmium iterum Romanis abstulerat, ipsique imminebat Zeugmino" stb. [2]) Különben Sirmiumban a háború ezután is folyt még, s a császár e vidéket újra elfoglalta; állandó békesség azonban csak akkor jött létre, midőn Komnen Mánuel halála után Sirmium 1183-ban ismét III. Béla király birtokába jutott.

Látjuk ezekből, hogy Sirmium mint városi réva XI. századtól fogva mindinkább háttérbe szoríttatott; mig végre a XII. század utolsó évtizedeiben még görög iróktól sem használtatott már. A név azonban tovább is a vidékre, a XIII. században itt keletkezett püspökségre, s a megyére nézve használtatott; mindezekben tulajdonkép csak a város neve traditionalis úton fenmaradván. Még Ranzano Péter a XV. század végén e tekintetben így nyilatkozik: „Comitatus Sirmiensis, dictus a Sirmio, antiquissima et hodie Episcopalis sedis dignitate praestanti civitate. Patria fuit Probi Romani Imperatoris, et Beati Demetrii martiris. Antiquae urbis apparent adhuc multa vestigia, quibus, quae fuerit ipsius magnitudo, satis declaratur." [3])

2) Száva-Szent-Demeter város.

Szent Demeter cultusa Sirmiumban igen régi volt. S e tekintetben Okrugics Illés helyesen emeli ki ezen cultus traditionalis jelentőségét [4]). Nem csoda tehát, hogy midőn Radó nádor I. Endre király korában Sirmiumot Magyarország számára visszafoglalta, a szintén Sirmiumban szent Demeter tiszteletére alapított, s őt kegyúrilag illető benedekrendü apátságot a király különös pártfogásába ajánlotta. S ezen apátság, mely a XIII. században a szerémi püspöknek székhelyül is

[1]) Historiarum lib. V. 8.
[2]) U. o. lib. V. 9.
[3]) Epitome Rerum Vngaricarum, index I.
[4]) Arkiv za povjestnicu jugoslavensku. II. Köt, 410. l. és IV. Köt. 209. l.

szolgált, midőn itt a városélet ismét jelentékenynyé lett, második nevét adta meg Sirmium városnak.

Újabb irodalmunkban mindazáltal Száva-Szent-Demeter város csaknem egészen feledékenységbe ment; s alig pár szóval találjuk azt egy-két munkában felemlítve. „Sanctus Demetrius, úgy mond b. Pejachevich Ferencz, est civitas Sirmii, vulgo Mitrovitza dicta" [1]). Katanchich Péter Mátyás a történelmi földabroszokra vonatkozólag ekkép nyilatkozik: „In chartis Ortelii Demeter ponitur, in aliis Szreim. Aliae Szreim et S. Demeter distinguunt, cum idem sit locus. In charta Khevenhülleri S. Demeter evanuit, succedente Mitrovitz; quem locum ii, qui geographiam tractavere, diversum a Sancto Demetrio arbitrati, extra oleas vagabantur, qualis Ladislaus Szörényi stb" [2]). Úgy szintén még Csevapovics Gergely is a Sz. Demeterben egykor volt ferenczrendiek konventjéről szólván, ezeket mondja: „Hunc demum Turcae anno 1462. funditus demoliti sunt cum Sirmio fere toto, quando Mathia Corvino in Hungaria regnante Halibegus Mysiae Praefectus populosum antea S. Demetrii oppidum diripuit et incendit" [3]). Annál fontosbnak látszik tehát tüzetesen már azon kútfői adatokat egybeállítani, melyek Száva-Szent-Demeter történetére több világosságot árasztanak. Ilyenek:

a) Radó nádor 1057-ki okmánya, melylyel a Száva melletti Sz.-Demeter-apátságot I. Endre király engedelmével a pécsi püspök kegyúri jogába adja. „Rogavi gratiam dominorum meorum gloriosissimi Andreae Regis et optimi Ducis Adalberti Ego Rado Palatinus, ut monasterium meum Sancti Demetrii supra Zavam fluvium, quod multis bellicis laboribus cum tota provincia illa Sanctae Coronae rectificavi et iterum acquisivi; quia illud monasterium est in Parochia Sancti Petri Quinque-Ecclesiensis, sicut spirituale, ita etiam temporale do-

---

[1]) Báró Pejachevich Ferencz, Historia Serviae, Colocae 1799. 220. lap.

[2]) Orbis antiquus. I. Köt. Buda 1824. 329. l.

[3]) Recensio Observantis Minorum Provinciae S. Joannis a Capistrano per Hungariam stb. Buda 1830. 138. l. Történetiróink ezen eseményt elbeszélvén Sz. Demetert felemlítik ugyan, de nem localisálják.

minium, quod ego Rado in illo habeo, quod patronatum vocant, dedi etiam Sancto Petro Quinque Ecclesiensi, et patri nostro Episcopo Mauro, ubi etiam sepulturam volo." [1])

Ezen fontos okmány sok történelmi vitatkozásnak volt tárgya, melyeknek részletes fejtegetésébe azonban itt nem bocsátkozom [2]). Nézetem szerint az által a száva-szent-demeteri apátságnak a XI. század közepe táján fennállása teljesen be van bizonyítva, mely a XI. és XII. századi háborúk alatt is a város újbóli felvirágzásának szolgált támaszul [3]). Magáról a városról csak Kun László király korára nézve van határozott okmányi tudomásunk. Ennek kellő felfogása tekintetéből azonban szükséges előbb néhány a szerémi katholicus püspökség keletkezésére vonatkozó okmányi adatot szemügyre vennünk.

b) A szerémi püspökség alapítása 1229. [4]) ezen vidék történetében fontos esemény volt; annál fontosabb, mivel ezen püspökség területe ugyanakkor a Száva déli partjára is kiterjesztetett. Ezen Száván túli vidék is Szerémség nevét viselte, úgy hogy IX. Gergely pápa egyik szintén 1229-ki levele szerint két Szerémség volt. „Venerabilis frater noster Colocensis Archiepiscopus in nostra fecit praesentia recitari quod dilecta in Christo filia nobilis mulier — — soror Illustris Regis Hungariae acquisivit quandam terram, quae appellatur ulterior Sirmia, ratione cujusdam partis Hungariae, quae citerior Sirmia nuncupatur; ac ad nutum et dispositionem praefatae sororis regitur terra praedicta" stb. [5])

c) A szerémi püspöknek székhelye az 1241-ki tatárjárás

---

[1]) Fejér, Cod. Diplom. I. köt.

[2]) Igy Kerchelich azt tartja, hogy a sz.-demeteri apátság nem Sirmiumban feküdt, hanem felebb a Száva mentében Jaszenovecz alatt, a nélkül azonban, hogy nézetét máskép mint egy igen gyanus hitelü Laziusféle mappa által indokolhatná (Notitiae praelimin. ad hist. Dalm. stb. 105. l.). Így mások a Rado nevet szerb névnek tartják, a miből azt következtetik, hogy Rado nádor szerb volt. De ezen igen gyönge érv megczáfoltatik Koller József által, Hist. Episc. Quinqueeccl. I. köt. 147. l.

[3]) A sz.-demeteri kolostor ezen jelentőségét Cinnamusnak Comnenus Alexius 1081-ki hadjáratára vonatkozó tudósítása világosan bizonyítja.

[4]) Lásd Pray Specimen Hierarchiae Hungaricae II. köt. 362. s k. ll.

[5]) Fejér, Cod. Dipl. Hung. III. k. 2. r. 157. l.

folytán elpusztúlva lévén, azon helységek egyike, hova lakásának áttétele indítványoztatott, a sz.-demeteri kolostor volt. IV. Incze pápa e tekintetben 1247. ezeket írja a kalocsai érsekhez s az erdélyi és csanádi püspökökhöz: „Ex parte venerabilis fratris nostri Episcopi, et dilecti filii Praepositi et Capituli Ecclesiae de Keu fuit nobis humiliter suplicatum, ut cum ipsi destructis penitus partibus illis per Tartaros non habeant locum, ubi necessitatis tempore valeant se tueri, tuque frater Archiepiscope habeas in eorum Dioecesi Sancti Gregorii et Sancti Demetrii monasteria ordinis Sancti Benedicti, ad castra in eis construenda idonea; transferendi ad alterum monasteriorum ipsorum episcopalem sedem concedere curaremus" stb. [1])

d) Felemlíttetik, hogy Száva-Szent-Demeter Kun (IV.) László királytól privilegiumokat bírt, melyeket III. Endre, Robert Károly és I. Lajos királyok megerősítettek. Lásd alább a szerémi káptalannak 1366-ki jelentését Bebek István országbíróhoz.

e) 1308. „Nos Capitulum Ecclesie de Kw damus pro memoria, quod cum secundum continenciam litterarum memorialium domini Karoli Illustris Regis Hungarie Domini nostri, Paulus et Mychael filij Vrbanus in quindenis Cynerum testes de tribus Comitatibus videlicet Bachyensi, Syrmiensi et de Wolko contra Mathiam et Zada ac alios hospites de Sancto Demetrio coram nobis producere debuissent; super eo videlicet, quod ipsi octo homines pro morte Mathei fratris eorundem, et Fabyani cognati ipsorum ordine judiciario cum homine eorundem hospitum fecissent captivari, et eisdem ad detinendum reliquissent; ex quibus ijdem hospites tres homines, videlicet Symonem Castellanum de Laguech, Georgium fratrem eiusdem, et Nycolaum dictum Zeuke captivasse denegassent, quinque vero asseruissent per eosdem Paulum et Mychaelem fecisse captivari; ipso adveniente termino prefati Paulus et Michael testes de predictis tribus Comitatibus, prout debebant, produxerunt. Qui ijdem testes dum per nos fuissent requisiti, concorditer nobis retu-

---

[1]) Fejér, Cod. Dipl. IV. k. 1. r. 475. l.

lerunt, quod in festo Beati Demetrii martiris Paulus et Mychael filij Vrbanus predicti octo homines pro morte Mathei fratris eorum, et Fabyani cognati ipsorum, cum homine predictorum hospitum fecissent captivari, et iisdem ad detinendum reliquissent; quorum videlicet nomina captivorum superius sunt expressa. Videlicet testium nomina nobilium de Comitatu Syrmiensi sunt hec stb. (24 tanu neve). Preterea nomina nobilium de Comitatu de Wolko sunt hec stb. (a tanuk neveinek hosszu sorozata, egynémelyiknél áll „cum servientibus"). Preterea nomina testium nobilium de Comitatu Bachiensi sunt hec stb. (a tanuk neveinek új hosszu sorozata). Partes autem juxta continenciam earundem litterarum domini Regis in octavis medij XL-mi proxime nunc venturis coram eodem domino Rege comparere tenebuntur. Datum feria quarta proxima post Dominicam Reminiscere anno Domini M° CCC° VIII°. (Az okmány eredetije, mely bőrhártyán van írva, és melyen kivül az egykor oldalvást oda nyomott pecsét nyoma még meglátszik, a gr. Zay család zay-ugróczi levéltárában találtatik).

f) 1360. „(N)os Nicolaus Konth Regni Hungarie Palatinus et Judex Cumanorum memorie commendantes tenore presencium significamus quibus expedit universis: Quod pridem in congregacione nostra generali universitati nobilium Comitatus de Walkou feria secunda videlicet in festo Exaltacionis Sancte Crucis in Walkowar celebrata, nobilis domina Elena vocata filia Pauli filii Vrbani, relicta Pauli filij Payka ciuis de Sancto Demetrio de medio aliorum personaliter exurgendo" stb. előadván, hogy az atyai javakból az ország szokása szerint a leánynegyed jár, melyet követel „a Paulo, Ladislao et Thoma filijs Johannis filij Pauli de Zenthpeterfalua", ki t. i. „possessiones Erezthuen, Mihaly, Pabar et Tugya", melyekre igénye vonatkozik, birtokában tartja. Erre „Paulus pro se", testvérei nevében pedig „Dominicus filius Keled cum litteris Capituli Sancti Irenei" nem tagadták a felperesnő állítását, és csak azt hozták fel, hogy neki még két nővére van, a minek folytán számára a leánynegyednek csak harmadrésze kiadandó. „His itaque perceptis, eo quod ambe partes prescriptam dominam Elenam, filiam Pauli filij Vrbanus, homini impossessionato et ignobili matrimonia-

liter traditam fore affirmabant: ideo cum Judicibus Nobilium et Juratis Assessoribus predicti Comitatus ipsis partibus assumpmentibus commiseramus judicantes eo modo, vt homines nostri inferius declarandi, et testimonia predicti Capituli in octauis festi Beati Michaelis Archangeli proxime tunc venturis ad facies predictarum quatuor possessionum accederent", s a felperesnőnek birtokosztályozás útján az őt illető részt kiszakítsák; mi mindkét fél bizalomférfiai által, t. i. „per Stephanum filium Thome de Fylfalua et Nicolaum filium Elie", „presente Matheo Custode et Canonico Ecclesie Sancti Irenei" mint a káptalan bizonysága előtt meg is történt azon értelemben, hogy a felperesnőnek leánynegyede fejében Pabar helységben egy birtokrész kihasíttatott. Ezen elintézést a nádor itéletileg megerősíti Wissegrádon „duodecimo die quindenarum festi Omnium Sanctorum" 1360. (Az okmány eredetije bőrhártyán van írva, de melyről a nádor függő pecséte már elveszett, szintén a gr. Zay család levéltárában őriztetik.)

g) 1366. „Magnifico viro comiti Stephano Bubek Judici Curie domini nostri Regis amico eorum reuerendo Capitulum Ecclesie Sancti Irenei martiris sincere reuerencie incrementum et honoris. Vestra nouerit Magnitudo, quod cum nos secundum continenciam litterarum vestrarum modum et formam vestre judiciarie deliberationis exprimencium, capitis sigilli vestri impressione consignatarum ad videndum arbitrium inter J u d i c e m, j u r a t o s c i u e s e t v n i v e r s o s h o s p i t e s d e S a n c t o D e m e t r i o, item Demetrium et Ladislaum filios Michaelis de Sancto Petro super facto exaccionis tributi de Pobor per octo probos et nobiles viros per partes memoratas equali numero adducendos in quindenis festi Omnium Sanctorum proxime preteritis coram nobis fiendum, Magistrum Thomam videlicet et Paulum socios et concanonicos nostros per nos ad id deputatos pro utrisque partibus transmisissemus fidedignos, ijdem ad nos redientes perorando nobis concorditer retulerunt in hunc modum; quod ipsi in predictis quindenis festi Omnium Sanctorum circa memoratos Judicem, Juratos et vniuersos hospites de Sancto Demetrio, item Demetrium et Ladislaum filios Michaelis accessissent, ubi ijdem ciues de Sancto Demetrio quedam privilegia Excellen-

tissimi Principis domini Lodovici Dei gratia Illustris Regis Hungarie confirmatoria; item Sanctissimorum progenitorum suorum Ladislai, Andree et Karoli eadem gracia condam Serenissimorum Regum Hungarie felicium recordacionum, inter cetera contenta, ut ipsi ciues de Sancto Demetrio nullibi locorum tributa continencium, constitutorum et constituendorum, nec in terris nec in aquis tributum soluere tenerentur, ab vna, parte vero ex altera prenotati Demetrius et Ladislaus filii Michaelis privilegia Serenissimorum Principum, videlicet domini Lodovici et sui progeniti (így, progenitoris helyett) domini Karoli — — — — (Regum) Hungarie prenotatorum in eo, vt ipsi in prenotata possessione ipsorum Pabor vocata de hominibus cuiusuis condicionis existentibus, tributum exigendi — — — — facultatem, confecta et emanata exhibuissent. Tandem predicti abitratores vniuscuiusque partis justiciam jure equitatis dimeciendo, mec — — — — — valuissent, quia quedam clausule eorum Principum privilegijs parcium vtrarumque difficiles esse patuissent, cum propter arduitatem cause prefixe, tum eciam quia quedam privilegia ambarum parcium corundem Principum, scilicet Regum Hungarie fore fuissent; ideo predictam causam in eodem statu absque aliquo grauamine ad octauas festi Epyphanie Domini nunc venturas in Vestre Magnitudinis presenciam ijdem arbitratores duxerunt deliberandam. Datum secundo die quindenarum festi Omnium Sanctorum anno Domini millesimo CCC° LX° sexto. (Eredetije papíron levél-formában a gr. Zay család levéltárában.)

h) 1388. „Nos Sigismundus stb. Licet quod Mathko Judex Civitatis nostre Zauazenthdemeter vocate Johanni filio Petri de Horvaty quondam Bano, nostro notorio infideli adheserit, ex ipsaque adhesione nota perpetue infidelitatis offuscatus extiterit; tamen nos“ stb. (megkegyelmeztetik). Datum Bude in festo conuersionis Beati Pauli Apostoli anno Domini millesimo trecentesimo octuagesimo octauo. (Eredetije a báró Révay család levéltárában.)

i) 1404. „Sigismundus stb. Matko de Zenth Marton, cum Turcorum Imperator sevissimus Bayzath Regnum nostrum hostiliter subintrauerat, inter alia sua nefaria facta, ciuitatem

nostram Zaua-Zenth-Demeter nominatam, ad manus ipsius Bayzath proditorie tradiderat stb. Datum Posonii feria sexta proxima post festum Pasche Domini anno eiusdem M° quadringentesimo quarto. (Zsigmond királynak Maróthi János macsói bán számára adott adományleveléből, Fejér Cod. Dipl. X. Köt. 4. rész 255. l.)

k) 1423. „Sigismundus stb. fidelibus nostris Judici ac juratis ceterisque ciuibus ac vniuersis hospitibus Ciuitatis Zaua-Zent-Demeter vocate s. et gr. In personis Nicolai filij ac nobilis domine Margarethe relicte condam Petri filij Ladislai de Zenth Peter, nunc vero consortis Jacobi de Kesse nostre dicitur Maiestati cum querela, quod licet alias Serenitas nostra vobis id, vt vos omnium talium cuiuscunque status hominum, qui tempore capcionis ac combustionis et deuastacionis ipsius ciuitatis per Turcas crucis Christi persecutores nostrosque notorios inimicos miserabiliter facte, eisdem Turcis adhesisse, et cum ipsis ac in eorum societate incedendo nostros fideles regnicolas offendisse, damnaque et nocumenta eis irrogasse innuerentur, duntaxat vineas in territorio ipsius ciuitatis sitas et adiacentes pro se occupare et tenere possetis, annuerit; tamen quidam forent ex vobis, qui eciam quasdam vineas prefati condam Petri filii Ladislai, qui videlicet tempore in predicto Turcis minime adhesisset, nec eos quoquo modo secutus fuisset, et consequenter dictorum Nicolai filij et domine ipsius relicte, occupassent et occupatas detinerent, fructus et vtilitates earum percipiendo in ipsorum domine et Nicolai preiudicium et dampnum valde magnum. Vnde, quia nos neminem regnicolarum nostrorum suis iustis iuribus absque causa legitima indebite frustrari volumus; fidelitati igitur vestre firmiter precipiendo mandamus, quatenus receptis presentibus diligenti inter vos et consciencioso tractatu maturaque deliberatione secundum fidei vestre Deo debite fidelitatisque nobis et Sacre Corone nostre Regie seruande puritatem, prehabitis, si prefatum condam Petrum filium Ladislai tempore in prefato jam dictis Turcis nequaquam adhesisse, neque in fauorem eorundem quibuspiam fidelibus nostris regnicolis quicquam mali intulisse agnoueritis, extunc huiusmodi ipsius Petri ac domine relicte et filij suorum vineas

per quemquam ex vobis racione preuia occupatas, simul cum omnibus earum vtilitatibus et pertinencijs, eisdem domine relicte et Nicolao filio jam dicti condam Petri filij Ladislai difficultate et dissimulatione absque aliquali integraliter remitti et relinqui faciatis stb. Datum Bude tercio die festi Beati Pauli Apostoli anno Domini millesimo quadringentesimo vigesimo tercio. (Eredetije papíron a gr. Zay család levéltárában.)

l) 1455. Nos Capitulum Ecclesie de Kw stb., quod Nicolaus de Zenth-Petur ab vna, parte vero ex altera Petrus filius Zank Castellanus de Zenth Demeter coram nobis personaliter constitutis per eundem Nicolaum sponte confessum extitit in hunc modum, quod ipse — — portionem suam possesionariam in possessione Hwzywbach vocata in Comitatu de Walko existente habitam, que olim Egregiorum Nicolai, Frankonis et Mathkonis filiorum condam Franconis Bani de Thallowcz prefuisset, annotato Petro filio Zank pro ducentis florenis auri puri impignorasset et pignori obligasset stb. Datum feria quinta proxima post festum Beate Elizabeth vidue anno Domini millesimo quadringentesimo L°V°. (Eredetije papíron a gr. Zay család levéltárában.)

m) 1455. „Nos Capitulum Ecclesie de Kw stb. quod Nicolaus de Zenth-Petur ab vna, ac Petrus filius Zank Castellanus de Zenth-Demeter ab altera partibus coram nobis personaliter constitutis, per eundem Nicolaum sponte confessum extitit in hunc modum, quod prefatus Petrus ad suam amicabilem peticionem centum septuaginta duos florenos auri puri per ipsum Nicolaum octauo die festi Beati Georgii martiris proxime venturi coram nobis persoluendos accomodasset stb. Datum feria quinta proxima post festum Beate Elizabeth vidue anno Domini millesimo quadringentesimo L°V° (Eredetije papíron a gr. Zay család levéltárában.)

n) 1458. „Mathias stb. fideli nostro Nicolao de Zenth Peter s. et gr. Exponit Maiestati nostre fidelis noster Nicolaus Zankfy plebanus in Zawa-Zenth-Demeter, quod licet ipse ac frater suus Petrus similiter Zankfy tibi sub certis obligacionibus centum septuaginta duos florenos auri causa mutui et sub spe restitucionis accomodauerint, quos hucusque eisdem reddere recusasses; tamen quia idem Nico-

laus plebanus pronunc eisdem florenis suis pro redempcione antedicti Petri fratris sui, quem pridem seuissimi Turci crucis Christi inimici abduxerunt captiuum, permaxime indigeret; igitur fidelitati vestre firmiter committimus et mandamus, sic modis omnibus habere volentes, quatenus statim receptis presentibus pretactas pecunias iuxta premissa vestra obligamina eidem exponenti absque qualibet prorogatione et difficultate reddere debeatis. Alioquin commisimus et harum serie committimus fideli nostro Egregio Ladislao de Naghwlgh Capitaneo nostro in Zaua-Zenth-Demeter, ut ipse prescriptas pecunias cum vestris grauaminibus et dampnis de bonis et possessionibus vestris extirpendo (így) eidem exponenti satisfacere debeat; ne antedictus frater suus ad longiora spacia propter ipsarum pecuniarum carenciam abducatur. Presentibus perlectis restitutis exhibenti. Datum in Petirwaradino feria secunda proxima post festum Beati Michaelis Archangeli, anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo octauo. (Eredetije papíron a gr. Zay család levéltárában.)

o) 1462. „Mahumetes (a török császár) Halibechum superioris Mysiae Praefectum, Pannoniam traiecto Savo incursare, ferro ac igni cuncta vastare iusserat. Syrmiensem inprimis, desidente Savo, agrum invadit. Cheulpen, Sanctumque Demetrium, populosa tunc oppida, diripit et incendit.“ (Bonfini Antal, Rerum Ungaricarum Decades, Decas III. lib. 10.)

p) 1494. „Oppidum divi Demetrii, ad Savum amnem situm, non minimi momenti locus (mely Ujlaki Lőrincz részén volt), quod per eum Turcae infesta in Illyricum arma ferre consuevissent, misso Despote obsessum, cum resistere non posset, deditionem fecit.“ (Bonfini id. m. Decas V. lib. 5.)

q) 1521. „Más rendbéli hadának parancsolt vót (a török) császár az zwonniki szancsáknak, hogy ő onnét Zwonnikbúl készejtene a Drinán sajkákat és öreg hajókat, és hidnak való fát, és deszkát, és eresztené alá a Drinán a Szávára, hogy lenne segétség a Száván a hidcsinálásnak és az Sabác megvételének, ki ugy tött vót: husz sajkát készejtött vót és

egynehány öreg hajót, rakvákat deszkákkal s egyéb hidhoz való szörszámokkal, és úgy bocsátta vót alá a Száva vizire, melyek midőn Szentdömetörre és Nothiaira érköztek vót alá, az ottvalók a szegény néppel rejá ötöttek vót és a két ellenbeli várbul lövéssel annyi kárt tettek vót bennök, hogy az sajkákbanis mind emberüstöl három sillyedt vót az Szávába, az öreg hajóknak pedig az szörszámmal csak fele is alig ment vót el. A gonosz urak hozá nem látása miatt löttek ezek mindenek; mert csak akor szörzettek vóna oda Szentdömötörre csak öt sajkát, azokba a török sajkákba és hajókba és az hidnak való szörszámba csak egy sem ment vóna alá" stb. (Verancsics Antal, Az Landorfejirvár elvesztésének oka, Munkái II. Köt. Pest 1857. 156. l.)

r) 1522. „Et venerunt (t. i. a törökök) ultra Zauam, cumque renigassent, et venerunt juxta opitulum Zaua Zent Demeter; et ibi in planicie castra metati sunt," stb. (Szerémi György Emlékirata Magyarország romlásáról, Pest 1857. 107. l.)

s) 1526. „Adhuc erat insula Sirmiensis integra. — — Jam venit in dies Cesar Turcarum ad provinciam Sirimiensem. — — Ita numeravimus (in) insula Sirimiensi arces, occupaverat arces sedecim, vtputa Zemlyen, Zalon-Kemen, Petri Varadini, Cheregh, Bamonostra, Vilak, Attya, Zata, Boroh, Valkwar, Erdewd, Zenthkergel, Zent Demeter, Rachia, Kelpen, Barich, Bercazzo; et sic de singulis, quod non poterat implere arces cum officialibus Turcis Cesar Turcarum." (Szerémi György id. m. 115. l.)

t) A XVI. század közepe táján. „Ea pars (Hungariae), quae inter ostia Dravi et Savi orientem versus porrigitur, vocatur Sirmium. In ea sunt arces: Wylak, Sirimii initium et caput stb. Circa septemtrionalem autem ripam Savii, a meridie orientem versus sunt ex ordine arces: Diako stb. S. Demetrius" stb. (Oláh Miklós, megh. 1568., Hungaria lib. I. cap. 9.)

Ezen időtől fogva a „Sanctus Demetrius" és „Száva-Szent-Demeter" név lassanként használtatni megszünt. A Szerémség t. i. török uralom alá jutván, a magyar lakosok kipusztíttattak, az elszaporodott szerbek pedig, kik azoknak he-

lyét elfoglalták, a Sz. Demeter nevét saját nyelvökre fordítván (Demeter=Dmitri), a helységet Dmitrovitznak, később pedig Mitrovicznak nevezték [1]), mely utóbbi elnevezés a XVII. század alatt általában divatossá lett, s használtatik jelenleg is.

* * *

Ha most az itt egybeállított kútfői adatokon végig tekintünk, kétségteleneknek bizonyúlt történeti tényekül a következőket említhetjük:

1) A régi Sirmium a népvándorlás alatt, ámbár történeti jelentősége nevezetesen változott, mégis el nem enyészett; hanem akkor midőn a magyarok mai hazájukat elfoglalták, fennállt még, s azóta is Száva-Szent-Demeter neve alatt Sirmium vidékének legelőkelőbb helységévé lett. A „Sirmium" néva vidék, s a később itt alapított püspökség nevében fenmaradt; de a XIII. század kezdete óta mint a város neve többé elé nem fordúl.

2) Száva-Szent-Demeter város nevét Pejacsevich, Katancsics és Csevápovics felemlítik ugyan; de lételén kivül arra nézve egyebet fel nem hoznak. Az általam felhozott adatok annak keletkezésére, történetére és XVI. századi átalakulására nézve már határozott felvilágosítást nyújtanak.

3) Száva-Szent-Demeterré Sirmium város neve szent Demeter cultusának alapján lett; mely ezen vidéken régibb volt ugyan, de a magyarok honfoglalásának folytán új lendületet nyert. Porphyrogeneta Konstantin a helyet még Sirmiumnak nevezi; de azon magyar hadjárat óta, mely Cinnamus szerint Comnenus Alexius császár (1081) előtt történt, és melyet Radó nádor okmánya 1057-re tevén, jobban határoz meg, Száva-Szent-Demeter neve mindinkább szokásossá lett. A helységnek ezen elnevezése a magyarok azon régi szokásának felel meg, mely szerint az egyes helységeket azok főtemplomának védszentje után nevezik el. Különben

[1]) Dmitrovicz elnevezésére találunk p. o. azon XVII. századi évkönyvekben (ljepotisz), melyeket Safarik tett közzé (Památki dřevniho pisemnictví jihoslovanův, Prága 1851. 80. l.)

nem csak ezen körülmény, hanem számos más történeti adat is bizonyítja, hogy Száva-Szent-Demeter magyar város volt; a miről máskor bővebben fogok szólni. Mert szándokom legközelebb Szerém-Ujlak város (a mai Illok) történetéről, és a vidék más nevezetességeiről is értekezni, mely alkalommal az ottani lakosok nemzetiségére is fogok vonatkozni. Ma elég legyen, röviden csak arra figyelmeztetni, hogy Száva-Szent-Demeter szerb város bizonyára nem volt, különben a szerb kútfőkben annak legalább is csak említésére találnánk. Ezeket Danicsity György legnagyobb szorgalommal vizsgálta által, s ezen vizsgálódás jeles eredményéül „Rjecsnik iz knjizsevnik sztarina Szrpszkich“ czím alatti történelmi szótárát bírjuk. Ebben pedig Száva-Szent-Demetert hijába keressük.

4) A város, mint látszik, csak III. Béla király ideje óta lett jelentékenyebbé. A régibb tudósításokban mindig csak Sirmium nevére találunk, melyen kivül egyedül Zeugminum és Pagatium mint városok, Száva-Szent-Demeter pedig mint nevezetes katholikus benedek-rendű kolostor említtetnek. Fordulati pont III. Béla uralkodása korában áll be; ugyanakkor, midőn általán véve a Dunától délfelé elterülő vidékeken sok változás történt, a mi Konstantinápolynak a nyugati keresztesek általi elfoglaltatásához (1204.) vezetett. S ekkor Sirmiumban is nem csekély változásra találunk; különösen az által, hogy a Sirmium név a Száva jobb partján lévő vidékre is kiterjesztetett; a miben politikai és egyházi okok egyaránt szolgáltak irányadásul. A politikai okokra vonatkozik IX. Gergely pápa 1229-ki bullája, mely azonban, határozatlan elbeszélésénél fogva, a kettős Sirmium létezésén kivül csak csekély felvilágosítást nyújt; úgy hogy a viszonyok körülményesebb felderítését Radoszlaw akkori szerb király történetének biztosabb feldolgozásától kell várnunk. Az bizonyos, hogy a magyarországi vagyis „citerius Sirmium“-ot, attól mely „ulterius Sirmium“-nak neveztetett, meg kell különböztetni; s minthogy az utóbbinak nagyobbára keleti hitvallásu lakosai voltak, ez IX. Gergely pápát és a kalocsai érsekeket arra bírta, hogy ezeknek a római egyházzal való egyesítésében fáradoztak, mi az úgynevezett szerémi püspökség alapítását vonta maga után. Az

„ulterius Sirmium" — mint látszik — csakhamar a Nemanidák akkor újonnan alakított szerb államéletébe bevonatott; annélkül azonban, hogy a szerb befolyás akkor „citerius Sirmium"-ra hatott volna. Nem lehetvén itt feladatom, ezen felette érdekes conjuncturák részletes fejtegetésébe ereszkedni [1]), csak Száva-Szent-Demeterre szorítkozom, mely a szerbek hatása alatt bizonyosan nem állt; mit nem csak azon körülmény bizonyít, hogy, az 1241-ki tatárpusztítás után, 1247. a szerémi katholikus püspök az itteni benczekolostorba tette által székhelyét, hanem Kun László magyar király privilegiuma is.

5) Kétséget nem szenved, hogy Száva-Szent-Demeter IV. László magyar királytól privilegiumot nyert, melyet III. Endre, Robert Károly és I. Lajos királyok megerősítettek. Magát ezen privilegiumot nem bírjuk ugyan már, de a szerémi káptalannak 1366-ki jelentése Bebek István országbíróhoz arra határozottan hivatkozik. Ezen vidék tehát folyton folyva a magyar király uralma alatt állt; s ha szerb tudósítások a XIII. század végére s a XIV. század kezdetére vonatkozólag azt állítják, hogy a Szerémség Szerbiához tartozott, ezt csak a Száva jobb partján feküdt Sirmium ulteriusról lehet értenünk; mert Sirmium citeriusról, s különösen az abban levő Száva-Szent-Demeter városról az általam felhozott okmányok az ellenkezőt bizonyítják.

6) Mai előadásom tárgya tulajdonkép csak a Száva-Szent-Demeter város történetére vonatkozó okmányok általános ismertetése lévén, azoknak részletes fejtegetésébe nem ereszkedem. Egyedül azt emelem ki, hogy itt teljesen kifejtett, s a magyar jog szabályai szerint rendezett városi szervezéssel találkozunk, s hogy pusztán csak ezen szempontból tekintve is, ezen okmányok a régi Sirmium egykori történeti fontossága által, s azon befolyásnak folytán, melyet az a későbbi viszonyok idomítására szükségkép gyakorlott, kiválólagos jelentőséget nyernek. S ez azon iránylat, melynél

[1]) Látjuk egyszersmind, hogy a történeti kútfők azon tudósításai, melyek szerint Dragutin István és Milutin István szerb királyok a XIII. század második felében a Szerémséget bírták, csak a Száva jobb partján fekvő „Sirmium ulterius"-ról érthetők.

fogva, valamint Száva-Szent-Demeter, úgy a hazánknak a régi rómaiak uralma alatt állt részein fekvő más városainak története is különös érdekkel bír, s melynél fogva összes városi életünk fejlődését az olaszországi, francziaországi, németországi és svájczi városélettel párhuzamba tehetjük. Száva-Szent-Demeterrel e tekintetben az első kísérletet akartam tenni; mert a régi Sirmium minden pannoniai és daciai városok közt a legelőkelőbb volt. Azonban valamint ezen iránylat felvilágosítása végett a többi dunántúli városokat is szükséges lesz majd szemügyre vennünk; úgy a Száva-Szent-Demeter történetével összefüggő fontos kérdéseket csak akkor fogjuk kellőleg méltányolhatni, ha Szerém vidékét átalánosb dimensiók szerint fogjuk vizsgálataink tárgyává tehetni. Ezen oknál fogva fentartom magamnak azt, hogy mai előadásomat valamelyik későbbi akadémiai ülésben Szerém-Ujlak város, Szerém vidék és megye, s a szerémi püspökség történetére vonatkozó adatokkal és fejtegetéssel megtoldhassam és bővebben kifejthessem.

7) Száva-Szent-Demeter városra nézve bebizonyítva lévén, hogy még az 1521-ki török hadjáratban is fontos szerepet játszott, s hogy neve csak a XVII. században változtatott át Mitroviczra: egyszersmind világos, hogy hiba, a mai Mitroviczot közvetlenül a római Sirmiummal összekötni, mert a kettő közt Száva-Szent-Demeter képezi az összekötő elemet.

TANULMÁNYOK
A VÁRRENDSZER
NÉMELY VISZONYAIRÓL.

NAGY IVÁN LEV. TAGTÓL.

Hogy hazánk ős korában a várrendszer, mely alatt annak katonai, — és a megyei szerkezet, mely alatt annak polgári szervezetét kell értenünk, eleinte ezen két hatóságára nézve szorosan öszpontosított volt, senki sem fogja kétségbe hozni, ki ezen kort jogtörténelmi szempontból tanulmányozta. Régi várrendszerünk kétségtelenül szülője volt utóbb kifejlett megyei intézményünknek.

Első, ki a régi magyar vármegyei szerkezet jogtörténelmi tüzetesb megvitatását a múlt század utolsó negyedében megkezdte, — a nagy tudományu Kollár Ádám [1]) volt. Utánna senki sincs, ki beható és mesterileg kifejtő tudós tagtársunk Botka Tivadaron [2]) kivül, a jogtörténelmileg reánk igen is fontos tárgy részletesebb elemezésébe és tárgyalásába bocsátkozott volna. Ez utóbb nevezett nagy érdemü tudósunk az, ki a magyar vármegyék szerkezetéről írt jeles jogtörténelmi tanulmányaiban [3]) annak történelmi fejlődését négy korszakra osztotta, és ezekből az elsőt a katonai vagy hadügyi megyei szervezet korának jelöli.

Elhagyva a három következő korszakot, mely emez intézmény jogtörténelmi fejlődését egészen korunkig tárgyalná — e jelen tanulmány csupán azon első korszakba eső némely viszonyok nyomozásával kiván foglalkozni.

Annyit tudunk, hogy sz. Istvántól kezdve, kit iróink legnagyobb része a megyék alkotójának tart, a várak első

---

[1]) Historiae, Jurisque publici Regni Ungariae Amoenitates. Volum. II. Vindobonae 1783.

([2] Notitia Diplomatica veteris constitutionis Comitatuum. Pest, 1831.

[3]) Budapesti Szemle. Új foly. Szerk. Lónyay M. és Csengery A. I. és köv. Köt.

lételök és megalapitásuk korában túlnyomólag hadi szerkezettel bírtak; el lévén látva állandó őrségük és népök fentartására saját ingatlan és elidegeníthetlen javaikkal. Az így berendezett intézmény élén a v á r - i s p á n (Comes castri) állott, utána következtek az u d v a r b i r ó (curialis comes castri), a v á r n a g y (castellanus), h a d n a g y (major exercitus, hadnagio), s z á z a d o s (centurio), t i z e d e s (decurio) stb. A vár községi zömét a várjobbágyság (jobbagiones castri) és várnép (homines, vel servi castri, castrenses, conditionarii, és néhol suburbani) képezték.

A vár-intézet élén álló, megnevezett tisztviselök hatáskörét részint a fenmaradt emlékekből, részint czímzetöknél fogva hozzávetések nyomán könnyebben meghatározhatnók; azonban a várjobbágyok és várnép jogi állásával és viszonyaival mindeddig tisztában nem vagyunk. Mert

A XIII. század derekán az ősi várszerkezetnek megkezdett megbontása, mely főleg a várbirtokok elidegenítése által üzte rombolását, annyira elmosta az ősi szerkezet rendszerének, viszonyainak emlékeit, hogy, mint egy alábbi esetből látni fogjuk, már a XIV. század végén az elöbbi viszonyok ismerete a köztudalomból teljesen kiesvén, törvénykezési bonyodalmakra is alkalmat szolgáltatott.

Ezen okoknál fogva tanúlmányaim jelen szakasza a várnép amaz említett két osztályának jogi állásához és történelmi viszonyaihoz kiván ez alkalommal némi adalékkal járulni.

Okleveleinkben sűrűn találkozunk a „v á r j o b b á g y" nevezettel, és pedig néhol csak így egyszerüen, néhol pedig a „s z e n t k i r á l y j o b b á g y a i" (jobbagiones sancti Regis) czímzettel. Amazok alatt Kollár szerint [1]) átalában a várkatonák, az utóbbiak alatt pedig a vár tisztviselőségét (magistratus) kellene értenünk. Az ő véleménye szerint: a s z e n t k i r á l y j o b b á g y a i azok voltak, kiknek őseik sz. Istvántól örökösödési joggal, katonáskodási kötelezettség mellett földet bírtak: és innen t e r m é s z e t e s jobbágyoknak is (jobbagiones naturales) neveztettek; míg a váraktól f ö l m e n t e t t

[1]) idézett munkája II. 77.

(exempti) jobbágyok azok voltak volna, kik ugyan szintén örökösödési joggal (jure haereditario) de nem szent Istvántól, hanem annak utódaiktól nyert birtokot élveztek. E véleményt én igazolva nem látom; és átalában állásukra és kiváltságaikra nézve a kettő közt lényeges különbséget a jogtörténelmi tudománynak eleddig kinyomozni nem sikerült.

A tulajdonképeni várnép (homines vel servi castri, söt cives vel suburbani castrenses) mindenesetre minden tekintetben alatta álltak a várjobbágyoknak; s ha nem mernők is állítni rólok, hogy az összes várjavak mivelése az ő terhök volt, minden esetre terhesebb kötelezettségeik, melyekkel helyhez kötve szolgálatképen megróva voltak, őket a kiváltságolt jobbágyi körön kivül helyezték. Bírunk adatokat felhozni, melyek utóbbi állításaink mellett tanuskodnak. III. István király 1162-ben a sopronyi várnépből ezen szavakkal emelte ki Farkast a várszolgálat terhe alól: „hominem in castro Supruniensi manentem nomine Forkos a civili jugo subtraxi, tantaque dote libertatis sublimavi, ut ubicunque vellet libere et secure famulari posset [1]) etc." ezen fölül rét és malom javadalommal adományoztatott. De fontosabb azon okmány, melyben ugyanazon III. István király a Pozsonyvárallyiakat, nevezet szerint Ombudot, Kolont, Cuzent, Petőt, Volentet stb. a várszolgaság alól fölmentve, a vár főbbjei tudniillik szent István király fiai nevezetü jobbágyok sorába emelte, ily szavakkal: „homines suburbanos Posonienses, quorum nomina sunt Ombud, Colon, Cuzen, Peteu, Volent etc . . . a castrensi servitio subtraxi, eo tamen tenore, ut inter proceres ejusdem castri, proceres filii scilicet Stephani Regis existant [2]).

E két okmányból vett idézet, mely az alsóbb várnép rétegéből a másik, kiváltságos osztályba való emeltetés eseteit adja elé, eléggé igazolja a várjobbágyoknak a várnép fölötti kiváltságos állását is.

A várjobbágyokról eldöntött tényképen áll, hogy a várak védelmén fölül mintegy állandó katonaság gyanánt saját

---

[1]) Fejér, Cod. Dipl. tom. II. p. 164.

[2]) Fejér, Cod. Dipl. tom. II. p. 173.

vár-ispánjok zászlója alatt, és pedig az ország határai közt tulajdon, a határon túl pedig királyi költségen szolgálni tartoztak [1]). De az idéztem 1165. évi okmány szerint a Pozsony-várallyiak is, mielőtt még várjobbágyságra emeltettek, már a királyi hadseregben katonáskodtak, ezért nyerték kiváltságaikat is, az okmány szavai szerint: „ea videlicet de causa, quod relictis suis omnibus, mecum ubique steterunt intrepidi". — Hasonló példára találunk még IV. Béla király korában is, akkor, midőn pedig már a várszerkezet bomladozásnak indúlt. Ugyanis nevezett király 1243-ban Never, Buda, Ortirat, Trencsin vár embereit (homines castri Trencsin) a veczizlói puszta lakosait, kik lovas szolgálatra voltak kötelezve, a tatárjárás korában tett érdemeikért emelte a szent király kiváltságaival bíró várjobbágyok közé, ily záradékkal: „ipsos in Jobbagiones S. Regis castri ejusdem simul cum haereditaria terra duximus perpetuo transferendos, ita, ut de caetero tam ipsi, quam eorum successores inter jobbagiones castri memorati computabiles, sine contradictione qualibet habeantur, nec ulli unquam hominum ratione conditionis pristinae teneantur aliquatenus respondere" [2]). Ezekből azt kell következtetnünk, hogy a katonáskodás terhe a vár összes népségére ki volt terjesztve. És nincs különben az adózási teherrel sem. A vár népe (homines castrenses) kétségkivül adózott; de adóztak a tulajdon földet birtokolt és a megadományozásra képes várjobbágyok is; mert a kivetett dénárok Kálmán király törvénye szerint századonként szedettek be [3]). És ez nem ellenkezhetett szent István törvényével sem, mert az arany bulla 19. fejezete röviden mondja, hogy „jobbagiones castrorum teneantur secundum libertatem a sancto Rege Stephano institutam." [4])

A mit eddig mondottam, állott a XII. század derekán túl

[1]) De Dominio Nobilium p. 33.

[2]) Fejér, Cod. Dipl. tom. IV. vol. 1. p. 295. és megerősítve 1272-ben l. ugyan ott V. 2. p. 203.

[3]) Kálmán I. törvénye LXXIX. fej. „denarios, qui per universas Ungariae partes colliguntur, quantum super uno quoque Centurionatu fuerit collectum etc."

[4]) L. Endlicher, Monumenta Arpadiana p. 415.

legalább 1165-ig. De már a XIII. században, midőn a várbirtokokra — tudtunkra — legelőször II. András király kinyújtá feldaraboló karját, és eladományozásai által a várszerkezet leglényegesebb alapját a várbirtok-rendszert támadta meg: névleg egy új, kiváltságos osztály támadt, mely a várkötelezettségek alól fölmentetvén, a várbirtokokból nyerte adományos jutalmait. Ezek az úgynevezett királyi szolgák (Servientes Regis, vel Regales, utóbb Serv. Regni is) voltak, elődeik sok máig virágzó nemzetségeinknek. Okleveles gyüjteményeinkben hemzsegnek a kiváltság-levelek, melyek volt várjobbágyokat a Servientes Regales kasztjába emeltek, és a várak tartozékaiból kiszakasztott, addig más kötelezettséggel összekötött több ekényi földdel megadományozták, oly föltétel vagy záradék mellett, hogy ezentúl nem a vár-ispán zászlója alatt tartoztak katonáskodni, hanem a királyi zászló alá kellett kiállniok. Elég legyen a sokból egy párt például érintenünk.

1217-ben II. András király Oroz nevü hívét, ki Zala várában a szent király jobbágyai sorában állt (jobbagio sancti Regis de Zala), hadi érdemeiért az országnagyainak beleegyezéséből három testvérével és utódaikkal egyetemben a Zala vári szent királyféle jobbágyság alól teljesen fölmenté és fölszabadítá, és az általok már öröködési joggal bírt földekkel együtt örökös és arany szabadsággal megajándékozván, a királyi szolgák sorába emelte [1]).

1265-ben IV. Béla király Kelement és Mártonta bácsi-vár jobbágyait a várjobbágyságtól fölmentvén, a királyi szolgák közé emelte [2]). Hasonló kiváltságokat hozhatnánk föl

[1]) Fejér, Cod. Dipl. tom. III. vol. 1. p. 198. hol e szavak olvashatók: psum cum tribus fratribus uterinis Mogus, Cozma, Svepsa et cum haeredibus ipsius et fratrum suorum habitis et habendis a Jobagionibus Sancti Regis de Castro Zaladiensi penitus exemtum liberum et immunem permanere praecipimus, regia statuentes auctoritate, ut liceat amplius sibi unacum fratribus nominatis Tompsin .... et cum praediis N. N. pariter eorundem, ad eos haerepitario jure pertinentibus aurea et perpetua perfrui libertate, et inter servientes regis annumerari perpetuo.

[2]) Kovachich, Disquisitio p. 24.

1266. évből V. István királytól Jób és Kuncsed Nógrád vár jobbágyaira [1]); 1267-ből Simarch s több Bolondóczi várjobbágyokra [2]); 1271-ből Simon és Ámán zalavári jobbágyokra [3]) nézve. És ez így megy 1279-ig, a meddig tudniillik a Servientes Regales megkülönböztető nevezet okleveleinkben eléfordúl [4]). Utóbb e nevezetet a maig életben levő nemes nevezet váltá fel; mert hogy a Serviens regalis czímzet alatt az utóbb nemesnek nevezett kiváltságos osztály értetett, azt nem csak az arany bulla czikkeiből minden, a magyar törvényben jártas kiolvashatja, hanem IV. Béla király 1267. évi decretumának [5]) következő szavai „Quod nobiles Hungariae universi, qui servientes Regales dicuntur," a legvilágosabban és megdönthetlenül megállapítják [6]).

Odáig jutottunk, hol a vár jobbágyaiból a királyi szolgák nevezete alatt a régi, kisebb nemesség kifejlődésének történetét elértük. Nem új fölfedezés! Ezen eredményre jutottak eddig minden nyomozóink. De egy másik, ennél sokkal fontosabb kérdés veti itt föl magát, az t. i., mily természetüek voltak a várjobbágyok, a szent-király-jobbágyfiak által örökösödési joggal birtokolt földek; és milyenek voltak a várjobbágyság alól fölmentett királyi szolgáknak a várak tartozékaiból adományozott földek? Ez azon kérdés, melynek megfejtését értekezésem ezen fejezetének czéljául tűztem, annál is inkább, mert azt újabbkori legnevezetesebb jogtörténelmi nyomozóinknál is érintetlenül találtam.

A többször említett tudós Kollár [7]) a királyi szolgáknak a vártól elszakasztva adományozott birtokot egyenes tulajdonul el nem ismerte, hanem csak haszonvételes jogunak

---

[1]) Fejér, Cod. Dipl. IV. 3. 344.

[2]) Ugyan ott IV. 3. 420.

[3]) Ugyan ott V. 1. 137.

[4]) Kovachich, Disquis. 32.

[5]) Kovachich, Vestigia Comitiorum 134.

[6]) Minthogy a királyi szolgák külön bíró alatt állták, az szolgabíró-nak, latinul azonban Judex Nobiliumnak neveztetett. Ez is mutatja, hogy a királyi szolgák utóbb nemeseknek neveztettek.

[7]) Amoenitates II. 92.

nyilvánítá. Czáfolóját a „De Dominio Nobilium" czímü munka irójában lelte meg. Világosabb és döntőbb czáfolatot szolgáltat azonban amaz állítás ellen a következő peres eljárás, melyből kitünik, hogy a várjobbágyok adományos birtokai habár örökösödési joggal birattak, teljes tulajdonok nem voltak; és a vár tartozékaiból imígyen kiszakasztott földekben a királyi tulajdonjog fenmaradt. Ellenben a királyi szolgákká emeltetés esetében az így kiszakasztott és adományozott birtok is örökjogu tulajdonná vált. Az ezt bizonyító eset [1]) a következő:

Kükemezei Balás, Jakabnak a Domokos fiának fia, a nyolczados törvényszék rendszabása szerint Kükemező, Dukafalva, Stephanfalva, Kálnás, Lucska, Nádfeő, Cservelyes, Zalmány, és Dienesfalva birtokokban teendő osztály végett Nadfeői György fiát Gergelyt Sáros vármegye alispánja és szolgabírái elé perbe idézvén, a pert a most nevezett eljáró bíróság az ország nádora pelsőczi Bebek Detre itélő székére felküldte. 1399. évi sz. Jakab apostol nyolczadán a felek a nádori szék előtt megjelenvén és egymással feleselvén, nevezett Nadfeői Gergely (mint alperes) Kükemezei Balás (mint fölperes) ellenében Béla királynak egy, 1251-ben kettős pecséte alatt kelt okmányát mutatá föl, melynek tartalma szerint: a komlósi pusztáról való Visibornak fia Gyármán, Újvárnak várszolgája, ifjúsága óta Béla királynak rokonához Damilla ruthen herczeghez intézett követségek alkalmával kedves és hü szolgálatokat tévén, ezen és más érdemeiért Béla király őt és testvéreit Rénárdot és Jundot stb. utódaikkal együtt azon vár jobbágyainak, kik közönségesen a szent király jobbágyai fiainak neveztettek, (vulgo filii jobbagionum sancti Regis apellati), sorába emelte. Mihelyt ezen oklevelet a nádor a jelenvolt nemesekből álló törvényszék előtt felolvastatá, és megmagyaráztatá, azonnal Jakab mester, Zsigmond királynak törvényes ügyvéde, a király nevében a következőket adta elé: „hogy miután Béla királynak felolvasott kiváltság-levele szerint Gyármán és érdektársai a komlósi pusztáról, nem

---

[1]) Régi hitelesen másolt oklevél után a Kálnásyféle levéltárból Kolosy Miklós úr kezeiből.

valóságos nemesekké, hanem csak várjobbágyokká (azaz a szent király jobbágyaivá) tétettek; ennélfogva a komlósiak, úgy a felperesek, mint az alperes és ezeknek elődeik, Komlóst és tartozékait nem mint igaz nemesek, hanem csak mint a királyi jog eltitkolói (celatores jurium regalium) birtokolták és birtokolják, minélfogva azokat tőlök a király nevében visszaköveteli. Ezt hallván nevezett Balás és Gergely felszólaltak, állítván, hogy úgy elődjük Gyármán, valamint egyéb őseik és következésképen ők is az érdeklett Komlóson és tartozékain megnemesíttettek, és erről érvényes okleveleik vannak; mire nézve ezek elémutatása végett magoknak új határidőt tűzetni kérnek. Ennélfogva a nádori törvényszék meghagyta, hogy Balás és Gergely összes, e tárgyra vonatkozó leveleiket a sz. Mihálynapi nyolczadon tartandó törvényszék előtt a király ellenében felmutatni tartozzanak. Ezen nyolczadról, midőn az oklevelek elémutatása Balás és Gergely és a király képviselője közt minden módon megvitattatott, az eldöntő tárgyalás az 1400. évi szent György vértanu nyolczadára halasztatott. Végre megérkezvén ezen nyolczados tárgyalási határidő is, előbb nevezett Jakab mester, a király törvényes ügyvéde, a törvényszék előtt megjelenvén, a felektől Balástól és Gergelytől az igért okmányok elémutatását követelte. Más részről Balás és Gergely is megjelenvén, elémutatták Zéchy Miklós országbírónak 1371-ben (die 26. festi Cathedrae b. Petri Apostoli) kelt kiváltságlevelét, mely magában foglalta először Béla királynak 1261. évi (4. Calendas Aprilis) kiváltságlevelét, és ebben átirva és megerősítve Béla királynak 1259. évi (in Octavis festi b. Martini in portu equorum kelt) memorialisát; másodszor tartalmazta István királynak 1264. évi kiváltságlevelét, mely atyjának Béla királynak levelét írta át és erősíté meg; és melyek Mihály, Jánosnak a Márk fiának fia, László, Lászlónak az Arnold fiának fia, Benedek Jakabnak fia, Miklós Albertnek fia és Imre Nádfeői Gergelynek fia által komlósi Czel fia István ellen nevezett országbíró törvényszéke előtt birtokjogi kérdés miatt voltak felmutatva; kérvén azoknak megvizsgáltatását. A nádori törvényszék Béla és István királyok leveleinek tartalmáról az ügyészek által kitaníttatván

(informáltatván), megértette, hogy Béla király a Sáros várához tartozott komlósi pusztáról való Gyármánt az Oroszországba tett követségek alkalmával szerzett hű szolgálataiért minden kötelezettség alól, melylyel a sárosi vár-ispánnak tartozott, fölmentette oly föltétellel: hogy az oroszországi követségekben továbbá is híven szolgálni tartozzék, és hogy őt a Tapoly, Kaproncza, Csepczeű, Komlós, Cservés és Gerendel vizei mellett fekvő komlósi örökösödési (haereditaria) birtoka miatt megróni senki ne merészelje. István (az V.) király pedig Gyármánnak hűségét tekintetbe vévén, őt Komlós földjének egy bizonyos részével, melyet a komlósi barátok illetéktelenül elfoglalva tartottak, teljes kegyelméből megajándékozta. Ezen oklevelek felmutatása után Balás és Gergely kinyilatkoztatták, hogy semmi más oklevelekkel, melyeket a király ellen most vagy jövendőben felmutathatnának, nem bírnak. A törvényszék ezek szerint az ügy eldöntését a főpapok és országbárók távolléte, úgy a kérdés nehéz és fontos volta miatt a következő szent Jánosnapi nyolczadra halasztotta. E határnap is megérkezett, a midőn nem csak Balás és Gergely, egy részről, és Jakab, királyi ügyész más részről, kik közt az oklevelek szerint az ügy már megvitattatott, jelentek meg: hanem megjelent a peresfelek egyik vérrokona Kükemezei Lászlónak fia András is, a ki eléadta: hogy noha Kükemezei Balás és Nadfeői Gergely azt állítják, miszerint a király ellenében az elémutatott okleveleken kívül már semmi egyéb okmányaik nincsenek; mindazáltal, mivel a kérdéses ügy őtet is éppen oly joggal, mint Balást és Gergelyt illeti, annálfogva az ország szokása szerint ezen ügybe jogosan beavatkozik, és a király ellen több oklevelet is fölmutatni kiván. A törvényszék ezt megértvén, a beavatkozás jogát elismerte, melynélfogva nevezett András Lásziónak fia előmutatta László királynak zárt alakban Márton és Bereczk sárosi ispánokhoz intézett következő oklevelét:

„László, Isten kegyelméből Magyarország királya, híveinek Mártonnak és Bereczknek Sáros ispánjainak üdvet és kegyelmet. Mondják nekünk Gabrián, Adorján, Voltér és testvéreik, Gyármánnak fiai, Sáros vármegyei nemesek, hogy Dandnak fia Finta az ő némely birtokaikat: Gerendélyt,

Margonyát és Megy-mezejét erőhatalommal elfoglalták és Iroszló fiainak adták vala. Minthogy pedig Mi országunk nemeseinek akárki által elfoglalt birtokaikat visszaadatni akarjuk, hűségteknek parancsolva meghagyjuk, miszerint egyiktek Mihály mester udvari jegyzőnkkel együtt személyesen oda menjen, és azon birtokokat az ő jelenlétében elülnevezett Gabriánnak és testvéreinek, illetéktelen tiltakozást figyelembe nem vévén, visszaadja, és őket birtokaikban oltalmazzátok és védelmezzétek, mást cselekedni semmiképen nem merészelvén. Kelt Szerencs-vára alatt Szent-Lőrincz napján."

Mely oklevél előmutatása után mind Jakab a királyi ügyész, mind pedig Balás és András, úgy Gergely az ügyet itélet alá terjesztve, igazságot és itéletet kértek. Az itélet következőleg hangzott:

Hogy 1-ször noha néhai Béla király 1251-ben nevezett Gyármánt, Visibornak fiát és testvéreit Rénárdot, Jundot és ezeknek gyermekeit és utódait, következésképen a perben álló Nádfeői Gergelyt, Kükemezey Balást és Andrást is, néhai Gyármánnak hű szolgálataiért az Ujvári várszolgálat alól fölmentvén, csupán azon vár jobbágyai közé, kik közönségesen a szent király jobbágyainak neveztetnek, emelte, és ennélfogva Jakab mester az érdeklett birtokokat mint királyi joghoz tartozókat a király nevében visszakövetelte; mindazáltal mégis 2-or mivel ugyanazon Béla király 1259-ben a Sáros várához tartozott Komlósról való Gyármánt minden kötelezettség alól, melylyel a sárosi ispánnak tartozott, oly föltétellel, hogy az orosz követségekben továbbá is szolgálni tartozzék, fölmentette, még pedig úgy, hogy őt a Tapoly, Kapruncza sat. vize melletti komlósi örökösödési (haereditaria) birtokán senki megróni és terhelni ne merészelje. Végre mivel ezekre nézve V. István király 1264-ben Gyármánt megerősítvén, azonfölül Komlósnak azon részét, melyet a keresztes barátok illetéktelenül elfoglaltak, neki és utódainak különös kegyelméből (de gratia sua speciali) adományozta. Utóbb pedig IV. László király is, V. Istvánnak fia, Gábriánt, Adorjánt, Voltért és testvéreit, Gyármánnak fiait Sáros vármegyei nemeseknek nevezvén, meghagyta Sáros ispánjainak Mártonnak és Bereczk-

nek, hogy Gerendely, Margonya, és Megye-mezeje birtokokat, minden illetéktelen ellentmondás mellőzésével nevezett Gyármán fiainak vissza-adassák; abban őket megótalmazzák; a mint mindez a fölebbi levelekből világosan kitűnik, és így tehát a nevezett komlósi nemesek azon komlósi és egyéb a Tapoly, Kapruncza s. a. t. vizei mellett fekvő birtokokat nem mint a királyi jog titkolói, hanem mint valóságos nemesek ezen per megindításáig oly hosszú idő folytán, mely a királyi elévülés száz évét is meghaladja, minden hűtlenségi megbélyegzés és királyi háborgatás közbejötte nélkül bírták, melynélfogva a komlósi birtok és tartozékai a királyhoz és jogaihoz semmiképen nem is tartozhatnak, sőt inkább azok az igazság minden mértéke szerint a komlósi nemeseket illették és illetik mai napig; miért is Minekünk (— úgy mond Bebek Detre nádor itélet-levele, —) és a velünk ezen ügy tárgyalásánál jelen való Krisztusban tisztelendő atyáknak, Bálint bibornok pécsi, Mihály veszprémi püspököknek, Nyitrai Miklósnak fia Tamás és más több nemeseknek és országnagyoknak, kik ezen kérdést huzamosabban megvítatták, őket azokban meghagyni, és azokat nekiek oda itélni kelletett, és ugyanazért ugyanazon főpapok és országnagyok tanácsa szerint Komlóst és fölebb megnevezett tartozékait minden hasznaival és jövedelmeïvel a komlósi nemeseknek, tudniillik néhai Gyármán utódainak azon joggal, melylyel őket azok az előbbiek tanusítása szerint illetik, oda itéltük, őket azokban meghagytuk, és elvégeztük, hogy ők és örököseik azokat örökre megtarthassák és bírhassák ezen törvényszéki itéletünknél fogva, másoknak sérelme nélkül. Melynek emlékezetére és örök erősségére kiadtuk ezen, függő pecsét alatt kelt, kiváltság-levelünket az előnevezett komlósi nemeseknek, úgy javalván a közigazság. Kelt Visegrádon 1402-ben.

Íme ez itélettel végződött be a három évig tartott jogi per, melynek folyamatából és tartalmából jogtörténelmileg több érdekes mozzanat lehetne megjelölhető. Én csak két tanuságra szorítkozom:

1-ör Hogy a várjobbágyok, kik a szent király jobbágyainak neveztettek, a vár-javakból elszakasztott földeket habár

adomány mellett és örökösödési joggal (jure haereditario) birták is, azok nekiek örök tulajdonaik (perpetua proprietas) nem voltak; ellenben ugyanily birtokok a királyi szolgák (servientes regales) vagyis nemesek kezeiben örökös tulajdon maradtak.

2-or Hogy a várrendszer birtokviszonyai már századok előtt sem voltak codexszerüleg ismeretesek, annál kevésbbé ismerheti azokat egész részletességében a mai jogtörténelem.

E két pont az, melyeket jelen szerény értekezésem által igazolandónak tartottam.

TANULMÁNYOK
A RÓMAI JOG KÖRÉBŐL.

ÍRTA

DR. VÉCSEY TAMÁS,

AZ EPERJESI EV. COLLEGIUMBAN A RÓMAI JOG NYILV. REND. TANÁRA.

> Expedit omnes gentes romanis legibus operam dare, vivere suis.
>
> Facciolati.

Azon ókori intézmények és szellemi hagyományok közt, melyek a világtörténelem tanúsága szerént az emberi társadalomra szakadatlan és mély hatást gyakoroltak, bizonyára nem utolsó helyen áll — a komoly müvelt elme legszebb szülöttei közé tartozó — római jog, melynek uralma a hét halom magaslatairól szerte szárnyaló hadkereső sasok nyomdokán országról országra terjedt, melynek tudományos irodalmi kincsét sem a köztársaság romjai el nem temethették, sem a népvándorlás árjai el nem sodorhatták, sőt mely a győző barbarok által az irással és kereszténységgel együtt befogadtatván: ezek szokásait és törvényeit nemesebb irányban átalakítá, mely a XII-dik században a római-német szentbi-

rodalom közös jogává lesz, az ángoloknál „civil law" szerepére jutott; a franczia „coutûmes", a spanyol „Partidas" képében új és új foglalást tesz, támogattatva európaszerte szent Péter és az Irneriusok széke által, és pedig annál fényesebb sikerrel, minél átalánosabban megszilárdúlt a római jog belső tökélyeiről a meggyőződés.

A római jog egyes szabályai ellen lehetnek kifogásaink, például, hogy itt-ott túlfinomságba merülnek, hogy a népgazdaság mai igényeit ki nem elégítik; de elveinek nagy többsége az örök igazság sugallatát oly híven tükrözi vissza, mint az antique művészet minden igazi ereklyéje a valódi szépnek eszméjét, s ha nem is mindenben példányként, de bizonyára figyelmeztető gyanánt szolgálhat. A római jog terjedése ellen, mely a honi jogot elenyészéssel fenyegette, már a XII-ik században mutatkozik némi visszahatás; hogy egyebet mellőzzünk, a XI. Gergely pápa 1373-ik évi sújtó bullája daczára is igen elterjedt, s a német birodalom éjszaki részén (terra iuris saxonici) érvényre jutott „Sachsenspiegel" lovagi szerzője „Eyke von Repgow" a hazai jog följegyzése által a nemzeties ellenzéki szellemnek adott 1215. és 1218. közt kifejezést, s ugyanezen szellemről tanúskodnak az ú. n. „Vermehrte Sachsenspiegel" és „Schöffenurtheil" gyüjtemények is. Mind a mellett — hiszszük — nem alaptalanul jegyzé meg IV. Incze pápa 1254-ik évben kelt levelében, hogy a világbirodalom omladékain épült államok, különösen Anglia, Skóczia, Spanyol és Francziaország kelletinél jobban hódolnak a római jognak; sőt ő szentsége hazánkról is ugyanezt állítja. — Ezen állítás, míg egyrészről arra mutat, hogy a magyar birodalom akkori jogállapotát a keresztény világ feje is figyelemmel kísérte, addig másrészről, nem mondható minden alapnélkülinek; mert ámbár hazánk — a múlt évtized kivételével — idegen jog túltengése alatt soha nem szenvedett, s ha már első apostoli királyunk [1]) által követendőnek rendelt s az 1715 : 3. 1. cz. által szentesített — a nemzettel egykoru — érzelem tiszteletben tartatik, idegen törvények alá soha nem vettetik : azt mégis be kell vallanunk, hogy

[1]) Sz. I. I. 8. 4.

jogéletünk hatalmas fájának gyökerei mélyen lenyúlnak, s meszsze szétágaznak azon rétegekben, melyeknek legtáplálóbb, s assimilatióra kinálkozó elemét a római jog képezte. Erről nem csak a Papiniánnál is több sikerrel föllépett Verbőczynek munkája [1]), hanem országos törvényeink tömérdek helye czáfolhatatlanul tanúskodik.

De a tisztelt olvasó, ki elég resignatióval birt czikkünk olvasásához kezdeni, bocsásson meg, hogy a magyar és római jog közti — talán nem érdektelen — összefüggést, ez alkalommal nem fejtegetjük; mi pedig részünkről óvakodni fogunk egyes jogszabályok száraz felsorolása vagy doctrinär magyarázása által, úgy sem igen vonzónak elővélt thémánkat fárasztóvá tenni; jelenleg egyedül annak vázlatos körvonalozását kisértjük meg: milyen volt a törvénykezés a római népnél, melynek jognézeteit a művelt nemzetek számtalan jogi közmondásokban mai nap is viszhangoztatják.

A római jog már alig áttekinthető irodalmában Momsen és Rudorff föllépése óta élénkebb figyelem mutatkozik a római törvénykezés iránt; és méltán, mert ennek tanulmányozása által lehet a régi világ gyakorlati jogéletéről élőképet szerezni, mely bizony szintén figyelmet érdemel, híven körvonalozván Róma népének koronkénti fejlődését, erkölcsi és tudományos emelkedését és sülyedését. A római pör eleinte nem volt egyéb, mint a magistratus előtti fogadás, néha a pörlekedő feleknek jelvényes viadala a magistratus felügyelete alatt, a nélkül, hogy a vitás jogot közvetlenül említő itélet hozatott volna; azután a küzdelem helyét kölcsönös igérettételrei fölhivás, s e feletti határozás váltotta fel; majd azon törvénykezési eszmék jutottak érvényre, melyeknek hiú formalitásokkali felsallangolása s lelketlen csürése-csavarása a hanyatló századokat jellemzé, melyek azonban hamvaikból megtisztúlva a müvelt világ nagy része fölött másfél évezred óta csekély interregnummal, folyvást uralkodnak, még ott is, hol, mint az osztrák tartományokban, Poroszországban, s a híre s Code hazájában immár névleg számüzettek.

[1]) H. K. II. 6.

I.

A népek kezdetleges állapotában nem találjuk az államhatalom fő működési köreinek határozott elkülönítését, — hiszen a munka-felosztás világemelő elve csak igen gyéren alkalmaztatott a régieknél,— s az igazságszolgáltatás, valamint egyébütt, úgy Rómában sem volt eleinte szorosan elválasztva a közigazgatástól; mindkettőnek főintézői a királyok valának, mitsem tekintvén a koronához illőbbnek, mint a méltányosság gyakorlatát, s a törvénynek a pontifex testület hozzájárúlásávali alkalmazását.

A királyok bírói és egyéb jogát a nemes Lucretia megboszulói Rómának koronátlan ikerfőnökeire, a Consulokra ruházták át [1]), kiknek rendíthetlen részrehajlatlanságát a késő unokák a saját édes gyermekének sem kedvező Brutus költött képében tüntették fel.

A patriciusok és plebejusok közt nem csekély keserűséggel folyt küzdelem ez utóbbiak előnyére végződvén, elközelgett az idő, mely az államhatalom eléggé nem méltányolt körének, a bíráskodásnak, külön képviselőt igényelt. A consuli méltóság a plebejusok számára is megnyilván, a patriciusok keresztülvitték, hogy a consuli hivatal, nagy terjedelme által kitünő megyéjéből új, és a patriciusoknak fentartott tisztségek hasíttassanak ki.

Ekként állíták föl a curulis aedilis és a jog fejlődésével legbensőbb összefüggésbe jutott praetori méltóságot, mely utóbbinak, — Cicero [2]) szerint — díszes hivatása, hogy „juris civilis custos esto;“ amannak pedig az akkori idő szellemének megfelelő rendészet fővezetése jutott osztályrészül. A rendészeti és főbírói hatalom elvonatott a consulatustól, mely csak akkor nyert ismét némi befolyást az igazságszolgáltatásra, midőn a császári mindenhatóság által az állam kormányzása és a hadsereg főparancsnokságától elmozdíttatott.

A praetori állomásnak patriciusok számára leendő fen-

[1]) Liv. II. 27.

[2]) De leg. III. 3.

tartása eleinte nem látszott ugyan anomaliának, mivel a polgári jog igen szoros összefüggésben állott a „ius sacrum"-mal, melynek mysteriumai és symbolumai el voltak leplezve a plebejusok elöl, s a féltékenyen őrzött jogtudomány nem tekintetett közös kincsnek: de a democraticus szellem oly örvendetes lendületet nyert, hogy tizenöt évi exclusivitás után 402-ben a rendkülönbség megszünt irányadó lenni a praetorválasztásnál, s a szavazati táblák többsége egy plebejust emelt a főbírói székbe; mely 507-ben megkettőztetett, nem csak azért, hogy az ügyek minél gyorsabban folyjanak, hanem azért is, hogy a rómaiakkal mind sürűbben érintkező idegenek (peregrini) jogviszonyai és honi törvényei kellő méltatásban részesüljenek. A komoly számító Róma a legyőzötteknek valamint isteneiket ki nem gúnyolta, söt azok számára is emelt oltárokat, nemkülönben kegyeletet tanusított a különböző népek kebelében élő jogi meggyőződés iránt. A szükség és még inkább az ambitio Sylla idejében nyolczra, C. J. Caesar dictatorsága alatt tízre, Augustus korában tizenhatra emelte a praetorok számát, melyhez Claudius még kettőt adott, s Nerva állandósítá a tizennyolczas számot.

A megválasztott praetorok közöl az lett pr. urbanus, peregrinus és provincialis, kit a sorshúzás kijelölt [1]), az elölnevezettet illetvén a rangra nézve az elsőség [2]); folyvást a városban kellett tartózkodnia, s azt tíz napnál húzamosabb időre el nem hagyhatta [3]). Sylla óta a provincialis praetorok is a városban tölték hívatalos évöket, s csak annak elmúltával vonúltak a kormányzandó provinciába, mint helytartók; fejedelemszerü fényes kísérettel.

Azon, most már elavúlt és korszerütlen eszme, mely hazai törvényünkbe igtatá, hogy a hivatalok csak „personis bene possessionatis" adassanak, megvolt nem csak a középkor legtöbb népénél, hanem már a rómainál is. Hogy a vagyontalanok előtt a főtisztségekhez juthatás megnehezíttessék: s hogy iparszerü kenyérkereseti forrásnak ne tekintes-

[1]) Liv. XXII. 35; XXIII. 30; XXV. 3; XXVII. 7.
[2]) Festus. v. majorem.
[3]) Cicero. Phil. II. 13.

sék a hivatal; ezt nem csak semmi·fizetéssel nem díjazta a római nép: sőt főhivatalnokától vagyoni áldozatot is, ú. m. lakomát, játékot igényelt, például, a praetorok tartoztak nem csak ünnepélyt rendezni Apolló tiszteletére, hanem népmulatságokat is tartani [1]. E követelmény telhető kielégítését nem mellőzhették a nép kegyére szorúlt férfiak. De azon irány, mely míg egyrészről a hivatalokat csak a gazdagabbak által megközelíthető magasságrs függeszté, addig másrészről, a statusnak gyermekeken kivül egyebet nem juttató osztályt a tisztviselők vagyonában osztoztatá, már korán, kárhozatos gyümölcsöket termett; ezek közé sorozható gyászos kinövés volt a hadi zsákmány utáni szertelen vágy, mely annyira emészté a tulajdont-„lándzsával" jelképző nép előkelőit, miszerint közülök Cn. Servilius példájára sokan háborút indítottak külállamok ellen, a nélkül, hogy a senatust megkérdezték volna; mely merész lépésre, a különben nem nagyon vitéz Cicero is ragadtatott, habár, némelyek szerint inkább a fővezéri czím hiú vágya, mint zsákmánylási kedv által sarkaltatva. A főtisztviselőktől megvárt bőkezüség lassanként terhes indirect adóvá nőtte ki magát, melynek húzására „a világ urai" igényt formáltak, s azon anomalia állott be, hogy a szegénynek nem volt joga szolgálni, hanem volt joga a vagyonosok javaiban osztozkodni. Ennek sajnos eredménye lett a gazdasági tönkrejutás és juttatás, s az állam felbomlásának siettetése. A nép érintett követelésében a communismus lappangott. A felhalmozott kincsgarmadák urai, az „optimates", éktelenül kiáltó ellentétben állottak a nagyszámu proletáriatussal, melynek egy része a Grachusok és Rullus sikertelen fáradozása után, a vérengző Sylla és a gyilkos triumvirek öldöklő keze által, némi birtokhoz jutott ugyan, de ebből ismét kimaradt; s melyet folytonosan csak pénz és kenyér-osztogatás, fördő és színjáték élvezés tarta nyugalomban. Ingyen kenyeret még a császárok is osztogattak [2], és pedig rendszerint valami kiemelkedő helyről (gradus), innen az ily kenyér „panis gra-

[1] Liv. XXVII. 23.

[2] C. 2. C. Theod. de frument. XIV. 16. Spartian. Sever. 8. 23.

dilis," melyhez nem ritkán olaj és sertéshús részlet is járúlt [1]). A szegény népröli közvetlen gondoskodásnak a kereszténység adott nemesebb irányt.

A császári korszak alatt névleg soká fenmaradtak, de fokonként merö tengéletre jutottak a köztársaságnak egykor csaknem souverain hatalmu nagy hivatalai. A bureaucraticus rendszer, mely Diocletian alatt teljesen kifejlődött, s az absolutismus, mely most már leplezetlenül előtérbe lépett: minden valódi hatalmat a caesarismus alkotta hatóságokban összpontosított: hitvány, üres árnyékká soványítá a praetorságot, mely Constantin óta alig egyéb, mint puszta, de tömérdek költséggel járó czím; melynek viselője, mint hajdan, úgy most is, kénytelen volt drága ünnepeket, játékokat és vendégségeket rendezni, s így töle nem ész és jellem, hanem pénz és megint pénz kivántatott, melynek kellő mennyiségben előteremtéséhez hogy a kitüntetett jelölteknek idejök legyen, tíz évvel előre megválasztattak. Az erkölcsi érzelmek megingatásával karöltve járó communisticus szellem hozta magával, hogy az előkelő, ha nem akarta minden befolyását és tekintélyét egy csapással tönkre tenni, nem utasíthatá vissza a megválasztatást, söt ennek elfogadása, és bizonyos összeg elköltése mellőzhetlen kötelességgé emeltetett. Sokan, kik vagyonuk megmentése végett, a tartományokba menekülve, ki akarták kerülni a hijábavaló drága kitüntetést, erőszakkal hozattak be; ezért méltán jegyzé meg Boëthius, [2]) praetura magna olim potestas, nunc inane nomen et senatorii ordinis gravis sarcina."

Ezen sivár kietlen kép szemléleténél azon megnyugtató tudat szerez vigasztalást, hogy a praetorság eme nyomorúlt korszak megnyílta előtt fényesen betölté azon missiót, melyre a római jog fejlesztése tekintetéből hivatva volt.

Valamint hazánk nagy birái, úgy a szabad Róma praetorai oly tekintélyes állást foglaltak el, mely a jogélet terén maradandó emléket hagyott. A praetor hivatalát átvevén, mintegy székfoglalóul, hirdetményekben (edicta) sorolta fel

---

[1]) Lamprid. Alex. Sever. 22. Aurel. Victor de Caesar. 35.
[2]) De consolat. III. 4.

azon elveket, melyek értelmében segélyt és orvoslatot nyernek a forum fölkeresésére szorúlt polgárok. Törvényhozói hatalommal nem bírván, közvetlenül mit sem változtathatott ugyan a polgári jog terén (praetor jus facere non potest), de közvetve annál többet, a mennyiben, koruk legkitünőbb jogtudósainak közreműködésével, a törvények hiányait pótolták, szellemét fejtegették, elavúlt szabályait mellőzték, szigorát a méltányosság követelményei szerint enyhítették. Ekként a törvények feltűnő és erőszakos változtatás nélkül a haladás és kor szellemében folyvást megtartattak. A múltnak és jelennek komoly összevetése, e kettő igényeinek kibékítése, mely a Nagy Britannia által e részben híven követett Rómát oly kiválóan jellemzi, a jogélet terén is tiszteltetett. A római, valamint az ángol és magyar, szenvedélyesen szereté múltját és nemzeti eredetiségeihez ragaszkodott; nem szakított ősei hagyományaival, de tudott azokhoz mindig új és korszerű eszméket kapcsolni. Ezt bizonyítják az edictumok, melyeknek jogelvei, tekintettel arra, hogy a bíráskodó tisztségek „honores“ működésében nyertek életteljes kifejeztetést, tiszti vagy praetori jog „jus honorarium“ név alatt említtetnek; s habár ezek kötelező erejöket nem a praetor hatalmából, hanem a szokásjogból merítették: még sem lehet a praetort úgy tekinteni, mint a szokásjog száraz chronicását, sőt inkább úgy tekinthetjük, mint ki a szokásjognak, ezen a szabad nép jogrevelatiójának, mintegy előhangokat és műkifejezéseket kölcsönzött. A kibocsátó nem csak erkölcsileg, de tételes törvény [1]) szerint is, köteles volt hirdetményéhez alkalmazkodni, hanem ehhez ragaszkodni sem az egykoru, sem a későbbi magistratusok nem tartoztak: s eként a netaláni viszszaélések egy évre, s egy hivatal-megyére szoríttattak: mégis a hirdetmények ész- és korszerü tartalma, mely nem csak a pörlekedő felek jogkételyét eloszlatta, hanem a belső igazság meggyőző ereje által támogattatva, s a jogélet fontos kérdéseit helyesen megoldva, nagy tekintélyre, sőt általános érvényre vergődött.

Ezen quasilegislativ hatalom gyakorlatát nem csak

---

[1]) Lex Cornel. 687.

rendkivül súlyos felelősséggel társítá a jogaira sokat tartó, gyakorlati felfogásu nép, hanem az évenkénti új választásokkal is ellenőrizte. Az újonnan választott praetor ismét hirdetménynyel köszöntött be, mely tény, esztendőnként szakadatlanul előfordúlván, helyesen neveztetik „annuum vel perpetuum edictum"-nak, mintegy megkülönböztetésül azon hirdetménytől, mely előre nem látott eset alkalmazásából különösen kibocsájtatott (edictum repentinum.)

Az elődök hirdetményeit, a mennyiben a nép jogérzelmének megfelelők, s annak tiszta kifolyásai voltak, nem ignorálhatták a tiszti utódok, söt egészben, vagy lényegtelen változtatással átkölcsönzék (edictum tralatitium), s így a felek és birák előtt tovább is zsinórmértékül szolgáltak; további elvek kimondásának szüksége mutatkozván, s a jogi sejtelmek meggyőződéssé érlelődvén, új, vagy az eddigieket lényegesen módosító hirdetményt (edictum novum) tartalmazták a forum veres czímfeliratú fehér tábláinak fekete karczai.

A jogelvekben oly dús hirdetményeket, melyekben a polgári jog élő igéje (viva vox iuris civilis) változott testté, Hadrián császár megbízásából Salvius Julianus és Servius Cornelius praetorok átnézték, rendszerbe foglalták, s az egyszerüsített és könnyen áttekinthetővé tett republicanus jog „Edictum perpetuum" czím alatt birodalmi tételes törvénynyé emeltetett, s új hirdetmények kibocsátása legfölebb igen feltünő hézag fölmerülése esetében engedtetett meg, de gyakorlatból egészen kiment, és így Caesar terve, mely szerint a magistratusnak jogfejlesztési tevékenysége eltörlendő, Hadrián alatt megvalósúlt.

Az önfiai által ledöntött köztársaság romjai fölött épült katonai és hivatalnoki jellemü egységes monarchiában legfőbb és általános biró az imperator lett, kire a szolgalelküvé aljasúlt nép minden jogát és hatalmát ruházta (lex de imperio). Az actiumi győző, kiröl Walckenaer elmésen mondja: hogy „Octavianusnak soha sem kell vala születni, vagy Augustusnak soha sem kell vala meghalni," Suetonius [1]) tanúsága szerint „ius assidue dixit," s valamint ő, úgy utódai is

[1]) Suet. Aug. 33.

megjelentek a forumon, a hozzájok folyamodó feleket meghallgatták, s praetori teendőket végeztek; de ez annál könynyebben kiment szokásból, minthogy a princepshez, mint különben is a tribun, tehát közbenjáró-hatalom képviselőjéhez, a bírák ítéletével elégedetlen perlekedő felek mindig számosabban felebbeztek, s így felfolyamodási bíróság szerepére szorítkoztak. Augustus és utódai nem csak önmaguk, hanem az új monarchicus felsőségek számára is szerveztek bírói hatáskört; név szerint a praefectus urbi illetékessége alá a világparlament gyanánt csillogó Senatus személyzete tartozott, sőt idővel, a mint a praetor hatáskörének átmérője rövidült, amazé folyvást nőtt; s a világvárosban levő minden testület tagjaira kiterjedt. A testőr-csapat hirhedett főnökei [1]) praefectus praetorio, nem csak uralkodókat emeltek és buktattak, haaem fölebbezhetlenül bíráskodtak is, különösen a provincialis tisztviselők felett, s egyéb ügyekben is, a császár helyett (vice sacra), tehát leginkább felső folyamodásban. Hatalmukat az új Róma alapítója csak a megosztás által gyöngíthette.

A hosszú félsziget elnyomott sok apró állama helyén nem kevés virágzó szabad város (municipium) maradt fenn. A jól számító Róma polgári jog (civitas) ajándékozása által akarta enyhítni suprematiájának nyomasztó súlyát; elismerte a községi tanács belügyi önállóságát, és igazságszolgáltatásának, melyet a községi elöljárók (számukhoz képest „duo vel quatuor viri iuri dicundo) kezeltek, függetlenségét. Itáliának azon községei élén, melyek a „municipium" díszes czímét nem viselték, szerény hatáskörü elöljáró állott. Minden község vagy falu (pagus) tartott gyüléseket, s hozott érvényes döntvényeket (pagiscita), melyekre a régi feliratokban (l. Momsen inscr. lat. p. 160, 161.) többször történik hivatkozás, és pedig akként, miszerint határozottan mondhatjuk, hogy a községi rendeletek a vallás és népszórakoztatás vezetésére szorítkoztak. Szórakoztató ünnepélyes játékok élvezetében a községek is részesültek, mi kétségtelenül oda mutat, hogy a később annyira elfajúlt játékrendezés nem

[1]) Cod. Th.

annyira egyes nagyravágyók által hozatott gyakorlatba a kedélyek megnyerése végett, hanem ős itáliai nemzeti szenvedély volt, mely kielégíttetést követelt minden politikai örvendetes esemény, valamint a tiszti széknek szerencsés betöltése alkalmával, söt az áhítatosság gyakorlatát is önmaguk mulattatása által akarták isteneik előtt kedvessé tenni, egész ellenkezően a későbbi századok asceticus hivőivel, kik az élvekről lemondás, söt test sanyargatás által törekedtek Istent dicsőítni, s lelköknek síron túli boldog hazát kiérdemelni.

A túlzó központosítási törekvés, melynek a szabad municipalis élet sehol és soha nem volt ínyére, eleinte a városi praetor fényének emelésére kezdte háttérbe szorítni a municipalis magistratusokat. A lex Rubria, Rubrius nevü népvéd indítványára, 705-ben kimondta, hogy a szabad községi és anyavárosi iurisdictio határai kijelöltessenek, a municipalis magistratusok pénzkérdésben végetlen összegig, egyéb dolog iránti pörben pedig csak akkor itéljenek, ha a pör értéke 15,000 sestertiust meg nem halad. De ezen törvény nem formuláztatott eléggé szabatosan, ugyanis azt olvassuk benne, hogy a 15,000 sertertiusnál értékesebb pörben megidéztettek is tartoznak a mnnicipalis magistratus előtt megjelenni, s itt az iránt adnak biztosítékot, hogy a praetor előtt Rómában megjelenendnek; a ki ezen biztosítékot megtagadja, mint vonakodó, haladéktalanul elitéltetik. E szerint tehát a Róma felé vonzó törvényen túltehették magukat. Majd — midőn a praetor napja is leáldozott — az itáliai négy consularis és iuridicus kezébe játszá a községi iurisdictiót; Aurelianus óta pedig négy, úgynevezett „corrector" kormányzá Itáliát, egészen a tartományok módjára. De az „egység", mely a szabad községek autonomiáját megszüntette, távolról sem volt oly lelkesítő, mint az, mely 1859 és 1860-ban az előbb fennállott kilencz állam helyén csak hármat hagyott.

A tartományokban némely község (p. o. Berytus, Philippi) azon megkülönböztetésben részesült, hogy az ú. n. ius italicummal leköteleztetett, Itáliának mintegy meghosszabbításaként tekintetvén. Ily község életfogytiglanra választott elnök, principalis és tisztikar által igazgattatott, mely bíráskodást is gyakorolt. A tartományok különben a helytartóknak

(proconsules, propraetores) voltak alárendelve, kik nyilvános helyeken mindig pompával jelentek meg, s a bírói pálczához leginkább csak a hadviselésre kedvezőtlen időben nyúltak, egyébkor Márs kiszolgálását többre becsülték. A havas vagy legalább esős időszak beálltával a helytartó vagy küldöttje útra kelt, bejárta országát, s a kijelölt helyeken megtartá a törvényszéket (forum vel conventum agere). Hogy az ily peripateticus bíráskodás — mely nálunk is sokáig divatozott — mennyire hátráltatja az ügyeket, azt már akkor belátták, de orvoslását nem eszközölték. Hirdetményeket a tartományi helytartók is bocsájtottak ki: de nem oly üdvös eredménynyel, mint Rómában, s az egyes országok jogéletén részint az alattvalók jogrendszerének ignorálása, részint könnyelmü megvetése, nem csekély sebeket ejtett, melyek nem kevésbé égették a szerencsétlen tartományokat, mint a a zsarolási gonosz tények (crimen repetundarum), miknek undokságát nemcsak a panasz-levelek sötét szinezetéből, hanem az orvoslásul hozott fenyítő törvények nagy számából [1]) és szigorából ismerjük [2]). A mint fogytak a provinciák, a még megmaradottakat apró kerületekre darabolták, szinleg, hogy az ügyek gyorsabban intéztessenek, tényleg pedig, hogy folyvást minél több polgár ambitiója kielégíttessék; hiszen a helytartók, Augustus óta, némi díjazásban, s mi ennél is több, a „spectabilis“ czímben részesülnek, előttük, régi szokás szerint, vesszőnyaláb, bárddal, vagy pedig lobogó, később a császár arczképe vitetett! mit az egyházi kormányzók is követtek, azon módosítással mégis, hogy a császár képe helyett a megváltó keresztje készít útat számukra a sokaság közt.

Diocletian [3]) a tartományi elöljáróknak (praesides, rectores) 294-ben szoros kötelességökké tevén a tartományban található bármely személy s vagyon feletti bíráskodást: ezek, nehogy túlterheltessenek, minden várost annyi hivatalnokkal özönlötték el, hogy Lactantius [4]) szerént „maior esse coepe-

[1]) Lex Calpurnia (605.), Junia (632.), Acilia (632.), Servilis (643. Cornelia (673.), Julia (695.).

[2]) S. C. apud Frontinum c. 127.

[3]) Fr. 2. c. 3., 3.

[4]) De mort. pers. cap. 7.

rat numerus accipientium (t. i. azoknak száma, kik fizetést kapnak) quam dantium"; a hivatalos körútak mellőzhetőkké lettek, s a város „praetorium"-ában tartatott a törvényszék.

Rómának szabad polgárai, ha nem választák is el osztályszerüleg az állami fő functio-köröket, s tisztviselőiket nem számban, hanem a hatáskör nagyságában tüntették ki: ösztönszerü tapintattal intézkedtek az iránt, hogy a magistratus ne élhessen vissza a bírói hatalommal, s hogy „idő" hiánya, vagy „halmozott teendők" kifogásával senki ne utasíttassék el Themis csarnokától. Ezen dicséretes intézkedés abban állott: hogy ama főrangu tisztviselők elébe, kiket magistratus név alatt értünk, nem tartozott a pörnek egész folyama, hanem annak csak kezdete, tevékenységök nem terjedt ki a jogvita kimerítő tárgyalására s eldöntésére, hanem ennek csak előkészítésére. Előttük a kereset és ellenvetés röviden előadatott, a vitás pontok kiemeltettek, mire a feleket állandó vagy ideiglenes bírák elébe utasíták, figyelmeztetvén ezeket az iránytadó jogelvekre. A polgári pörben eddig terjedt a magistratus tevékenysége; a kereset és ellenvetés alapját képező tények megvizsgálása, melyek a pör eldöntésére befolynak, valamint a pör eldöntése is, túl esett a magistratus feladatán. Ekként eleje vétetett egy részről a magistratus túlterheltetésének, más részről pedig túlterjeszkedhetésének; továbbá azon körülmény, hogy az igazságszolgáltatás az állam első rangu méltóságai által vezettetett, s hogy a jogaiban sértett polgár panaszával a legmagasabb helyre járúlhatott, honnan bármily hatalmas sértő ellen is adathatott segedelem, bizalmat és tiszteletet gerjesztett a törvényszentesítés iránt, melynek egyöntetüsége s lépésről lépésre fejlődése felett a magistratus éberül őrködött.

A bírói hatalom megoszlott tehát az államhatóság, magistratus és állampolgárok, tulajdonképeni bírák (iudices) közt. A pörnek azon része, mely a magistratus színe elébe tartozott, „in iure", az pedig, mely a bírák előtt folyt, „in iudicio" eljárásnak neveztetett; amazt utasítás-adási, emezt pedig tulajdonképeni tárgyalási eljárásnak tekinthetjük. Nem volt azonban tételes törvény, mely a praetort az itélet hozatalától eltiltotta volna; de a bírói hatalom megosztását hivatalos teen-

dőinek halmaza, valamint a tiszteletben álló szokás, mellőzhetlenné tette, gyakorlatilag igen czélszerűnek bizonyúlván be, hogy a pörnek sok időt emésztő tárgyalási része oly egyénekre bízassék, kik helyzetöknél fogva alkalmasok az ügy sajátszerűségeinek alapos kimerítő nyomozására s méltatására. Ily hivatással bírtak mindenek előtt az állandó bíróságok, névszerint:

a) a Tizes- (Decemviralis) törvényszék, mely nevét tagjainak számától kölcsönzé (decemviri litibus iudicandis). Ezen bíróságról Livius [1]) a 306-ik évbeli események sorozatában mint régen fennállóról emlékezik. Illetékességére Pomponius [2]) eme szavai: „quum esset necessarius magistratus qui hastae praeesset: decemviri litibus iudicandis sunt constituti" vetnek némi gyér világot, melyekből annyi több mint valósziuü, hogy a „tizek" elébe vagyonjogi kérdések is kerültek, s hogy más nemü ügyekben is hallatták komoly itéletöket, azt egyebek közt Cicero is tanúsítja [3]), ki ezen törvényszék sorompói előtt, szabadság és civitas iránti pörökben, egyszernél többször tartott nagy hatásu védbeszédeket.

A tizek bírószékéni maradás nem tartott élethosszig; a koronként új elemekkeli felüdítés hullámzása elől, mely a méltatlant lesodorja, s az érdemesnek mutatkozót kiemeli, a szabad Rómának egyetlen magistratusa sem menekülhetett.

A decemviratust, mint törvényszéket, Augustus megszüntette [4]), a névlegesen fentartott testületnek azt tette feladatává, hogy az államnak azon összegekre vonatkozó igényét, melyeket a vesztes felek, az ősrégi pörszabályokhoz képest, az áldozati kincstár javára birságként (sacramentum) fizetnek, érvényesítsék; a mondott összegek behajtása és a panaszlottnak a százszemélyes bíróság előtti megjelenése eszközölhetése tekintetéből azon hivatalos hatalommal — vis coërcendi — éltek, melylyel korábban az exquestorok voltak felruházva.

b) A nagy tekintélyben állott százszemélyes ité-

[1]) Liv. III. 5.
[2]) Fr. 2., 8., 29. I. 2.
[3]) Cic. pro Caecina c. 33.; pro Domo c. 29.
[4]) Suet. Oct. XXXVI.; Plin. epist. VI. 21.

lőszék (iudicium centumvirale) keletkezését hajdankori sürü köd borítja, melyet eddigelé a legvilágosabb fejü kutatók sem oszlathattak el. Petersen Numát, Niebuhr Servius Tulliust, Zumpft a XII. táblát véli e törvényszék felállítójának. Rudorf véleménye szerént az ős jelvény (hasta), az ódon pörlekedési alakzat (legiseatio), mely itt akkor is folyvást alkalmazásban maradt, midőn egyébbütt újjal cseréltetett fel, sőt talán a századas elnevezés is, a legrégibb eredetre figyelmeztetnek. Festus művének kivonatában [1]) azt olvassuk ugyan, hogy a tagok száma már eleinte is több, t. i. 105 volt, mint az elnevezés szerint vélnők; azonban eme kevés hitelt érdemlő állítás fejtegetését mellőzve, azon adatot említjük, melyről Plinius [2]) kezeskedik, t. i. hogy a császári korszakban 180-ra szaporodott a Centumvirek száma, de a hagyományos elnevezés ép úgy fentartá magát, mint hazánkban a „hétszemélyes tábla“ elnevezés, mely díszes areopag, köztudomás szerint, többé nem hét, hanem harmincznégy személy által képeztetik. A Centumviratus illetékessége általában kiterjedt a család, tulajdon és örökjog nagy változatosságu kérdéseire. Cicero [3]) említi, hogy ide tartoznak az elbirtoklás, gyámság, nemzetségi rokonság, szolgalom, végrendelet iránti pörök, s általunk csak kivonatosan idézett szavai szerint „ceterarumque rerum innumerabilium iura versantur“; de ezen alig megmérhető illetékességi határ Cicero után egyre szűkül. Elsőben is a „lex julia de iud. priv.“ Augustus alatt elútasítá a Centumvirek elől mindazon csekély jogügyeket, melyeknek tárgya 1000 arra nem emelkedett; az öröködési igény azonban soha sem tekintetett csekélységnek, bármily szerény hagyatékra vonatkozzék is. Augustus utódai korából nem bírunk adattal, mely azt mutatná, hogy az örökjogból eredő perekon kivül egyéb is tartozott volna a száznyolczvanas törvényszék elébe; sőt nem csak Hieronymus [4]), ki nem jogász, hanem Justinian böngészői [5])

[1]) Paul. Diac. ex Festo. v. C. vir. iud.
[2]) Epist. 17. 33.
[3]) De orat. I. 38.
[4]) Hier. epist. ad Dominionem. 50.
[5]) L. 12. C. 3. 31.

is azonosítják az örökjogi és Cemtumviralis pereket. A Centumviralis bíróság helyisége fölibe lándzsa (hasta) tűzetett fel, mintegy emlékeztetésül a jogvitának legódonabb és drasticusabb megoldását helyettesítő bírói hatalomra, miért is nem ritkán „hastae iudicium“ vagy „Cemtumviralis hasta“ névvel jelölteték. Gajus [1]) azt mondja, hogy a lándzsa a *valódi* tulajdon jelvénye volt, „maxime enim sua esse credebant, mondja az Institutiók szerzője —quae ex hostibus cepissent, unde in Centumviralibus iudiciis hasta praeponitur.“ Gajus idézett szavait is azon vélemény támogatására használták fel, miképen a rómaiak jognézete szerént a tulajdonnak alapját nem képezné egyéb, mint a *tények* hatalma a hódítás és erőszak; tehát Numa, Cato, Trajan hazájában a tulajdon nélkülözött minden mélyebb észszerü alapot, úgy hogy Thibaut [2]) nem habozott a római jog szerénti tulajdont „unbasirtes Eigenthum“ kifejezéssel jellemezni. A római jog ócsárlói nem igen vették számításba, hogy Gajus a tulajdonszerzés módjáról, nem pedig annak czíméről nyilatkozik, mert hiszen az *eredeti* szerzés czíméül a szabadságot és személyességet tisztelték Rómában is; hogy pedig a foglalást mint *eredeti szerzésmódot* Gajus mindenek felett kiemeli, azon annál kevesbé csodálkozhatunk, minthogy a 60 éves vajúdás után született, s ötvennégy évi fennállása óta folyvást függelékekkel gyarapított austriai általános polgári törvénykönyv szerkesztői és revisorai is a tulajdonszerzés *módjai* közt első helyen tárgyalják az elsajátítást vagy foglalást. De bár mint nyilatkozzék is Gaju, annál jellemzőbb a római népre, hogy, vallás-erkölcsi meggyőződése szerént, nem a fegyveres Mars, hanem a szende Ceres, a földmivelés, a productiv munka tiszteltetett a tulajdon alapítójaként. Ezen hit, melynek kezdetéről történeti emlékek nem beszélnek, a mythos titokzatában tünteti fel a tógás nemzetség ősi nézetét a tulajdonról. A gerelyes bíróság méltóságát nem csak az emelte, hogy apró pörökkel nem bibelődött, hanem az is, hogy az előtte folyó szóbeli nyilvános tárgyalás

---

[1]) Just. IV. §. 16.

[2]) Archiv für civ. Prax. 21. B. 21. S.

komoly ünnepélyes színezettel bírt. A négy Consilium, üléseit a „Julia basilica“ nevü fényes palotában tartá, melynek márvány csarnokai, elenyészvén minden politikai élet, az egyedüli tért képezték, hol még az ékesszólásra gyakorlat s alkalom kinálkozék. Majd ezek is becsukódtak, az ékesszóló ajkak ott is örökre elnémúltak; s a bírói testület, mely egykor az ismert világon mássát nem találta, a despotismus alatt elsorvadt. Időszámításunk 4-ik századában létezésének nyomai még mutatkoznak [1]), tengését hihetőleg a nyugati birodalom elmállása szüntette meg.

Az érintett magistratusok és állandó törvényszékek mellett a római nép magánbírák intézménye által, mely korunk esküdtszékeinek előhirnöke, és első képleteként tekinthető, közvetlenül is részt vett a bírói hatalom gyakorlatában.

Az *állandó* bíróság mellett tért foglalt az *esküdt magánbírák* alkalmazása, kik amazzal szemben *változó* bíróságot képeztek, minthogy bírói hatalmuk esetről esetre a megválasztatásban nyilatkozó bizalmon épült, s az elébök terjesztett pörök eldöntése után visszaléptek a polgárok sorába.

Míg az állam első rangu magistratusainak engedett igazságügyi felség biztosítá az igazságszolgáltatásnak a közönség tiszteletét, addig a független polgároknak fentartott bíráskodási részvét a szabadság ama követelményének felelt meg, hogy még vagyoni kérdésekben is oly egyén hozhasson döntő határozatot, ki iránt a felek egyet értenek, mert „neminem voluerunt maiores nostri nec in pecuniariis rebus iudicem esse, nisi qui inter adversarios convenisset“ mond Cicero [2]) honfiúi büszkeséggel.

A lex pinaria, mely Huschke véleménye szerint a szent hegyre visszavonúlt nép számára tett engedménynek tekinthető, először nyújtá a feleknek azon kedvezményt, hogy némely, főleg világos adóssági ügyekben, bírót választhassanak, kit a magistratus 30 nap alatt megerősítni tartozik, s erre

[1]) l. 23. j.
[2]) pro Cluent. 43.

bízza az itéletet, nem pedig az állandó törvényszékre. Annál eszélyesebb volt ezen újítás, minél nagyobb része volt az elégületlenség szításában az adósság miatti tömeges elitéltetés és bebörtönöztetésnek, melynek szigorú következményei feletti elkeseredésben a nép gyülölettel gondolt az akkor még patriciusi szinezetü állandó törvényszékre. Ennek túlterheltetése a XII tábla után még szembetűnőbben apadt, s végre a lex aebutia 550-ből az esküdtszékek alkalmazását a jó császárok koráig általánosítá, mely annyira terjedt, hogy Cicero után csak ott volt még illetékes az állandó biróság, hol az ősrégi pöralakzat fenmaradt, végtére pedig csak örökségi ügyekben. A lex pinaria, míg egy részről az eddig egyedül kinálkozott állandó törvényszéket mellőzhetővé tette, addig másrészről első magvát szerencsésen elhinté azon igazságügyi intézmény, t. i. az esküdtszéknek, melynek nemesítő, áldásdús hatását, főleg a büntető ügyekben, a szabad nemzetek államférfiai, jogászai és moralistáinál meghatóbban, csak az illető nemzetek gyors haladása hirdeti. Egynél több ok lehetett, mely a rómaiaknál a magánbirói intézmény életbe léptetését eszközölte. A római és újabb európai esküdtszékek közt már felületes tekintetre is észreveszszük azon nevezetes különbséget, miszerint a római esküdtek elébe utasítással ellátva került a pör, melynek vitáspontjai már constatálva voltak, s melyek valósága vagy valótlanságához képest az alperes elmarasztalandó vagy felmentendő volt, holott a modern esküdtszékek, a nélkül, hogy indokolással tartoznának, egyedül lelkiismeretök sugallatát tekintik irányadóul. Említni kezdtük, hogy az esküdtek, kiket büntető pörökben a népgyülés impósánsan helyettesített, Rómában több okból és pedig rég óta szerepelnek; erre tagadhatatlan befolyása volt: a) annak hogy némely polgári pör oly egyszerü és világos, hogy azt a nagy gravitással müködő állandó biróság elébe vinni érdemesnek nem találták; b) talán az sem maradt hatás nélkül, hogy ismét némely ügy eldöntése szabadabb vizsgálódást, belterjesebb tanúlmányozást igényelt, mint minőt a ius sacrum és civile, nem ritkán merev, szabályaihoz szívossággal ragaszkodó állami biróságtól egyáltalában várni lehetett; hiszen némely ügy helyes megítélése annyi szakismeretet téte-

lez fel, mennyit egyedül a felmerülő alkalomra egyenesen kiszemelt, s az illető kérdés finomságaivali alapos gyakorlati ismeretsége következtében megválasztatásra méltatott férfiakban véltek biztosan feltalálhatni. c) Egyébiránt a külföldiekkeli élénkülő érintkezés, kik a római polgári jog teljes élvezetére számot nem tarthattak, szintén esetről esetre magánbíró választását tette szükségessé. Az első helyen említett eset eldöntésére hivatott esküdt ítélőnek (iudex), a második helyen érintett ügyek elintézője szakértő közbenjárónak (arbiter), a harmadik pont alá sorozható esetek bírálója visszaszerzőnek (recuperator) neveztetett.

Az itélő (iudex) névvel szorosabban megjelölt esküdt elébe a legegyszerübb és világosabb, vagyis oly ügyek kerültek, melyeknél az itélet teljes fölmentésre, vagy teljes elmarasztaltatásra szólhat, melyeknél tehát az eredmény vagy egész bukás, vagy egész felmentetés; ezen szellemben mondja Cicero [1]: ad iudicium venimus ut totam litem aut obtineamus aut amittamus. A iudex elébe útasított jogvitában a felek állításai homlokegyenest ellenkeznek, s a mérleg serpenyője az egyik fél javára színig alábillen. A félreismert vagy megtagadott igazságot kendőzetlenül kellett feltüntetni s óltalmazni. Minthogy a főtisztviselőktől és az itélőktől nem kivántatott magas jogtudományi müveltség, s a törvény előleges, elméleti búvárlása: azért erkölcsi kötelességük volt a fogyatkozás érzetében, jogtudósok (assessores) társaságában ülni bírói széket [2]), ezek szakértő véleményét irányadóul venni, kik a törvény nem tudása vagy elcsavarása által netalán okozott hátrányokért szigorú felelősséggel tartoztak.

Ha pedig valamely, jogilag és elméletileg tisztán s kétségen kivül álló, de tényleg s gyakorlatilag zavaros, bonyolúlt vagyoni kérdés merült fel, melynek eldöntése részletes szakismeretet, s tapintatos tájékozottságot föltételez, vagy pedig szabadabb vizsgálódást igényel, mint a rendes törvényszéki szabályok megengedik: akkor szakértő közbenjáró (arbiter) választatott, ki a jog és méltányosság követelményeinek

---

[1]) pro Rosc. IV. 10.

[2]) Suet. Dom. VIII.

kiegyeztetése által hozza tisztába a kérdést. A város építése utáni 637-ből Quintus és Marcus Minucius arbitereknek felette érdekes végzeménye maradt reánk azon érctáblán, mely 1507-ben Genua vidékén találtatott, és sok viszontagság után most Genua városházában őriztetik [1]). 637-ben Genua már jó barátságban állott Rómával, s virágzó kereskedéssel, hajózással és tekintélyes kiterjedésü határral bírt. A földek mesgyéje iránt a genuaiak és vituriaiak közt egyenetlenség merülvén fel, elintézést a római magistratustól kértek, melynek hatásköre akkoriban egész Gallia Cisalpinára kiterjedt; Quintus és Marcus Minucius lettek arbiterként kiszemelve és megválasztva, kiket ezen jogvita megoldására az is ajánlott, hogy őseik nem csak legyőzték, de idővel patronatus alá vették, s ebben arbitereink is részesíték a ligureseket, s így viszonyaikkal közelebbről ismeretesek voltak; a hely szinére menvén, a vitát akként egyenlítették ki, hogy a vituriaiak birtokának határai kijelöltettek, a genuaiak iránti kötelezettségek szabályoztattak, s a villongás közben elfogott polgárok szabadon bocsátása megrendeltetett. Arbiterek elébe tartoztak különben nem csak a határok és útak szabályozása, hanem a kártérítési összeg megállapítása, vagyonközösség felbontása, számadások átnézése, élelmezés meghatározása, építkezési viták eldöntése, a kezes fizetési képességének megbírálása, s általában minden oly vagyoni viszály eloszlatása, melynél földmérők, mezei gazdák, építők, számolók, s egyéb szakértők a végett alkalmazandók, hogy az ügy kiegyenlítését értelmes, méltányos belátásuk szerint eszközöljék; arbiter járt el továbbá mindazon jogügyletekből eredő pörökben, melyekhez eme záradék volt kapcsolva: „ut inter bonos bene agere oportet“ vagy: „quod aequius melius,“ vagy: „ex fide bona,“ vagy: „arbitratu boni viri,“ s ezen záradékok a panasztétel alkalmával, mintegy figyelmeztetésül megemlíttettek.

Hajdan az arbiterek társas bíróságként is működtek, p. o. a XII tábla Cicero [2]) idézete szerint rendelte: „si iurgant adfines, praeter arbitros tres addicito,“ a genuai [3]) vég-

[1]) Corp. inscr. lat. I. p. 72.
[2]) de legib. I. 55.
[3]) l. 81. j.

zés is két arbitertől származik, későbbi gyakorlat szerint az arbitrium egyes bíróságot jelent.

A iudex, arbiter és recuperator, gondosan megkülönböztetve fordúl elő még a 7-ik századból (621—636) reánk maradt törvényben [1]); de már Cicero kortársai figyelmetlenek voltak az érintett elnevezések, főleg „iudex“ és „arbiter“ említésénél; nem mulasztá el a nagy szónok [2]) szemére lobbantani ezt a jogászoknak, a nélkül, hogy csípős megjegyzése a praecisiót általánossá tette volna.

A visszaszerzők (recuperatores, vagy mint régen hangoztatták: „reciperatores“ ezen igétől re-cis-parare) eredetileg azon nemzetközi békebírák voltak, kik Róma és az itáliai államok közt, midőn a hadüzenést jelképező láudzsa a megtámadandó határon átdobatott, közös küldetés folytán haladéktalanul összeültek, s tanakodtak, hogy az elmérgesült vitát, ha még lehet, barátságos úton orvosolják, kiegyenlítvén azon sérelmet, p. o. fegyveres béketörést, határsértést, iniuriát, mely miatt már a szablya fenyegetőleg villogott. Ezen ősitáliai békebíráskodás eszméje európailag érvényre emelve, az örök-béke után epedők óhajtását a nemzetek lefegyverzését eszközölhetné! Mily eredményre vezetne a jövőben, erről csak sejtelmünk lehet, de arról tudomással bírunk, hogy Janus templomának bezárásához alig vezetett, mit azon hódító szellemnek tulajdoníthatunk, melylyel Róma a világ hegemoniája felé tántoríthatatlan következetességgel törekedett.

A nemzetközi eredetü recuperatori intézmény a szomszéd államok függetlenségének megsemmisülése után elveszté eredeti jelentőségét, de átültettetvén a polgári törvénykezés mezejére, itt tovább is fenmaradt, s a polgárok és szövetségesek közt, személyek vagy dolgok visszakövetelése iránt felmerülő ügyekben, úgy szintén a helytartó által zsarolt pénz, jogtalanul szedett adó visszafizetése iránt indított, de fenyítést nem kérő pörökben, végre, a decemviratus feloszlatása után a civitas és latinitas iránti ügyekben, s egyéb oly jogvitákban, melyeknek gyors elintézését a köz érdek megkivánta,

[1]) Corp. inscr. lat. I. p. 45.

[2]) Cic. pro Mur. c. 12.

recuperatorok működtek. Előttük tartá Cicero velökig ható beszédeit Tullius és Caecina mellett, s róluk egyéb műveiben is gyakran [1]) emlékezik.

A hatalmas Róma polgárának egyik legbecsesebb jogát képezté az esküdt bíróság alakítása, mely felett a közérdekek szempontjából a praetor őrködött. Midőn a iudex vagy arbiter iránt a felek közt megegyezés (conventio) létesült, akkor a közösen bejelentett polgárra bizatott a végzés, hacsak állami tekintetből kifogás alá nem esett. Különben a felperest illette a jog esküdtet indítványozni, judicem ferre adversario, s az ajánlottat megerősíté a magistratus, ha az alperes nem ellenezte; ez ugyanis nyilatkozhatott az indítvány ellen, s visszautasíthatá mind azokat, kiktől igazságot nem várt, mondván: „eiero iniquus est“ [2]), a nélkül, hogy ezt különösen indokolnia kellett volna: de a konok és alaptalan visszautasítgatás, a pörbebocsátkozástóli vonakodásnak, makacsságnak (contumacia) tekintetett. A recuperatori szék megalakítása végett a magistratus, több érdemes polgár névsorát terjeszté a felek elébe, kik is egyenlően gyakorolták a visszautásítási jogot, ius reiiciendi), kitörölvén mind azokat, kikről részrehajlatlanságot fel nem tételeztek, s a meghagyott három, öt, hét, vagy a körülmények szerint tizenegy tagot a praetor haladéktalanul összehivja, s instruálja [3]). Az esküdtszék alakításánál Róma polgárai feltűnő visszaélések nélkül gyakorolták azon eljárást, mit az angol rafineria „az agyvelő kilocscsantására“ kizsákmányolt.

Az esküdtek szoros kötelessége volt a pört, mely eléjök adatott, a lehetőség szerint, még ugyanazon magistratus hivatalos éve alatt eldönteni.

Eleinte szokás volt, hogy az esküdt, minden nyomósabb ügyben, a tanács tagjai közöl választatott [4]), mi a senatus tekintélyét nem kis mértékben emelte. De a C. Grachus népvéd

---

[1]) p. o. Divin. c. 17.; In Verrem. III. 21. 22. V. 54.; pro Flacco 20. 21.

[2]) Cic. de orat. II. 70.

[3]) Cic. in Ver. III. 11. 13. Lex. Thoria. c. 17.

[4]) Polybius. VI. 17.

indítványára hozott democraticus zamatu törvény, [1]) a lovagi rendet osztoztatá azon kitüntetésben, mit az aristocraticus Sylla sem szüntethetett meg, s Cicero idejében a nem senatorok közöl is temérdeken bíráskodtak [2]). Augustus, hogy a törvénykezést a növekedett igényekkel öszhangba hozza, az esküdt-képes férfiak közöl négy ezret [3]) nyilvánosan kifüggesztett jegyzékbe („album iudiciorum selectorum") foglaltatott, mely évenkénti revisio alá került. Ennek segélyével kétségkivül azt is akarta elérni a ravasz fejedelem, hogy egygyel több moralis eszköz felett rendelkezzék, melylyel ösztönözze a polgárokat tisztességes, főleg politikailag békés életet élni, a feddhetlen polgár egyik szép jutalmát az esküdtek díszes testületébe való felvétel képezvén; másrészről azt is kimondá, hogy a ki e testületbe tartozik, ne csak jogosítva, hanem kötelezve is érezze magát választatás esetén bíráskodni; az albumba jegyzett polgár Ulpian [4]) szavai szerint „etiam invitus iudicare cogitur;" s elegendő alap nélküli vonakodása pénzbírsággal sujtathatott. Az esküdtek lajstroma készítésének első nyomaira a provinciák zsarolóit fenyítő lex Calpurniában [5]) találunk, mely szerint a praetor, „quei inter peregrinos ious deicet," jeles férfiakból évenként összeállítá az esküdtjelöltek jegyzékét, köteles lévén, mint az idézett törvény szövege mondja, oly férfiakat választani „de quibus sibei consultum sit. . . . . . optumos eos iudices futuros esse, quosque oetiles ioudices exaestumaverit esse." Későbben is arra volt útasítva a praetor, hogy mellőzze mind azokat, „quoscunque intelligit operam dare non posse ad iudicandum [6]). Az esküdtek jegyzékébe semmi áron föl nem vétethettek, kik a polgári jogot nem élvezik, vagy kiket a nemes tiszt teljesítésére a természet képtelenné tett, p. o. süketek, némák, esztelenek, serdületlenek, továbbá : kiket a tételes

[1]) Corp. inscr. lat. I. 56.
[2]) pro Qu. Rosc. c. 14.
[3]) Plin. histor. nat. XXXIII. 7.
[4]) Dig. 50. 5. 13. §. 2.
[5]) iudic. Calp. Piso. 605-ben. Lásd. corp. inscr. lat. 1. pag. 59.
[6]) Dig. 50. 15. 13. §. 2.

törvény kizár, ú. m. becstelenek, 20 éven alóliak [1]), végre kiket a szokásjoggá szilárdúlt közvélemény eltilt a bíráskodástól [2]); egyáltalában rendeli a lex Julia municipalis [3]), hogy a bírói széktől minden tisztátalan elem eltávolíttassék, s bármely szennyes jellemü ember mellőztessék; mennyire követték ezen rendeletet az album szerkesztésénél, az mindenkor az illető praetor személyiségétől függött.

A bíráskodási kötelezettség alól felmentetést [4]) nyerhetett a családapa, ki háromnál több élő, vagy a hazáért elvérzett törvényes gyermek nemzője. A családalapítás és gyermekek nemzésének, mely a polgári vérengzések által megfogyott tiszta római fajra nézve életkérdés lett, ez is egyik jutalom-díja volt. Africanus [5]) világosan oda nyilatkozik, hogy a fél és bíró közt létező atyai hatalom, valamint a rokonság és egyéb viszony, melyből napjainkban az egyéni jellem tekintetbe vétele nélkül elfogúltságot következtetünk, a rómaiaknál nem zárta ki a jogszerü itélet hozatalának reményét, a komoly gondolkozású nép vélvén, hogy a bíráskodás közszolgálat, s a fiú, valamint atyja consulsága vagy vezérsége alatt, és megfordítva, szolgálhat, úgy egyéb köztermészetü téren is állhatnak egymással szemben. Ezen tagadhatlan anomalia gyakorlatilag igen meg volt szelidítve az által, hogy az ellenfél úgy, mint maga a bíró, hivatkozhatott a vérségi viszony kifogására; ha azonban maguk az érdeklett személyek a családi összeköttetésre vonatkozó észrevételeiket megnem tették: a szigoru gondolkodású populus részéröli óvásnak helyét nem látták. A bíró, megválasztatása után, ünnepélyes hit alatt kötelezte magát, hogy ítéletében részrehajlatlanul a jog sugallatát követi; mily magasztosan gondolkodtak az eskü szentségéről, tanúsítja Cicero, midőn így ír: [6]) ac neque contra rempublicam neque contra ius iurandum ac fidem, amici causa, vir bonus faciet, ne si iudex quidem erit de

[1]) Dig. 4. 8. 41.
[2]) Dig. 5. 1. 12. §. 2; 50. 17. 2. pr.
[3]) inscr. lat. I. p. 121.
[4]) Lex Julia. iud. priv. c. 27. Dig. 50, 5. 2. §. 5.
[5]) Dig. 5. 1. 77.
[6]) Cic. de, off. III. 10.

ipso amico; ponit enim personam amici quum induit iudicis; quum vero iurato sententia dicenda sit, meminerit Deum se adhibere testem." Az ős római törvénykezést oly megkülönböztetőleg jellemző dualismus a császári korszakban tünedezett, s ennek második felében általános lett, hogy a bírói állam-hivatalnok vagy delegatusa egyszersmind itéletet hozzon. A birodalom complicált hivatalnoki állam lett, a nép a császári akarat szerint mozgott, belőle a független gondolkodásmód és bíráló szellem elköltözött. A fentebb érintett köztársasági szabad intézmény különben sem illett a tespedő despoticus államélethez, melyből az autonomia minden szála kiveszett, melyben a bureaucratia minden alkotmányos tevékenységet elnyomott, s az államhatalom minden functióját millió kerekü lelketlen gépezetébe sodorta. Ehhez járult még a közszellemnek, mely a közérdekü polgári tevékenységben örömét és ambitiójának kielégítését találja, mely különösen a bíráskodást kitüntetésnek tekinté, kihalása, s a nyilvánosságnak, melyet a despotismus el nem szívelhet, elenyészése, az elsatnyult nép közönyös felületességgel s lelkiismeretlenül végzé, söt el nem viselhető közteheruek tekinté a bíráskodást, s hálálkodó megnyugvással élvezte azon „jótéteményt," hogy az igazságszolgáltatás a császári tisztviselők kizárólagos kötelességévé tétetett.

II.

Az igazságszolgáltatás színtere a forum volt, itt emelkedtek a magistratusi és bírói székek, itt működtek az esküdtek a teljes nyilvánosság éltető világánál, melynek fénye mellett a nép szemei tisztán látták a tárgyalások legördülését. Jól tudta Róma népe, hogy a törvénykezés rákfenéi, ú. m. a felületesség, húzavonás és megvesztegetés, az elzárkozottságnak átkos szülöttei. Ellenben a nyilvánosság a törvény szentségének biztos őre, s a bírói önkény, hamis informatio elhárítója. A forumon mindkét fél közvetlenül érintkezhetett a bírósággal, az ellenfél állításaira nyomban következhetett a czáfolat, még mielőtt a bíró praeoccupálva lett volna, s meg nem becsülhető előny volt, hogy a bíró nem hézagos, illetőleg,

jó vagy roszhiszemüleg meghamisított kivonatból ismerte meg az ügyet, hanem a meggyőződésre vezető önészleletből, melyet nem homályosított el a bizonyítékok hamis reassumálása s döntő körülmények agyon hallgatása. A forumot, hogy a tárgyalás kellemetlen időben se akadjon fel, Augustus kortársa Marcellus borítékkal látta el [1]), későbben fejedelmi pompával díszlő nyílt csarnokok alatt bíráskodtak, azután termekbe (auditoria et tabularia) vonúltak, de a tárgyalás és itélés még akkor is nyílt ajtóknál ment végbe, s a nyilvánosság hiánya Carus császár 283-ban kelt rescriptuma [2]) szerint az eljárást semmissé tette. A közönség folyvást általánosbuló közönyössége mellett az ötödik század óta zárt helyre (secretarium) vonult a törvénykezés, melynek titkos helyeitől korlátok (cancelli) és függönyök (vela) zárták el a népet, csak nagy ritkán vonatott félre a függöny, s csak kiváltságképen engedtetett meg nehány előkelőnek a törvényszéki ülésre való bemenetel. A nyilvánosság végképen elenyészett. — Az igazságszolgáltatás ügye mindig összefügg azon polgárok értelmi fejlettségével és társadalmi állásával, kik hivatva vannak a törvényt az élettel közvetítni. Minél tiszteltebb volt a szabad római polgár, annál díszesebb társadalmi helyzetnek örvendtek azon férfiak, kik ügyeit felfogták, kik a birákat ellenőrizték, s logikai és ékes előadásaik által a bírói határozatot kormányozták, s valóban Rómának jogtudós fiai („iuris consulti"), kiknek egyikét tömjénezve így szólítja meg Horácz [3]), „Insigne maestis praesidium reis et consulenti curiae," polgártársaiknák nem kisebb büszkeségére, mint előnyére voltak, s rendíthetlen igazságszeretet, s tisztán látó lelki szemek által tüntek ki.

A jogtudós, ha különösen felhívatott (advocatus), elkísérte védenczét a forumra, s öt bátorította, jogainak élénk érzetére ébresztette; de a nagy jogászok ritkán avatkoztak a tárgyalásba, hanem azt megelőzőleg fejtegették a birák előtt, az eldöntendő ügy jogi kérdéseit, s a müvelt elme által revelált jogelveket felfogható, meggyőző modorban feltüntették;

---

[1]) Plin. hist. nat. XIX. 6.

[2]) Cod. Just, 7. 45. 6.

[3]) II. Carm. 1.

míg tehát nagy tekintélyü fellépésökkel az ügy jó kimenetelét valószinüvé, addig a birák helyzetét a legbonyolúltabb jogkérdések megoldásánál is könnyüvé tették; a birákat képezték, a törvényes gyakorlatot idomíták, az ősi törvények iránti teljes tisztelet mellett is, annak fogyatkozásait, vagy alkalmazhatlanságát, az élet megfejtendő tüneményeiből kimutatva, a jogképzés folyamát úgy a stagnatiótól, mint a merev szirtekbe ütödéstől, szerencsésen megmenték, s a jogtudományt a gyakorlati élet szolgálatában az elfajúltságtól menten megtartották. Augustus figyelmét nem kerülte ki ezen tekintélyes osztály, melynek véleményadásai (responsa), a jogélet virágzására, és így a polgárok egyik legbensőbb érdekére, szembetünőleg üdítő hatást gyakoroltak; s hogy ez is innentúl mintegy az imperium áldásteljes kifolyásának tünjék fel: „ius respondendi“ osztogatását hozta divatba, mely által némely jogtudós véleményezését az államfő tekintélye mellett írásban ünnepélyes pecsét mellett adván, ennek birói figyelembevételét a főhatalom és tudomány karöltve ajánlották.

A szabad köztársaságban, a csatamezőn kivül, két pálya kínálkozott, melynek szerencsés futását hir és dicsőség koszorúzta; eme két pálya egyike volt az, melyen az ékesszólás, másika, melyen a jogtudomány ihletett keblü fiai haladtak. De az ékesszólás útja járatlanná lett, midőn a szabadság napja lehanyatlott; az ékesszólás varázsereje, fénye és tekintélye, együtt elenyészett a polgári szabadsággal ellenben a jogtudomány, mint a nemes keblek és szilárd jellemek ősi öröksége, egész Diocletián koráig megtartá azon vonzerőt, mely a „méltányos és jónak müvészsége“ körül, (ars aequi et boni) gondolkodó főket és fenkölt szellemü férfiakat csoportosított.

A császárság három első századát, bármily rideg és dermesztő volt különben is, egyes férfiak nem kölcsönzött fénye világítja meg; a jó fejedelmeken kivül Nerva, Paulus, Ulpianus, Papinianus szellemével jól esik találkoznunk. Az erény és erkölcsi érzelem örök élete feletti öröm tölti el keblünket, valahányszor emlékezünk a valódi jogásznak példányképéről, Papiniánról, ki a testvérgyilkos Caracalla kérelmét, miszerint őt a senatus és nép előtt, Getat bünösnek feltüntetve, védel-

mezné, oly megjegyzéssel útasítá vissza, hogy „meggyilkolt ártatlant vádolni annyi, mint újra meggyilkolni,“ s a becsületes férfi inkább a vad katona bárdcsapása alá adta fejét, mint hogy egy árva szót is emeljen az igazság szent érdeke ellen.

A kereszt által nagygyá emelt Constantin óta feltűnő hanyatlásnak indúlt Rómában a jogtudomány, művelői sorában a teremtő lángész kialudt; az elődök művein élősködő jogászok „iuris periti, scholastici, causidici“ azonban, kiket hivatalos öltönyükről „togati“-nak is neveztek, még folyvást előkelő állást foglaltak el, mely propyleuma volt a főhivataloknak, hová ezeknek becsületes viselése után visszalépni nem volt kisebbítő; ennek tagjaiból alakították a törvényhozó, vagy inkább gyüjtögető bizottságokat; úgy, hogy a senatus tagjai sem tekintették rangjukhoz méltatlannak jogismeretüket polgártársaik védelmében érvényesítni. A jogvédelem jutalma régenten, nem csak azon édes öntudatban állott, melylyel az igazság diadalra juttatása minden romlatlan kebelt boldogít, hanem azon megkülönböztetett állásban is, melyből a világuralom felé öntudatosan haladó Róma legfényesebb méltóságaihoz egyetlen lépéssel lehetett jutni; midőn ezen erkölcsi jutalom elegendőnek nem tekintetett, és a politicai előny a köztársasággal együtt eltünt, az anyagi jutalom vágya előtérbe lépett, s a tiszteletdíj elfogadását Nero már szabályozta; a negyedik század óta pedig némely alkalmatlan közszolgálattóli és köztehertőli mentesség is jutalmazá a rendes ügyködést.

A mióta, és a meddig Rómában a democraticus nézetek uralkodtak, a jog művelése és a jogi ismereteknek gyakorlati alkalmazása egy polgár előtt sem volt elzárva, a vallás e tekintetben irányadó nem volt. Constantin alatt a Vesta-tüz és vele a régi hit világa kialudván, a szeretet vallása emelkedett állami tekintélyre, de a kelleténél felekezetesebb császárok elfeledték azon kegyeletet, melylyel a pogány Róma másoknak vallási meggyőződését, nehány elvetemült császár sajnos kivételével, tisztelte; a lelkiismeret és a tudomány szabadságának együttes negatióját szemléljük az ötödik század elején életbeléptetett felsőbb intézkedésben, mely a gyakorlattal

foglalkozó jogász osztályt czéhszerkezetbe szorítá, a tagok számát önkényesen „a priori“ megállapítá, kik közé 468 óta senki fel nem vétethetett „nisi sacrosanctis Catholicae religinis fuit imbutus mysteriis [1]); s azon szellem, mely még Arcadius és Honorius 398-ban kelt törvényét jellemzi, melyben a zsidóknak a romai jog teljes élvezete bíztosíttatik, elenyészett s a lelkiismereti szabadságot, mit a pogány Róma mindenkivel megosztott, türelmetlenül visszavonta a győzedelmeskedő keresztény Róma.

Törvénykezési díjak, illetékek, s az igazságszolgáltatás egyéb ily zsibbasztói Rómában nem szedettek, a bírói óltalomra szoruló polgároknak úgy is eléggé kellemetlen helyzete nem használtatott fel pénzügyi nyerészkedés kizsákmányolására, s bár mily fejletlen volt a népgazdasági és államháztartási tudomány, annyit belátott és méltányolt a római nép, hogy az adó egyedüli alapja a jövedelem; csak a nagy bureaucratia, mely Rómát elborította, kezdett megragadni minden alkalmat, hogy telhetetlen pénzvágyát kielégíthesse, s a nyugati birodalom végnapjaiban díjakat rótt a tiszti szolgálat igénybevételére, melyek a keleti birodalomban gyökeret vertek, s a modern államokban ártalmasan elharapództak.

III.

A megzavart jogbéke helyreállítása végetti eljárás (processus) a magistratus előtt leendő megjelenésre való felhívással kezdődött (ambula mecum in ius). A panaszló érdekében és kötelességében állott ellenfelét a bírói szék elébe (in iure) szükség esetén erőhatalommal is vezetni, bíztosítékot kívánhatván tőle az iránt, hogy a további tárgyalás végett annak idején megjelenend. A hitel fentartására sokat tartó, s ezért a felperesnek inkább kedvező római jogszokás szerint csak az említett biztosíték adása után távozhatott szabadon az alperes, holott későbben az emberbaráti érzelmekkeli szépelgés folytán az alperest vette óltalmába a közvélemény, annyira, hogy napjainkban a gyors, erélyes eljárás a köztörvényektől eltérőnek, tehát különösen szigorúnak tekintetik.

[1]) Cod. Just. 2. 6. 8.

Az alperesek elleni keménység nem egy tüntetésre adott Rómában alkalmat, mely a nép kivonulásaiban megdöbbentőképen nyilatkozott. A kereszténység félreértett tanaival hivalkodó éjszak-áfrikai circumcelliók, kik Krisztus után 311—400-ig csatangoltak, s Rómával egészen ellenkező irányt tanusitottak, midőn az adósokat a hitelezők ellen nem a törvény rendes útján, hanem erőhatalommal védelmezték.

Hadrián óta divatozik, hogy a hatóság hol szó, hol írásbeli megidézést (evocatio) intéz a panaszlotthoz.

A pör első részét az képezte, hogy mindkét fél a magistratus előtt ünnepélyes cselekvényt (legis actio [1]) teljesít, mely majd bizonyos tények szokásszerü véghezvitelében állott, majd csupán a törvény igazoló szavainak hü idézésében nyilatkozott. A kereset és védelem előadásánál szorosan kellett a törvényhez ragaszkodni, mert a legcsekélyebb eltérés is pörvesztést okozhatott [2]), így például említi Gaius [3]) „qui de vitibus succisis ita egisset ut in actione vites nominaret, responsum est eum rem perdidisse, quia debuisset arbores nominare, eo quod lex XII tabularum, ex qua de vitibus succisis actio competeret, generaliter, de arboribus succisis loqueretur.“

A felperesnek ünnepélyesen álító és az alperesnek ünnepélyesen tagadó szavait követte a felek fogadása az iránt, hogy kinek lesz igaza; a fogadási összeg (summa sacramenti), mely 50 vagy 500 as volt, a szerint, a mint a kereset értéke 1000 asnál kevesebb vagy többre rúgott, valamely szent helyen (in sacro) azon szándékkal tétetett le, hogy a vesztesét a kincstár kapja, s vallásos czélokra (in sacra) fordítsa, innen az eljárás neve legis actio sacramento.

Ha a fogadási összeg letételére, vagy biztosítására vonatkozó felszólítás le nem hütötte a perlekedési kedvet, ugyancsak a magistratus jelenlétében arra hívták egymást a felek, hogy az állandó bíróság előtt fejtsék ki érveiket; midőn pedig esküdt bíró müködésének volt helye, az első megjelenést bíróválasztásrai felhívással végezték be, s bizonyos időben állapodtak meg, midőn másodszor is megjelennek a foru-

---

[1]) l. Gaj. Inst. IV. 13.

[2]) Cic. de invent. II. 19. Gai. IX. 30;

[3]) Inst. IV. 11.

mon, s a bíró személyisége iránt tisztába jönnek, s ez alkalommal nyilvánítják, hogy ügyöket a közösen kijelölt itélő személy (iudex) elébe terjesztik. Mind ezeket a szokásos stereotyp szavakkal adták elő; midőn pedig a pör dologi jog alapján valamely dolog iránt folyt, akkor még a következő formalitást sem mulasztták el [1]: mindkét fél pálczát (festuca vagy vindicta) tartván, kezét a keresett dologra, vagy jelképére, vagy darabjára tette, s ekként egymást mintegy fegyveres erővel fenyegette, (vim dicere, vindicare, vindicatio), mit a praetor béke-parancsa szüntetett meg, ki a vitát a jelvényes viadal teréről a törvény útjára vezette át, az iránt is intézkedvén, hogy a jog tisztába hozataláig, tehát ideiglenesen kit illessen a birtok.

Minthogy a jelvényes viadalnak a hatóság szemei előtt kellett megtörténni, azért az ingó dolog a forumra hozatott, a nem könnyen szállítható vagy ingatlan dolgot pedig a praetorral együtt felkeresték a hely színén, megteendők az említett demonstratiót; később, a mint Cicero [2]) és Gellius [3]) előadásaikból tudjuk, a praetor nagy elfoglaltatása mellett nem érkezvén a távolabb eső peres tárgyakat is személyesen felkeresni, a perlekedők a praetor nélkül keresték fel a peres dolgot, s abból egy részecskét, például a telekből göröngyöt, az épületből követ, a hajóból forgácsot, a nyájból gyapjút vagy szőrt, stb. hoztak a forumra; még később már jó előre magukkal vitték az illető jelvényt, azt annak idején elővették és végrehajták rajta a szertartásos vindicatiót.

A kereset és ellenbeszéd lényegét, s azon pontokat, melyektől az itélet kimenetele függ, meghallgatván a praetor, és meggyőződvén arról, hogy a felek közt sem barátságos megegyezés, sem hallgatag beismerés nem jövén létre, a peres út elkerülhetlen: az állandó törvényszékhez, vagy az általa megerősített itélőhöz tette át további elintézés végett az ügyet. A magistratus részéröli beavatkozásnak meg volt azon haszna, hogy a vonakodó alperes, a pör elfogadására kény-

[1]) Gaius. IV. 16.
[2]) Pro L. Mur. c. 12.
[3]) Gellius. XX. 10.

szeríttethetett, s hogy az erkölcstelen, alaptalan, szükségtelen, vagy idő előtti pörlekedésnek eleje vétethetett; így például, ha az alperes semmi nyomos kifogást nem hozott fel, nyomban elmarasztaltnak tekintetett, vagy ha a kereset alaptalansága merőben szembetünt, a felperes haladéktalanal elútasíttatott. Különben pedig a bíró belátásától (si paret) tétetett függővé az ügy kimenetele; előtte ment végbe a tárgy megvítatása (peroratio), s ennek alapján hozta határozatát, melyben az mondatik ki, hogy melyik fél nyeri meg a fogadást (utrius sacramentum justum, utrius iniustum); így tehát, közvetve ugyan, de kimaradhatlanul egyszersmind az is megmondatott, hogy ki a pörnyertes; ha a panaszló csak egy jottával tért is el a bebizonyúlt tényállástól, ügyét, még pedig mindenkorra, elveszíté. A „summum ius" igen gyakran lett „summa iniuria;" ezért már korán gyakorlatba jött, hogy oly jogvita elintézésére, melyben a mellék körülmények megvizsgálása és méltatása volt kívánatos, szakértő közbenjárót (arbiter) választottak, s ennek megerősítésére a praetor megismertetvén a rendezendő viszonynyal, körülbelül ily szavakkal kérettetett: „M. Tullium arbitrum postulo uti des" [1]), ezen ünnepélyes felszólításról ez esetben a legis actio neveztetett „l. a. per arbitri postulationem." Gaius [2]) nem „arbitri" hanem „iudicis" postulationak nevezi, hihetőleg azért, mert az ő idejében a „judex" és „arbiter" szó egészen felcserélve használtatott, s ezen rég elavúlt pöralak tárgyalásánál a szavakat saját korának szellemében alkalmazta.

Kellemetlen lévén a legegyszerübb ügyben is kétszer jelenni meg a magistratus előtt: divatba jött, hogy az érdekelt felek már a magistratus előtti megjelenést megelőzőleg felszólítást (condictio, innen legis actio per condictionem) intéztek egymáshoz, a praetor elébe oly készülettel lépni, hogy egyúttal az itélő (iudex) kiszemelésén is áteshessenek, s ekként az eljárást gyorsíthassák. Az eljárásnak ezen egyszerübb, rövidebb alakja szolgált a kölcsönbőli, sőt idővel egyéb világos követelések behajtására, mi annyival kedveltebb lőn,

[1]) Val. Prob. apud. Gothofr. p. 1476.
[2]) Inst. IV. 11.

minthogy fogadási összeg nem igényeltetett, hanem azt igérték a felek, hogy a vesztes rész konok pörlekedése büntetéséül még a pörérték egy harmadával is lakoljon a nyertesfél javára. A régi elvek szerint csak oly itélet volt végrehajtható, mely határozott pénzösszegről szólott; ezért a végrehajtás előtt, ha szükség volt, a felperesi igényt pénzben kellett megállapítni (litis aestimatio).

Végrehajtást a személy, nem pedig a vagyon ellen intéztek. A vagyon sérthetlennek tekintetett, csak igen kivételesen volt megengedve egyenesen a vagyonhoz nyúlni, s azt lezálogolni (pignoris capio), például a vallás szertartásaival összefüggő némely követelések és némely harczias igények érvényesítésére, így név szerint a katona, zsoldját (aes militare), a lovag, lóvételi és lótartási illetékét (aes equestre és aes hordearium) zálogolással hajthatta be. A zsold fizetése 349-ben rendeltetett el. A lóvételi és tartási pénzt vagyonos férjetlen nők és serdületlen koru gazdag árvák fizették. A lóvételére minden lovagnak kineveztetésekor tízezer, abrakpénzre évenként kétezer as utalványoztatott. Valerius Publicola megszabadítá ugyan a hölgyeket és árvákat ezen külön tehertől, de Furius Camillus censor 352-ben ismét reájok róvta, még pedig azon pénzügyi czélzattal, hogy miután ezek a hazáért véröket úgy sem onthatják, legalább pénzzel járúljanak a köz szükségletek fedezéséhez.

E mellett azt vélték, hogy a hölgyekre ezen teher, mint a férjetlenség büntetése, azon hatással is leend, hogy szendeség és erkölcsösség által kitűnve, törekedni fognak férjet kiérdemelni.

A pénzösszegben elmarasztalt adós, ha kötelezettségét harmincz nap alatt nem teljesíti, kéz-rátevéssel (manus iniectio) illettetett, a praetor elébe vitetett, hol a felperes követelésének alapját, összegét, annak ki nem elégíttetését, komoly ünnepélyességgel előadta [1]), melynek jelentősége az volt, hogy ha azonnal ki nem elégíttetik, joga van az adóst magához venni, megkötözni és fogságban tartani. A XII tábla [2])

---

[1]) Gaius. IV. 21.

[2]) XII tab. fragm. tab. III. fr. 3. 4.

törvény közelebbről szabályozta a további eljárást, mondván: „secum ducito, vincito, aut nervo, aut compedibus, quindecim pondo ne maiore aut si volet minore vincito. A bilincs súlyának meghatározását azért tartá szükségesnek a tizes torvenyhozás, hogy egyrészről a kegyetlenkedésnek, másrésztől a színleges végrehajtásnak eleje vétessék. „Si volet suo vivito, ni suo vivit qui em (=eum) vinctum habebit libras farris endo (=in) dies dato. Si volet plus dato;“ a 6-dik fragmentum mondja: hogy 60 napig tartható bilincsben; ezen idő alatt három vásár alkalmával kihirdettetett, ha nem akarja-e valaki kiváltani, és ha a harmadik vásár után sem váltatott ki, s hitelezőjétől irgalmat nem nyert, akkor a physicai vagy polgári halál várt fejére, a polgárok sorából kitöröltetve, külföldre (trans Tiberim), rabszolgaságra hurczoltatott, vagy kivégeztetett, és hitelezői még testét is széttéphették. Ezen irtóztató szigor damoklesi kardként fenyegette a kötelezettség nem teljesítőjét, de alkalmazása példátlan. Helyesen jegyzi meg Quintilian [1]), hogy néha olyat is megenged a tételes törvény, mi ellen az emberi természet tiltakozik, „ut in XII tab. debitoris corpus inter creditores dividi licuit, quam legem mos publicus repudiavit.“ Haec crudelitas, mondja Tertullian [2]), consensu publico erasa est, et in pudoris notam capitis poena conversa est bonorum adhibita proscriptione: suffundere maluit hominis sangvinem, quam effundere.“ A szabadság elvesztését azonban még ekkor is maga után vonhatta az ítélet nem teljesitése, mert a ledolgozási kötelezettség [3]) annyi, mint a tényleges rabság.

A római jogélet fejlődésével szűknek bizonyúlt a régi eljárás kerete, különösen oly esetek szaporodtak, melyekre nézve a ius civile és annak alaki része semmi szabályt nem tartalmazott, vagy ha tartalmazott volna is, de az már elavult. Ezek megitélésének vezéreszméit kijelölni a praetor, mint „viva vox iuris civilis“ volt hívatva; teljesíté is ezen hívatását akként, hogy a hirdetményileg kijelentett jogelvek szelle-

---

[1]) Inst. orat. III. 6.

[2]) Tertull. Apol. 4.

[3]) Lex poetilia 428-ból.

mében írásbeli jegyzékbe („formula") foglalta az eldöntendő jogviszony főbb mozzanatait; névszerint a kereset lényegét, és az alperes azon bebizonyítandó állításait, melyek szerint az elmarasztalás alól még akkor is kivétel (exceptio) teendő, ha a kereseti tények ellenkezője nem sülne is ki. Alperesnek némely állítása, p. o. illetéktelenség, kereset elévülese, peregyesség stb. nem a jegyzékbe, hanem a jegyzék elébe iratott (praescripta est) figyelmeztetésül, hogy ha az előlirt állítás (praescriptio pro reo) igaznak találtatik, az érdemleges tárgyalás meg sem kezdhető, s a felperes haladéktalanul elutasítandó.

A felek előadásának formulázása és a bíró teendőjének meghatározása által az igazságszolgáltatás menetére a praetor irányadó befolyást nyert, s a hajdankori legis actio, melyet már a lex aebutia (550-ben) megingatott, Augustus két törvénye [1]) által annyira háttérbe tolatott, hogy csak a centumviralis törvényszéknél maradt fenn a vindicatiónak régi alakja. Most már az „in iure" eljárásban nem szoríttatott a magistratus arra, hogy egyszerü szem- és fültanúja legyen a felek ünnepélyes szavainak és jelvényes cselekvényeinek (actio); hanem a bíróság számára iránytadó útasítást szerkesztett; ekként oly jogviszonyok alapján is engedhetett keresetet, melyekre a legis actiók ki nem terjedtek, s viszont a régi jogrendszeren épült igényeknek az előhaladott jogtudomány szellemébeni megitélhetését eszközölhette. Befolyása valóban meg nem mérhető nagygyá lett, s alig lehet fejcsóválás nélkül értesülni a felől, hogy a bíró felsőbb helyről nyer útasítást. Csak akkor kezdünk kibékülni ezen utánzásra nem méltó, de sok államfő által alattomban, helytelenül, mégis utánzott eljárással, midőn meggyőződünk, hogy a magistratus hatalma nem volt elég arra, hogy a római bíró önállóságát megsemmisíthette s az ítéletet önkényétől tehette volna függővé; mert a bizonyítási eljárás vezetése, a bizonyítékok mérlegelése, a jogi deductiók kellő méltatása, nem megvetendő tért hagyott a bírói szabad működésnek. Különben is a magistratus nem önkénye, hanem a hirdetmények szellemében adta

---

[1]) Lex. Julia. iudic. priv. és l. J. i. publ.

az útasítást. A formulávali pörlekedés eleinte közvetlenül nem alkalmaztatott a dologi jogok érvényesítésére, hanem csak közvetve, t. i. a dologi kereseteknek személyes kereset színezetét adván, még pedig oly módon, hogy a felek ünnepélyes igéret (sponsio) által kötelezik magukat, miszerint a ki hamisan ügyködik, az bizonyos összeget fizessen ellenfelének. Az itélet azt mondja ki, hogy az alperes veszti-e az igért összeget, vagy nem, de egyszersmind azt is kimondja, vajjon áll-e a felperes joga vagy nem? Ezen eljárás még egészen magán hordja a fogadás jellegét, s leplezetlenül feltűnik azon hiánya, hogy a kereset tulajdonképeni tárgyáról itt is csak közvetve itéltek; ezért már Cicero [1]) korában mellőzni kezdték ezen hosszadalmas eljárást, és a dologi keresetek érvényesítését is az újabb módon eszközölhették; a felperes választhatott a tekervényes sponsiói eljárás, és a közt, miszerint keresetét egyszerüen és egyenesen dologi jogának elismerésére irányozza.

A hosszadalmas fogadási és igérési rendszer labirinthusain való kanyargás helyébe elfogadott egyszerübb és egyenesebb út a köztársaság megdőlése óta átalános lett, s a pörnek a magistratus útasítása szerinti tárgyalása csak Diocletián [2]) korában ment ki gyakorlatból, midőn a törvénykezési dualismusnak értelme nem volt, miután Hadrián a magistratus quasi legislatióját megszüntette; söt a dualismus igazi alapja is elenyészett, midőn a praetori hívatal minden hatalomból kivetköztetett; most már a felek a szorosan kimért rangfokozatban felállított városi és („illustres," „spectabiles" vagy „clarissimi" czímmel megszólítandó) császári hívatalnokokhoz fordúltak panaszukkal, a panasz bejelentése (denunciatio) hatóságilag jegyzőkönyvbe (ad acta) foglaltatott, s több hónapra is terjedhető határidő tüzetett ki, melynek utolsó napján megkezdetett a tárgyalás és ennek alapján itélt a bírói hívatalnok. Justinián korában pedig a panaszló keresetlevelet (libellus) nyújtott be, melyben azonban nem volt múlhatlanul szükséges az ügyet oly kimerítően és okadatolva előadni, mint nálunk a rendes pör szabályai megkívánják;

---

[1]) Cic. in Verr. II. c. 12.

[2]) Cod. Int. 3. 3. 2.

ezt itt a tárgyalásnál élőszóval fejtették ki, midőn a pörbe bocsátkozás (litis contestatio) megtörtént. Régenten a litis contestatio [1]) ünnepélyes, még pedig tanúk felhívásában álló cselekvény vala, mely által a pör függővé tételének időpontját constatirozták, s mintegy ismételve kifejezték, hogy a bekövetkező itélet szolgáljon köztük ezentúl zsinórmértékül. A A mint az alakszerüségek iránti szeretet hülni kezdett, úgy ment ki gyakorlatból a tanú-felhívásra irányzott komoly szózat; úgy hogy a köztársaságot a régi litis contestationak csak a neve élte túl, mint jelzője az ügy érdemébe bocsatkozásnak. Valamint a litis contestatio, úgy a régi pörlekedés természetéből következett, hogy az ítélet, valamint egyéb érvényes jogügylet ellen, fölebbezni nem lehetett; a semmis itélet azonban úgy tekintetett, mint érvénytelen jogügylet, és foganatosítása ellen a semmiség kifogásával lehetett élni. A forma szerint nem semmis, de meröben törvénytelen itélet ellenében előbbi állapotbai visszahelyezést (in integrum restitutio) engedett a praetor, midőn a semmisnek nem mondható itélet szigoru alkalmazása a kérvényezőt, ön vétke nélkül, jelentékeny hátránynyal sújtaná, holott a méltányosság szerint elegendő ok mutatkozik, ezen hátrányt az által feltartóztatni, hogy visszaidéztetik azon véletlenül elszalasztott állapot, melyben a kedvezőtlen határozat elhárítása végett jogcselekvényeket vihetünk végbe.

A császári hatalom még a bírói itéletek feloldhatására is kiterjeszkedett, a pör végleges eldöntésébe tehát a princeps vagy tisztviselője is befolyhatott, s ekként egymás felett álló bírák kezein mehetett át az ügy, kiknek sorozata „instantia"-nak nevezhető. Ekként a bíróság helyzete gyökeresen megváltozott, különösen az esküdtek kivetköztettek sajátságos természetökből, s innentúl alig tekinthetők egyébnek, mint egyszerü kiküldötteknek. Az esküdtektől azon magistratushoz ment a fölebbezés, ki őket müködésükben utasítá és megerősíté, a municipalis magistratustól a praetorhoz, később a iuridicus, illetőleg a provincia főnökéhez, ezektől végre majd közvetlenül az uralkodóhoz, majd az uralkodó által kijelölt

[1]) Paul. Diac. ex Festo.

főtisztviselőhöz, névszerint a praefectus praetorio-hoz lehetett még fölebb vinni az ügyeket, de a felebbezési ügy Rómában soha sem fejlődött ki egészségesen, a felülvizsgálásra ugyanis nem testületek, hanem egyes személyek voltak hivatva, pedig ha valahol, úgy bizonyára a felső bíróságnál megbecsülhetlen a collegialis rendszer.

A tárgyaláson meg nem jelenő (contumax) nem fölebbezhet (contumax non apellat), mivel az itélet úgy tekintetett, mint a makacsság büntetése; ezen elvet, a mi pörrendtartásunk is követi, nem úgy a József-féle ephemer élettel nálunk is bírt osztrák perrendtartás, mely az ilyen előtt sem zárja el a fölebbezés útját.

A végrehajtás nem egyéb, mint jogszerü kényszer, mely által az itéletnek siker szereztetik. A régi rómaiak azon borzasztó szigoru eljárás által, melyel a manus iniectio járt, az elmarasztalt kedélyére és akaratára iparkodtak hatni, hogy az itéletnek hódoljon, s tegyen eleget.

A vagyoni végrehajtás, melynek kezdetét a pignoris capio idejére vihetjük vissza, a ius honorarium által fejlesztetett ki, Rutilius praetor által (649) szabályoztatott először, akként, hogy a ki nem elégített hitelezőt a praetor bevezeti az adós vagyonának birtokába (missio in posessionem) annak őrzése, esetlegesen eladása tekintetéből, s ha 30 nap alatt ennek daczára sem elégíttetnék ki: nyilvános irat (proscriptio) összehivja a hitelezőket a további teendők, névszerint az árverés iránti tanácskozásra; hogy a kiiratás mily becstelenítő volt, azt egyebek közt Cicero [1]) élénken ecseteli; ha az adós a következő 30 nap alatt sem törlesztené tartozását, akkor bekövetkezik az árverés. A birói zálogolás, mely szerint a magistratus az alperes vagyonát lefoglaltatja, s két hónap múltával eladatja, Antonius Pius kora óta elterjedt [2]). A személyes és vagyoni végrehajtás együttes vagy egymásutáni alkalmazása meg nem engedtetett; söt Constantin óta csak akkor engedték meg a személyes végrehajtást, ha a vagyoni végrehajtás meghiusúlt, mi azonban ekkor már nem annyira fizetési kényszer, hanem megtorlás színezetével birt.

---

[1]) Pro. Quinct. c. 15.; — [2]) Dig. 42, 1, 31.

NEMZETGAZDASÁG
ÉS
TÁRSADALMI TUDOMÁNY.

KELETI KÁROLYTÓL.

(Olvastatott az 1866. april 16-ki ülésben).

A szoros összefüggés, melylyel a nemzetgazdasági tudomány az élettel áll, valamint az, hogy tanai nagyrészt ebből meríttettek: empiricussá, tapasztaláson alapuló tudománynyá tették a nemzetgazdaságot. Egyes elveit és szabályait századok óta ismerték és alkalmazták a gyakorlati életben, noha tudományos érvényöket számba sem vették, mert tudjuk, hogy tudománynyá a nemzetgazdaság voltaképen csak a halhatatlan *Smith Ádám* buvárlatai folytán emelkedett.

Bármily magas röptü elmék foglalkoztak is azóta a nemzetek gazdasági életében előforduló számos kérdéssel, alkottak belőle tanokat, és sürgették alkalmazásukat: rendszerbe, olyanba, mely a tudomány czimét is ölthető, csak *Smith* szedte; s bármi haladásnak örvendett ez új tudomány azon lelkes férfiak és nagy elmék ápolása folytán, kik *Smith* óta vele foglalkoztak, új alakot neki többé nem kölcsönözhettek, mindössze bővítve lőn e rendszer, és tágitva a keret, melybe eredetileg foglaltatott. Oly simán azonban, mint e nehány sorból látszhatnék, a tudomány fejlődése még sem folyt. Az életből és tapasztalatból merített tanokon kivül az egyes buvárok magok is állítottak fel egyes tételeket, s azokat tüzzel, lélekkel védve, belőlük oly következéseket vontak, melyek bebizonyítása s fentartása annál nehezebbé vált, minél hevesebb volt a támadás, mely ugyancsak e tudománynyal foglalkozó, de máskép gondolkozó férfiak által ellenök intéztetett. Ily egyes, merész tételek voltak — hogy csak nehány főbbet

említsünk — *Ricardo* és *Malthus* ismert s annak idejében eléggé vitatott tanai a telekjövedékről és az élelemről; de még hevesebb harczban tüztek össze egyrészt a szabadkereskedés, másrészt a védvám hivei, mely tanok körül *Smith* inkább felköltötte, semhogy elsimította volna az ellentétet, és még elkeseredettebb, mondhatni véres harczczá fejlődött a socialistáknak és communistáknak az inkább már elfogadott nemzetgazdasági rendszer elleni lázadása.

Nem a tudomány, hanem jóval előtte az élet és tapasztalásai mutatták meg az ipar meghonositása szükségét; ezt kisérlették meg a kormányok sokkal *Smith* előtt azon mesterkélt útakon és módokon, melyek a tilalmi és védvámrendszer nevezete alatt ismeretesek. Ez utóbbi van alkalmazva nagyrészt napjainkban is számos államban, és mert történelmi múltja van – ne keressük most, jogosult-e vagy nem, — ép azért ragaszkodik hozzá rendkivüli szívossággal a gyakorló iparos, és szegődött melléje ama maiglan sem kihalt iskola, mely a jelen század negyvenes éveiben *Liszt*-ben tisztelé mesterét és vezérét. *Liszt* tanai azóta elavúltak ugyan, legalább a *laissez faire* bajnokai győzedelmeskedtek rajta, s az ipar, mely akkoriban csak Angliában virágzott, nagyrészt azóta honosodott meg Németországon, Francziaországban is. Meghonosodott, és terjed folyvást, habár a tilalmi rendszerrel felhagytak, s a védvámokat is mindinkább leszállították, úgy hogy az ipar mostani haladását többé nem is a vámok védő korlátának, mint inkább a kereskedés szabadabb mozgalmának, forgalmának köszönhetni.

De a mely mértékben sikerült az annyira óhajtott ipart meghonositni, s a mely mértékben szaporodtak a gyártelepek, s velök a gyári munkások száma: ugyanoly mértékben lőn érezhetővé egy más baj, melyről az iparnak minden áron meghonositása mellett küzdő, s jó hiszemben cselekvő férfiak nem is álmodtak. E baj a munkás osztály nyomorgása, a pauperismus, mely a tőkének hatalommá fejlődésével nöttön nőtt, s a politikailag eltörölt hűbériség s jobbágyság helyébe szabad államokhoz nem illő gazdasági rabszolgaságot ültetett. Hiába terjesztették ki a kiváltságos osztályok jogait a belőlök előbb kizárt népre; e nép nagy többsége, mely keze munkája után

élt, nem élhetett az új szabadsággal, mert hűbéri ura helyett sokkal hatalmasabb gazdája támadt: a tőkepénzes, a tőzsér, a gyártulajdonos, ki a mozgató erő, pénz és tőke birtokában kénye kedve szerint rendelkezhetett a napi bérre szorúlt, s így gazdája ellenében tehetetlen, rabigába hajtott munkások ezerével.

Nincs erős hatás akár az életben, akár a tudományban, mely visszahatást ne szülne. Ezt tapasztalhattuk a jelen esetben is. A nemzetgazdasági tudomány, mely *Smith* óta — mint láttuk — oly hatalmasan fejlődött, hiába küzdött új tanai mellett, hiába kecsegtették a tömeget szenvedései mulékonyságával. A népek szenvedtek, s a társadalmi rend felforgatásában keresték sebeikre az írt. Természetes, hogy a sajátlag munkás osztályon kivül gondolkodó, nagy müveltségü férfiak is akadtak, kik a nép szenvedésein segítni iparkodtak; de a szenvedések látásán fölhevült képzeletök túlragadta a mérséklet határain, s így támadtak a socialismus és communismus csalékony álmai, s kivihetetlen túlhajtásai.

„La propriété c'est le vole," a társadalmi rendet felforgató e vészes jelszó szerte hangzott Francziaországban, s épen Francziaország lett a színhelye azon véres küzdelmeknek, melyek a gazdaságilag elnyomott osztályokat győzelemre ugyan nem segíték, de legalább feltárták a feneketlen űrt, mely a társadalmi rétegek közt tátong, s melyet sem a fejlődésnek indúlt tudomány okoskodásai, sem a socialismus képzelgései betemetni nem tudtak.

A nemzetgazdasági tudomány, megalapítása kezdetétől fogva, a fenálló társadalmi rend védőjéül szegődött. Neki köszönhetni nagyrészt a socialisticus téveszmék fölötti győzelmet, a társadalom alapelveinek s alapföltételeinek jogaiba való visszahelyezését, az állami mindenhatóságnak kellő mértékére való leszállítását, a kormányi beavatkozás veszélyének kimutatását, az egyéni és társadalmi szabadságnak érvényre emelését stb., szóval mindazon eszméket és elveket, melyek hirdetése által az újabbkori nemzetgazdasági tudomány főleg a socialismus elleni küzdelmeiben azzá fejlődött, mit jelenleg az „új ángol" vagy „manchester-iskola" alatt értenek. Azért emeljük ki különösen az úgynevezett „manchester-iskolát," melynek tanai oly szoros kapcsolatban vannak a szabad ke-

reskedéssel, és mellőzzük azon számos más irányt, melybe a szélesen neki indúlt nemzetgazdasági tudomány egészben s egyes főkérdésekben szétágazott; mert egyrészt csak néhány körvonalban akartuk a tudomány általános haladását jelezni, másrészt meg ki akarjuk mutatni, hogy a küzdelem véget még korán sem ért, pedig épen a „manchester-iskola" az, mely a folyton folyó társadalmi küzdelmek alatt a támadásoknak leginkább ki van téve.

Téves gondolat azt hinni, hogy a socialismus legyőzött álláspont. A phalanxtérek, a mindenható állami gondviselés, s a communisticus tulajdon-eltörlések álmai, elgőzölögtek ugyan: de minthogy a socialistikus hittanárok hóbortos állításai s fellengző tévtanai közt akárhány egészséges eszme született napvilágra, s talált útat az ellenséges táborba, hol a legszebb gyümölcsöket megtermé; s minthogy a nemzetgazdaság valódi tudománya ép e küzdelmek alatt fejlődött legerőteljesebben: azért az igazi harcz csak most fog kezdődni. A beteges képzelgésekből kiábrándúlt socialisták ugyanis belátva a gyakran legnemesebb forrásból származott eszmék túlhajtását, s érezve, hogy merő agyrémek hajhászata czélhoz nem vezet, solidabb alapot kerestek, melyen lábukat megvethessék, s e biztosabb alapot ugyanazon tudományban lelték, melynek fegyverei ellenében puszta ábrándozásokban menedéket nem találtak.

Mellőzve a nemzetgazdasági tudományban legújabban lábra kapott történelmi irányt, s azon törekvést, mely a nemzetgazdaság alapvonalait már a régi phoeniciaiaknál s egyiptomiaknál véli fölfedezhetni, — annyit állíthatunk, hogy a nemzetgazdasági tudomány, legalább a mely alakban jelenleg ismerjük, új, s alig egy század szülöttje; már pedig nehéz elképzelni, hogy egy ily ifjú, s fiatalsága mellett annyira kiszélesedett, hogy úgy mondjuk megpohosodott tudomány, mely azonkivül a társadalmi élet mind több több mozgalmát és jelenségét vonja buvárlata körébe, — hogy, mondjuk, ily tudománynak minden állításai és érvei hibátlanok, czáfolhatatlanok legyenek. Akár a tudomány alapelveit tekintsük, melyek főbbjeire nézve maiglan sem létezik végleges megállapodás, akár egyes tanait és állításait, melyek mindegyike kötetekre

menő irodalomban lett megházya; akár pedig az egyes országokat nézzük, a gyakorlatilag nemzetgazda Angliát, a gazdag ismeretü Francziaországot, a tudomány régi bölcsőjét Olaszországot, vagy a szaporatermésü Németországot: mindenben és mindenütt azt találjuk, hogy semmiféle tudomány „rendszerei" oly bőven nem termettek, mint épen a legifjabb tudomány, a nemzetgazdaságé. De azt is tapasztaljuk, hogy aránylag e bő terméshez csekély a mag; hogy az egymásután következők nagyrészt egymásból élődtek; hogy a nagytudományu, bőismeretü férfiú között kevés a nagy, ki e tudomány nagyfontosságu kérdéseit annyira megvilágosította, hogy világa előtt a kétely minden árnyéka szétfoszlott volna; mert, ha akadtak is, kik egyes theoriákat — mint a már említettük *Malthus* és *Ricardo* — merész állításokkal és fényes dialektikával érvényre akartak juttatni, e bolygó tüzi testek találtak ugyan ideiglenes napimádókra, de mielőtt gyújthattak volna, elhamvadtak. Az élet tüneményeivel kapcsolatos, s már azért is ingadozó alapu nemzetgazdasági tudományt az örökigazságu mathesissel össze nem hasonlíthatjuk; s így dönthetlen érvü rendszert e tudományban nem is várhatunk; de tán nem merész az állítás, hogy *Smith* jeles utódai közül egy sincs, ki e tudománynak oly korszakot alkotó rendszerét készítette volna, mint maga a nagy skót, s ki után annyian táplálkoztak volna, habár mai napság már *Smith*-nek is ismerjük elődeit és forrásait. Készakarva színeztünk kissé erősebben, nehogy az ellenkező tábor nézetei, melyekkel most akarunk foglalkozni, még kirívóbbnak tessenek, s hogy a bennök foglalt nehány becsesb mag méltánylására hajlandóbbak legyünk. Áll pedig ez ellenséges tábor azon socialista irányu férfiakból, kik fölocsúdva a communisticus álomkórból, a valóságban keresik elvesztett fegyveröket, s a tudomány érveivel akarván küzdeni a tudomány ellen, *Carey*, a hírneves amérikai nemzetgazda köré sorakoztak; nem mintha *Carey* a szó szoros értelmében socialistának volna nevezhető, hanem mert benne találtak legtöbb, sokban legalaposabb ellenkezést az uralkodó ángol iskolával.

Ez újabb irány hívei számosabbak, semmint első pillanatra látszik, sőt állításaik s elveik egy részével még azok irataibn is találkozunk, kik általános felfogás szerint a dívó

nemzetgazdasági rendszert vallják. A socialista tanok s az ángol iskola közvetítését czélzó törekvéseket ugyan már régebben is lehetett tapasztalni. Francziaország nehány kitűnő nemzetgazdája is ez úton halad, s a Németországban *Roscher* által megindított, úgynevezett historicus iskola leginkább van hivatva az eltérő nézetek kibékítésére, az idő és országok szerint különböző tanok jogosúltságának bebizonyítására, s a tudomány jelen állása szerint talán ez iránynak lehetne legtöbb jövőt jósolni.

De a kikkel most akarunk megismerkedni, azok nyiltan bevallott socialisták, socialisták a fentebb jelzett positiv irányban, s egyik újabb képviselőjük *Dühring*, a bölcsészet és nemzetgazdaság docense a berlini egyetemen. *Dühring* esküdt ellensége az új ángol iskolának, dicsőíti *Liszt*-et, mint Németország, de tán Európa legjelesebb, legmélyebben gondolkodó államférfiát, s egyedül *Careyt* tartja a most élő ivadék között igazi nemzetgazdának, ki szerinte a legtökéletesebb rendszert állítá fel, s a legdiadalmasabban győzedelmeskedett az „iskola“ tévtanai fölött. *Dühringnek* úgyszólván, eszménye *Carey*, kiről a mult év elején levelek alakjában „A nemzetgazdaságtan és társadalmi tudomány felforgatása“ (*„Umwälzung der Volkswirthschaftslehre und Socialwissenschaft“*) czíme alatt is értekezett. Újabb műve, melyről voltaképen nyilatkozni akarunk, e czím alatt jelent meg Berlinben: „Tőke és munka. Új válaszok régi kérdésekre.“ *(Capital und Arbeit. Neue Antworten auf alte Fragen. v. E. Dühring, Docent der Philosophie und Nationalökonomie an der Berliner Universität. Berlin, 1865. Verlag von Alb. Eichhoff).*

Szerző már előszava kezdetén is kimondja, hogy az antisocialisticus irány ellenese, s hogy műve „az elméleti és gyakorlati harczban ez irány ellen“ segítségül szolgálhat. Ez előszavából tűnik ki a szellem is, mely a munkát átlengi, miért is azt nehány szóval ismertetnünk kell. Bevallja, hogy leginkább a munkás osztályok érdekei lebegtek szemei előtt, s számukra a leghathatósabb eszközt az *önsegélyzésben* látná, ha e szó más fogalom kifejezésére nem volna már igénybe véve. Itt a *Schulze-Delitsch*-féle törekvésekre, vagyis az *associatióra* czéloz, s szembe állítja velök a *coalitiót*, melynek mű-

vén keresztül mindvégig hö pártolója marad. Tagadja a coalitiók veszélyességét, s azt mondja: hogy a csupán gazdasági társulatok (associatio) elve a társadalmi szövetkezés (coalitio) erélye által már túl van szárnyalva. Amaz a kereset közönséges eszközeit használja, emennek a gazdasági igazságosságban van súlypontja. Ez még az általa dicsőített *Carey* által sincs elég szabatosan kifejtve. Szerző szerint eddigelé csupán a béremelést czélzó szövetkezések voltak képesek valamit érvényesítni a gazdasági jogból. Az általános gondolat, mely a gazdasági és társadalmi igazságossági törekvések jövendőbeli taktikáját föltételezi — mint állítja — saját tulajdona, s legelőször jelen munkájában van teljes öntudattal kimondva; — de, tegyük hozzá, müve folyamában korán sem eléggé kifejtve. Kell azonban még több *Dühring* által felállított, előzetes tétellel is megismerkednünk, hogy későbbi okoskodásait értékök szerint méltányolhassuk. Ilyen mindenekelött az, mit a tulajdonról állít: „A helyett — úgymond — hogy, mint a socialisták többé kevésbbé tették, a tulajdon formája ellen fordúljak, s így természeti törvény szerinti lehetetlenségek felé törekedjem, arra útaltam, hogy a tulajdon tartalma két nagyon különböző alkatrészt tüntet fel. A *tárgy* fölötti kizárólagos s teljes uralom nagy mértékben föl van tételezve az *ember* fölötti uralom által, kit a hasznosítás melletti segítkezésre valamely alakban közvetlenül vagy közvetve kényszerítni vagy legalább nógatni kell.“ S egyetlen e tételben véli megjelöltnek a tulajdon Achilles-sarkát. „Valamennyi a még álmodozó socialismusban eddig elvesztett erő, jövendőre oly irányban lesz érvényesíthető, hogy állhatatos követésöknek kielégítő eredményekhez kell vezetni. Minden rendelkezésre levő hatalmat azon kényszereszközök ellen kell fordítni, melyek gazdaságilag az ember fölött uralkodnak, s a tulajdon jogi alakjának kikerülhetlen létezése, társadalmi tekintetben a legközönyösebb ténynyé fog válni. . . . .“ Ezzel a kényelmetlenségek ellen fordúl, melyeket szerinte, *Carey* fölforgató rendszere az ángolosan iskolázott nemzetgazdáknak okozott; és „Eddig — úgymond — jól ismert okokból, s nagy önelégedéssel tanították, vagy inkább prédikálták, hogy a munkabér kierőszakolt fölemelése az összes iparra nézve veszélyes hatású

Carey a nyilvános hazugságok vagy féligazságok hálóját szerencsésen széttépte, kimutatván, hogy a munkabér általános fölemelése, még ha az élelmi szerek árának általános felszöktetésével jár is, mind a munkás osztály, mind az összes iparosság előnyére van. A béremeléssel ugyanis a tudakozás tágulása, tehát a piacz nagyobbulása jár.“ És ezekből következtet, hogy a gazdaságilag s társadalmilag elnyomott, elhanyagolt, és szenvedő osztályoknak *Carey* indokolásával támogatott bérpolitikája mindaddig fődolog marad, mígnem a kérdésben levő érdekek politikai képviselete által sikerül döntő befolyást nyerni a gazdasági absolutismust támogató törvényhozásra és nemzetgazdasági politikára, s azután gyakorlatilag is kimutatni, hogy a legnagyobb tévedés ama benső vonatkozás félreismerésében rejlik, mely a politika s jog meg a gazdasági s társadalmi osztályok állása közt létezik.

* * *

Nem szándékunk *Dühring* egész művét tüzetesen ismertetni. Kijelöltük az irányt, melyben halad, a szellemet, mely benne uralkodik, s elég lesz az általa felkarolt tárgyak bemutatása után, néhány főbb állítását kiemelnünk, melyben mély igazságokat fejtegetve, több maiglan uralkodó téveszmét helyreigazít, s kiemelni néhány, szerintünk, téves állítását, melyet talán sikerülni fog meg is czáfolnunk.

Csak egy, kissé comicus tényt kell még megemlítnünk, melylyel szerző előszavában megküzdeni iparkodik. Kénytelen ugyanis desavouálni az előszóban azt, kit munkája első fejezeteiben, mint a vele való megküzdésre legméltóbbat szemelt ki az angol iskola hiveiből, *Bastias*-t, kiről kíméletlenül állítja, hogy mind az, a mit későbben jelesnek mond munkájában csak plagium, melyet *Carey*-n, a derék amerikain elkövetett; plagium, melyet szerző az egész világ előtt kész bebizonyítni, sőt a mely szerinte sem különös ügyességről, sem különös értelemről nem tanúskodik. Mennyire igaz szerző ez állítása, melylyel egy nagynak ismert nemzetgazda homlokáról letépi a koszorút, — jelenleg kutatni nincs helyén; annyi bizonyos, hogy *Bastias* némely állítása s *Carey* némely tana közt cso-

dálatos az egyformaság, s hogy a plagium gyanúja nem *Dühring*-ben merült fel legelőször.

De bármint vélekedjék a szerző *Bastias*-ról, az jelenleg nem tartozik a dologhoz. Sokkal érdekesebb állításokkal találkozunk műve első fejezetében, melyben „*a politikai és társadalmi szabadságra való törekvések közös alapidomát*“ vázolja. Már e legelső fejezetben is kiüti magát a szerinte „egyoldalulag korlátozott nemzetgazdasági iskola“ iránti ellenszenve, melynek „indokai, ha súlyukat tekintjük, sokkal inkább a párt, mint a tudomány kifolyása.“ Elkeseredésében az „iskola“ állította sok tévtan miatt kételkedik a vele foglalkozók őszinteségében, s értelmiségében, és vagy készakarva ámítóknak, vagy korlátozott elméjöknél fogva öntudatlanul csalóknak tartja. „Meg fogjuk látni — úgymond — hogy e pártiskola roszabb lelkiismereti kényszert s kíméletlenebb lelki elnyomást gyakorol, mint közönségesen a nyers erőszak korszakában találni. Világosan fel fogjuk ismerni, hogy a szabad szel. lemen eredetileg gyakorolt elnyomás és a jelen párturalom között csak az uralkodási eszközök jellemében rejlik a különbség. Ravaszság és ámítás léptek a nyílt erőszak helyébe; a csalás és minden szellemi becsületesség gyökeres kiforgatása kitüntető tulajdonságai ezen a szabad kutatás ellen intézett új, civilisált taktikának.“

Az egy *Schulze-Delitsch* az, kinek komoly szándékán nem kételkedik a szerző, de midőn törekvéseit kicsinyli, úgy tetszik neki, hogy „a német, lényegileg socialista agitator az antisocialisticus nemzetgazdasági tan által erősen sarokba van szorítva, és elszánt kezdeményezésben megakadályoztatva.“ Már az első fejezetben is kitűnik, szerző mennyire egyet nem ért azon újabbkori tanokkal, melyek az állami beavatkozást mind szűkebb körre akarják szorítni, mennyire nem tudja méltányolni az újabb tudomány e valódi vívmányát, fel levén bőszülve a *laissez faire* jelszóval történt hasonló visszaélések által, jóllehet visszaélések az állami hatalom túlhajtó alkalmazásával is történtek. Gúnyolódik, hogy a puszta „hadd menjen“ az egyének törekvéseiben képes volna mindent tökéletesen rendezni, s kétli, hogy a legfelsőbb hatalom eleget tesz kötelességének, ha a tulajdont és életet az államon

belől és kifelé biztosítja, s e biztosítást az adók lehető legcsekélyebb mennyisége által éri el.

„A tudományilag tagozott nemzetgazdaságtan apjának — úgymond — sejtelme sem volt arról, hogy a közönséges állami törvények, melyek védelme alá az egyesek gazdasági vállalatai állítvák, befolyást gyakorolhatnának a gazdasági erők elosztására, és hogy, ha amaz elvet komolyan akarják alkalmazni, alkalmazásában legott szabatosabb intézkedések lesznek szükségesek, melyek a szándékolt állapotnak ép ellenkezőjét idéznék elő.“

Dühring nem csak legfelsöbb felügyeletet kiván az államtól, hanem bizonyos vezérszerepet is, s a „hadd menjen“ elvvel, s a mi alapjául szolgál, a kereseti ösztönnel, már azért sem tud megbarátkozni, mert nem tudja, vajon e kereseti vágy bizonyos mennyiségü értelmiség vezetése alatt, vagy puszta ösztönből működik-e. S habár elismeri, hogy minden ösztönben bizonyos foku értelmiség is rejlik, mégis azt mondja, vessetek össze bármennyi Péter-, Pál-féle értelmiséget, még abból a jobb belátásnak árnyéka se támad. „Minden hajlam, vagy ösztön ugyanis — úgymond — többé-kevésbbé észnélküli, mely csak értelem által gazdagítva kapaszkodik ki a nyersességből és nemesbedik mintegy. A visszatorlási ösztön, azaz a boszúállás, vagy más szóval a jogérzet, az ész által fegyelmeztetik, s a visszatorlás hatalmának történelmi szervezését az igazságosság rendszerének nevezzük. Nyilvánvaló pedig, hogy a boszúállás nyers alakjában a törvény alakját öltötte boszúállással összeütközésbe jön. Az egyéni elv különbözik tehát szervezése általános szabályaitól. Hasonló áll azon ösztönökről, melyek az embert anyagi javak szerzésére bírják. Az egyéni kereseti hajlamnak és állami szervezetnek utóvégre egy és ugyanazon természeti hatalmon kell alapúlni, de hatásaikban legalább is oly különbözők, mint az egyéni boszúállás és a nyilvános büntetőjogi rendszer.“

Szerző nem hiszi, hogy a magánértelmiség, bármenynyire fokozódjék is, valaha elégséges legyen arra, hogy az egyéni érdeket fegyelmezze, s a gazdasági igazságosságnak alávesse. Nem hiszi még akkor sem, ha a közoktatás körül általános kényszer uralkodnék, mely akarva, nem akarva

kinövelné az egyéneket; szerinte a puszta tudás még nem teremtene rendet és öszhangot. De ha e tekintetben egyet értünk is a szerzővel, nem kérdezhetjük-e tőle méltán, ha vajon e dicsőített állami beavatkozás szülte és teremtette-e mind azon rendet és öszhangot, melyet az egyéni szabad törekvésektől megtagad? Elfelejtette-e, mily zsarnoki önkénynyel uralkodott századokon keresztül az államhatalom gazdasági dolgokban is egyeseken és nemzeteken? s kisebb megakadásnak volt-e kitéve a nemzetek összes termelése akkor, midőn majdnem mindenbe az állam keze nyúlt, vagy most, midőn az egyéni szabadabb mozgás legjobb belátása szerint cselekszik, föltéve, természetesen, hogy senki saját jogai gyakorlatában a máséba nem vág, és midőn maga számára igénybe veszi az állam tulajdon- és jogvédő hatalmát, ugyan e tulajdont és jogokat felebarátjánál is tiszteletben tartja?

De korán lesz még a szerző okoskodásainak eléje vágni, mikor még eme téves elméletében is oly czáfolhatatlan s eléggé meg nem becsülhető igazságokat mond, hogy t. i. „az akarat legyen tárgya a fegyelmezésnek, s arról van szó, hogy az egyéni akarat a gazdasági tevékenység mezején is a közjólétnek alája rendelje magát.“ Valóban, termékeny, üdvös öszhangzatot csakis így remélhetünk a nemzetek gazdasági életében, s bár távol vagyunk még e czéltól, vigasztaló a tudat, hogy a történelmi fejlődés, s a természeti erők maguk is közreműködnek arra, hogy az egyéni akarat a közakarat által czélszerüen korlátozva, csak így tehet szert nemesebb alaku szabadságra.

És nem is szabad rögtön pálczát törni szerzőnk némely kirívóbb állítása fölött, mert szavainak mélyebb értelme is van, s a mint később látni fogjuk, hogy az államhatalmat máskép magyarázza, mint miképp az az ó- és középkorban a nemzetek millióira nehezedett, úgy szavaiból már is kivilágLik, hogy tulajdonképen csak igazságot akar azon elnyomott osztályok számára, melyeket törvény nem véd gazdasági tevékenységökben ama birtokos osztályok irányában, kik „midőn büntető törvényt követelnek, hogy tekintet nélküli önkényöknek sánczot nyerjenek, voltaképen a társadalom oly elnyomatását czélozzák, melyből mai napság már kinőttünk.“

„Nem kell nekünk — úgymond továbbá — olyféle beavatkozás a magánszerződésekbe, mely utasításhoz hasonlít. Nem akarjuk a forgalom szabadságát nyilvános árszabások és taxák által korlátoztatni. Ily intézkedések jók lehettek hajdan, sőt jók lehetnek helylyel-közzel most is; de állapotainkra nézve nem elvek, hanem kivételek .... s a történelemben végrehajtott állami korlátozásnak eltörlése után még tág tere marad a gazdasági önfentartás társadalmi szervezésének."

Tiltakozik az ellen, hogy a socialismust és nemesebb ösztöneit felelőssé teszik a döre álmodozásokért és nyers kísérletekért, melyeket akkor tettek, mikor a társadalom hiányait érezve, gyógyításukat még nem értették. De a pártiskola a socialismusnak csak rosz kinövéseit ismeri, s a maga részéről sem nyújt positiv támaszt, melynek segedelmével a bajokból ki lehetne lábbadni; a legkíméletlenebbül pedig azok gúnyolják a socialismust, kik a társadalmi bajok gyógyításával őszintén és komolyan nem gondolnak. Az érintett önfentartásnak az összes társadalom föladatává kell válni; ennek kell megteremteni ama harmadik hatalmat, mely a társadalmi igazságosság mérlegét elbírni elég erős legyen. . . . . E harmadik hatalom, szerző szerint, még háttérben van, s ha bár egyelőre jelentéktelennek látszik, hatásai idővel majd észrevehetők lesznek. E harmadik hatalom alatt érti *Dühring* az önsegélyzést, melyről hiszi, hogy csak töle, s csak ha szervezve lesz, fog jönni az igazságosság. És ezzel voltaképen tovább megy, mint a kik csupán az állami segély jelszavához szegődnek; mert oly erkölcsi szervezetet követel, mely anynyira terjedjen, a mennyire maga a civilizált társadalom.

Mind ez okoskodásra pedig azon kétségbe nem vonható felfogás vezeti a szerzőt, mely egyúttal kiindulási pontja: hogy t. i. a társadalomban az erők nincsenek egyenlően elosztva; mert, ha a szerződést kötő felek gazdaságilag nem egyenlő erősek, az egyik részről okvetlenül kényszer, a másik részről önkénytelen szolgaság a következménye. Ezért az önsegélyre való szövetkezésnek (szerző szerint a munkás osztályok coalitiója) a végtelenig kell menni, s korán sem az államot ismerve el korlátul, sokkal inkább oly alkotmányt kell képeznie, mely a maga neméban ép oly általános feladatokat

old meg, mint a szükebb értelemben vett állam a magáéban. S így igen is gondolható, hogy a társadalom politikai föladatokat is megoldjon, s ez által az egyének nyers önsegélyezését helyes rendszerré változtassa.

Ha szem előtt tartjuk, a mit kezdetben a *társulás* és *szövetkezés* *Dühring* által megállapított különbségéről mondtunk, s ha tisztán bírjuk a *gazdasági igazságosság* fogalmát; könnyü megérteni, miért nem elégli szerző a *Schultze*-féle társulás eredményeit, sőt e társulás miért nem vívhat ki elég eredményt; mert ugyanis, félelemből-e vagy tartózkodásból, vagy szerző gyanúja szerint, épen roszakaratból nem mernek a gazdasági igazságossághoz nyúlni. „A társulás — úgymond — ugyanazt teszi, a mit az egyes tesz; csakhogy fokozott erőt kölcsönöz a gazdasági küzdelemnek. A verseny törvényére módosítólag hat; úgyszólván ellenkező erő az, melynek föladata, a verseny hatásait kellően idomítni. Az alaptörvényt meg nem dönti, a szabadkereseti versenyt meg nem akasztja, de új élénkséget kölcsönöz és hathatós irányt ad a különben tehetetlen törekvéseknek; melyek a véletlen túlságos hatalma ellen küzdenek.

Igazságot kell szolgáltatnunk *Dühring*-nek abban, ha az ő szempontjából a „hadd menjen" elméletével nem tud megbarátkozni; mert nem kivánja, mint föntebb láttuk, az államhatalom túlhajtott beavatkozását, hanem tagadja, hogy a látszólagos be nem avatkozás mindenkinek egyaránt igazságot szolgáltat. „Nézzük csak — úgymond — hogy áll voltaképen a dolog az állam úgynevezett be nem avatkozásával? Épen a „hadd menjen," azaz a gazdasági s társadalmi forgalomnak magára hagyatása hamis képviselői jutottak a politikai jogok gyakorlása által oly társadalmi állás birtokába, mely jelenleg képessé teszi őket, hogy minden állami beavatkozásról lemondjanak. Mert a már elért gazdasági túlsúly biztosítja számukra, hogy a kiket eddig gazdasági szolgaságban tartottak, továbbra is megtartsák benne. . . . Mindennek tehát, a mi részökről történik, csak azon egy czélja van, hogy az eddig gazdaságilag lenyügzött s kizsarolt osztályokat megakadályoztassák abban, miszerint ők a politikai hatalomban gazdasági törekvéseik számára támaszt keressenek."

Ez alapon nevezi *Dühring* hamisnak az egész elméletet, mely csak ellenei ámítására czéloz, s ez alapon kel ki Anglia úgynevezett kereskedelmi szabadsága ellen, mely mindenütt csak ott nyilatkozik, a hol arról van szó, hogy valamely nemzetet a brit szigetek iparos túlsúlya ellen intézett gazdasági önsegélyzésben gátoljanak.

Meglátszik, hogy szerző a szabad kereskedelmi forgalom újabbkori vívmányait számba nem vette, hogy inkább a *Carey* által például választott, de általa kellőleg meg nem értett amérikai viszonyokat választja okoskodása kiindulási pontjául, s még itt sem járván el a bírálótól méltán megvárható szigorúsággal, nem tudja a sokat változott amérikai vámrendszerből világosan levonni, mi előny esik a szabadabb, mi a korlátoltabb forgalom rovására, s nem tudja számba venni, vajon a védvám szigorúbb alkalmazása alatt nyilatkozott kereskedelmi felvirágzás nem a megelőzött szabadabb forgalom lendületének tulajdonítandó-e és viszont.

Az állam és társadalom elválasztása volna tehát szerző szerint azon panacea, mely a gazdasági bajok meggyógyítására van hivatva; de elég őszinte bevallani, hogy ily általános elvnek nem szabad chablone-ná lenni, s azért mindig és mindenütt nem foganatosítható. „A gazdasági szabadság csak eltakart szolgaság — kiált fel — ha a jelen viszonyok az állam és társadalom föltétlen elválasztását kihirdetnék. A nyomott állapotu társadalmi osztályok és hivatások ugyanis okvetlenül kizsákmányoltatnának, ha az állam ama védelmétől rögtön megfosztanák, a mely védelem alatt ellenei nagyra nőttek, s rájuk hagynák, hogy eme meztelenségökben maguk segítsenek magukon.“

Szerinte az állami és gazdasági szervezés egyformán történik. Mindenütt a legkezdetlegesebb állapotból az absolutismus felé vezet, mely a gazdasági világban monopoliumok és előjogok birtokába segíti az egyeseket, s így a tőkét vezeti uralomra. Tehát a tőkeuralom absolutismusa elleni küzdelem a jelszó ; ez absolutismust a szerző minden alakban károsnak tartja, sőt, hogy hypersocialistának ne tartsák, bevallja, hogy „az absolutisticus tömeguralom, azaz demagogok kormánya, a legrosszabb absolutismust szülné.“ E bevallás

után azonban rögtön nagyot mond ismét, s erőnek erejével be akarja bizonyítni — talán *Bastias* ellenében? — hogy még hiányzik a socialpolitika positivitása, s-a legellenkezőbb érdekek még mind karöltve járnak, mert a nemzetgazdasági ellentétek öntudata még eléggé ki nem fejlett. S itt újra kiüti magát *Dühring* roppant ellenszenve a kereskedelmi szabadság iránt, mely szerinte voltaképen iparos rabszolgaság, s mely körül az immár tekintélyes socialtudomány fogja szolgáltatni a szükséges fölvilágosításokat. E socialtudomány számára állít föl jelen művében néhány alaptörvényt, s ennek számára jelölte ki az eddigelé aránylag még kevéssé számba vett egyenközüséget a politikai s gazdasági fölszabadításban.

* * *

Szerző művének második része „*tudományos tartalékunk*“ czíme alatt voltaképen csak előszava azon criticus bírálgatásnak, melylyel harmadik részében, e czím alatt: „*a tőke szó s a gazdasági sophistika*“ az újbrit tanok ellen kikel.

Második részében tagadja, hogy *Smith* valami nemzetgazdasági rendszert megállapított volna, tagadja, hogy ilyen Francziaországban is keletkezett. Szerinte a legelső valóban tudományos rendszer az amérikai *Carey*-től származik. De *Carey*-t megelőzte *Liszt*, s itt van az, hogy *Liszt*-nek nem csak igazságot szolgáltat, mely a szerző szerint töle mindeddig meg volt tagadva, de valóban dicsőíti is. *Liszt*, mert hazáját gazdaságilag újjá akarta teremteni, mert tervei kivitelére izgott mozgott, s a mellett érdekesen is írt, mindenkit ellenségévé tett. A pártiskolának azért nem kellett, mert a védvámrendszert pártolta; a tudósoknak nem tetszett, mert ők idézési elbizakodottságukban s kutyabörtiszteletökben irígy szemmel nézték, mily könnyen, úgyszólván játszva sikerül neki az, a mire ők könyvtáraik porfellegeibe temetkeztek; a kormányok nem szerették, mert hajlékonyabb, opportunabb emberekre volt szükségök, s benne a demagogot üldözték. Főérdeme azonban *Liszt*-nek, a szerző szerint, hogy a politikai értelmet a nemzetgazdaságban nem csak fejtette, de jól is fogta fel, s mert tanai alapjában *nemzeti* volt. „A ki a socialis kérdést — mondja *Dühring* — az egész világ számára akarja

tárgyalni, annak, úgy látszik, nincs szüksége arra, hogy nemzete nagyságát különösen szemügyre vegye. Mi azonban nem hódolunk — úgymond — a kalmárság kisszerü cosmopoliticus nézeteinek, kik a nemzetiség fogalma iránt közönyösek. *Lisztê* az érdem — s ez meg sem tagadható töle, söt munkája, *Sárváry* fordításában nagyrészt azért szült oly nagy hatást nálunk is a 40-es években, — hogy a hamis cosmopolitismus tarthatatlanságát földerítette, s a közgazdaság számára is érvényre segíttette a nemzeti szempontot.

A nemzetek fenmaradásukért küzdenek, ez kiindulási pontja *Carey*-nek, *Liszt*-nek, s így *Dühring*-nek is, ebböl ered az érdekek ellentéte, s ezért mondható, hogy a kinek a nemzetek küzdelméröl természetszerü fogalma nincs, annak eszméi az osztályok küzdelme iránt sem tisztúlhatnak; s azért fektet oly nagy súlyt a sociáltudományra, melyet szerinte, „az emberi lét természetes politikájának lehetne nevezni."

Szerzö — mint tudva levö — *Carey*-re támaszkodik, s így vele együtt azon érdeköszhangzatot vallja, mely csupán ellenkezö hatalmak egyesüléséböl származik. Ennélfogva semmi köze oly úgynevezett tudományhoz, mely az osztályok ellentétei felismerését ködbe akarja burkolni, s az ellenkezö érdekek öntudatát álomba akarja ringatni. Lássunk egy példát. *Carey* a forgalmat olyféle cselekvénynek nevezi, mely által a termelö és fogyasztó tétetményeiket cserélik, a kereskedelmet pedig azon önálló eszköznek, mely ama forgalmat közvetíti. Szükséges ennélfogva a kereskedelem uralmát a forgalométól megkülönböztetni. A termelö s fogyasztó közt álló kereskedönek az az érdeke, hogy mind a két félt, kik között a forgalmat közvetíti, minél magasabban megadóztassa. Hasznot óhajt a vevésnél, hasznot az eladásnál. Így a kereskedés és forgalom ellentétesen müködnek. Amaz gátul veti magát a szabad forgalom elé, gyakran leszorítja a termelést, ha a verseny csökkentése érdekének megfelel, s az úgynevezett kereskedelmi szabadság többnyire forgalmi megszorítás.

Ha a *Carey-Dühring*-féle elmélet egyes hasonló tételeit nehéznek látszik is megczáfolni, elég arra utalni, hogy a kereskedés mennyi hasznot hajt közvetítése által föképp a termelés és fogyasztás közötti nagyobb tér- és idökülönbség

mellett, mikor is azon szabad forgalom, melyet ez urak szem előtt tartanak, nem is létesíthető. És elég az egyes, ki nem kerülhető visszaélések ellenében az általános versenyre utalni, mely nem engedi, hogy a hasznos kereskedés egy kézben öszpontosúlva, a természetesnél nagyobb, s így a felköltött verseny ellenében saját kárára felcsigázott nyereményt hajhászszon. Bocsánatot kell kérnünk mindazáltal a szerzőtől, hogy fölemlítettük a szabad versenyt; erre később maga is rátér, s kelleténél inkább károsnak mondja. Bármint tiltakozott egyébiránt korábban az elvek chablone-szerü alkalmazása ellen, épen most rajta kaptuk egy ily chablone-szerü alkalmazáson, midőn is a *Carey* fentebbi okoskodása által kápráztatva, vakon utána imádja az amérikainak, pénzelméletében mondott azon állítását, hogy tőkét csak ott lehet elhelyezni, a hol bőven használják, s ez fájdalom, nem ott van, a hol a kamatláb a legmagasabb; s hozzáteszi, ha a tőkepénzes tetszésétől függne, kénye kedve szerint szerezni magának pénzpiaczot és magas kamatot, akkor természetesen mindig oda áramlanának a pénzek, a hol a használatukért fizetett százalék a legnagyobb. S nincs-e ez úgy? S ha egészen egyensúlyba nem jön a kamatláb, nem külön helyi nehézségeknek tulajdonítható-e inkább e fenakadás? és nem veszi számba szerző a tőkeforgalomnak s elhelyezésnek roppant megkönnyebbülését, melyet vasúti s távirdai összeköttetés által nyert? Avvagy, ha úgy nem volna, hogyan magyarázza meg szerző, hogy Magyarországon franczia s ángol pénzzel vasutakat építnek, belga pénzzel földvételi társulatot alakítnak, Törökországban ángol sterlingekben kötnek államkölcsönt, Amérikába pedig millió és millió német tallér helyezkedik el az unio állampapirjaiban, s Mexiko szükségét franczia frankok fedezik?

Kissé középkoru fölfogáson alapúl a tőkeforgalomnak *Carey* által adott s *Dühring* által elfogadott elmélete, s midőn amaz *Macleod* a híres ángol nemzetgazda által megtámadva, a rendszer felforgatásával vádoltatott, *Dühring* semmivel sem védheti mesterét, csak azzal, hogy „úgy van meggyőződve, a bukkfenczek *Carey* ellenei részén keresendők.“

Szép a meggyőződés, de a meggyőződés indokolásával szerző ez úttal adós maradt.

Sokkal figyelemre méltóbb s némileg önálló elmélet, a mit a tőke és pénz annyira érdekes s mindeddig eléggé ki nem derített viszonyáról mond. Kezdetben csak azon közönséges értelemben használja a tőke szót, a mint azt üzletemberek általában értelmezik, t. i. a pénzzel s hitellel rendelkezést. Csakhogy a készpénzt, nevezetesen az érczpénzt is, hitelrendszeren alapulónak mondja, melynek ősidőben, valamely szavakban soha ki nem fejezett egyezkedés adja meg általános forgalmi értékét, s ez annyiban ellenkezik a közönséges felfogással, mely szerint a hitel ott kezdődik, hol a pénz közvetlen működése megszűnik; pedig az érczpénz érvénye is hitelt engedélyező akaratból származik, s azért a szerző fősúlyt arra fektet, hogy még a legnyersebb s kezdetlegesebb forgalomnak is hitel az alapja. Az érvet, melyet ez okoskodás ellen a kereskedelmi s pénzválságokból föl lehetne hozni, azzal czáfolja meg már előre, hogy igenis nagy különbség van ily válságok alkalmával a készpénzben és hitelpapirokban vetett bizalom között, söt ily válságok elég érthetőn hirdetik, hogy az általános hitelrendszer oly épület, mely valamikor érczpénz alapzatáig romba dülhet. „De nem romolhat-e meg, — kérdi — maga ez alapzat is? . . . Bizonyos mértékig az érczpénz vételerejében vetett hit is meginoghat; az élelmi szerek helyi hiánya az érczpénz értékét majdnem semmisre csökkentheti, . . . általános nyomor, mely a nemzetgazdaság működését főágaiban megakasztja, az érczpénzt is beránthatja az általános válságba, minek folytán az érczpénz is hasonló bajoknak lehet kitéve, mint a papirhitel.“ Szerző itt is szem elől téveszti a mívelt világ államainak s országainak solidaritását, a vasutak által közvetített mai gyors közlekedést; legalább csak így fogható föl, ha a helyi hiányok visszahatását a pénzre valami nagy horderejűnek tartja, bár igaza van, hogy „semmiféle forgalmi eszköz (pénz) nem képes gyógyítni azon károkat, melyek a nemzetgazdasági alapműködések megzavartatásából, vagyis a tárgyi termelés megbénításából erednek.“ A készpénz tulajdon nélkülözhetlen ugyan, de korán sem oly fontos dolog, mint első pillanatra látszik. Utóvégre csak

is termelvényeket lehet közvetlenül használni. Ily termelvényekre is lehet hitelt szerezni, s így csakugyan gondolható oly rendszer, melyben a termelvények cseréje készpénz fizetés nélkül is történhetik, söt ily rendszer, bizonyos viszonylagos függetlenségben épen a társadalmi viszonyok magasabb alakjában találtatik. Mindazonáltal tévedne a ki azt hiszi, hogy a szervezet ily magasabb foka az alacsonyabb nélkül létezhetik. „Viszonylag független, de bizonyos irányban s tekintetben egymásra szoruló sphärák, — ez általános fogalma azon összhitelrendszernek, mely az érczpénz s a hitelokmányok érvényét magában foglalja.“

Szerző mindezen okoskodása pedig csak arra szolgál, hogy bizonyos mennyiségü készpénz birtoka elkerülhetlenül szükséges ugyan arra, hogy gazdasági hatalmat gyakoroljunk: de nem elég arra, hogy a munkát a tőkeuralom alól fölszabadítsa. Ezzel a *Schultze-Delitzsch*-féle törekvésekre czéloz, s mindinkább megközelíti czélját, t. i. annak kimutatását, hogy a magasabb hitelnek voltaképen a munkaerők képezik alapját. Beismeri ugyan, hogy a munkaerők hatalma nagyobb a zavar előidézésében, mint a gazdasági igazgatás önálló elvállalásában: de e munkaerők mindamellett hatalmas elemek ama magasabb hitelrendszerben, melyben az ipar és kereskedés műveletei támpontjukat lelik. „A ki ez alapzatot megingatja — úgymond — az megingatja a gazdasági rendet, s fenyegeti az egész nemzetgazdaságot.“

Mindinkább megközelíti — mint mondtuk — a munkás osztályok érdekei kiemelését, mely érdekeket a munkások szövetkezésében (coalitio) találja legjobban megvédettnek. A munkaszüneteléstől sem irtózik, söt inkább meg akar e gondolattal barátkoztatni, s noha elismeri, hogy szervezett munkaszünetelések oly hatalommá fejlődhetnek, mely az összes nemzetgazdasági gépezetet halomra döntheti, s habár megsemmisítő hatalmát kevésre nem becsüli, mégis hiszi, hogy benne teremtő erő is rejlik. A gazdasági rend felforgatására czélzó kísérletek, szerinte, csak azon szándékkal tétetnek, hogy e rendet megváltoztassák, ezért nem szabad túlmenni a mértéken, s épen e *mértéktartásban* találja a legfontosabb biztosítékot a kölcsönös érdekek kielégítésére.

Hogy ki fogja e mértéket megszabni? Arra szerző úgy felel, hogy „semmi esetre sem a viaskodó felek maguk; csak kölcsönös antagonismusuk fogja az egész viaskodás üdvös magatartását biztosítni. Mindkét fél számára tehát szabadságot kell követelnünk, — folytatja, — s az érdekek ellentétéből öszhangzó nemzetgazdaság fog fejlődni. Az elnyomott elemek kell hogy szervesen védhessék érdekeiket; különben nem bizonyos rendnek, hanem önkényes gazdasági despotismusnak hódolnak. De az uralkodó elemeket komolyan arra kell inteni, hogy vezérségöket nem folytathatják büntetlenül, tekintet nélkül a munkás osztályok követeléseire. Meg kell tanulniok, hogy üzérkedésöket még más szempontokhoz is alkalmazzák, mint csupán vállalkozói nyereségökhöz és kényelmökhöz. Meg kell továbbá tanulniok, hogy nem szabad a gazdasági rendet feneketlen üzérkedés által büntetlenül fölzavarni, s a nemzetgazdaságot a hitelválságok bajainak odavetni; szóval, ki kell kissé képezni felelősségi érzetöket, s a nép munkaerejének mozgalmai által megtudniok, hogy a gazdasági uralom is erkölcsi törvényekhez van kötve, s hogy az absolut uralom az ipar terén sem tarthat örökké. — S míg így mindkét fél magaviselete kölcsönösen határoztatik meg, a természetszerü gazdasági érdekek győznek.“

Ezen, csak elismeréssel fogadható szavak után áttér szerző a tőke szó magyarázatára, mely nem, mint az uralkodó iskola sophismái tanítják, csupán birtoka által segít uralomra. „Nem a tőkebirtok — úgymond — oka a megtámadott gazdasági hatalom túlsúlyának, s a kereskedelmi absolutismusnak; hanem oka ez uralomnak mindazon eszközök és hagyományok foglalata, mely a munkások engedelmességét kierőszakolja.“ Szerző a tőke eredeti termelő erejét sokkal fontosabbnak találja időnkénti birtokánál, s a tőkesophistikának épen az legnagyobb büne, hogy a támadásokat az októl elterelvén, az okozaton engedi szétzúzódni. „Pedig — úgymond — nem a tulajdon s a kötelezettségek érvénye ellen, nem a földbirtokhoz vagy ingó tárgyakhoz kötött jogok ellen, de még a többi vagyonjogok tényleges elosztása ellen sem intézendő a küzdelem, hanem intézendő azon önkényes szabvá-

nyok ellen, melyek a forgalom aránytalan és igazságtalan alakulását mindig újra meg újra fölidéznék."

A *Schulze-Delitzsch*-féle törekvések tehát azért nem érhetik el a *Dühring* által czélzott hathatósabb eredményt, mert mindössze tőkebirtokra, s birtokból eredő hatalomra törekednek, a munkaerőt meg kellőleg számba nem veszik; pedig a szerző szerint fontosabb a munkát előbb ellentállásra, mint termelésre képessé tenni. A tőke, vagy a mi ezt nagyrészt helyettesíti, a hitel nehezen hiányoznék a nagy társulatokba állt munkásoknak, hacsak az ipar s kereskedelmi forgalmat közvetíthetnék. De e közvetítésre nézve nehézséget lát a vállalatok vezetésében. A társulat hivatalnoka pótolja-e a vállalkozót? S habár ezt lehetetlennek nem tartja, nagy nehézséget talál még abban, hogy az ipar például a kereskedés közvetítésére szorúl, a kereskedés hatalma pedig régi üzleti összeköttetéseiben, nemzedékeken keresztül folytatott törekvésekben, s a hagyományos téteményekhez kapcsolt újabb iparkodásokban rejlik. És ezt a pillanat teremtményei, melyek mindössze tőkebirtokot nyertek, nem pótolhatják. — Itt egy kis ellenmondásba keveredik szerző, mert egyrészt nagyon is megbecsüli a kereskedés hatalmát, melyet föntebb, mint tapasztaltuk, nagyon csekély mértékre szállított volt, másrészt meg ismét számon kivül hagyja az újabb kor közlekedési vívmányait, melyeknél fogva ma már az összeköttetés megszerzése korán sem jár oly nehézségekkel, mint a letünt századokban. Ez ellenmondás miatt, de meg a jelen körülmények ignorálása folytán is, kevesebb fontossággal bír szerző azon állítása, hogy a hagyományok öröksége igénybevételéről, vagyis arról van szó, hogy az összes nemzetgazdasági erőt hajtsák (a munkások t. i.) uralmok alá. Ez utóbbi pedig nem csak a tőke birtokától, hanem a befolyástól is függ, melyet a társadalom politikai cselekvényeire, azaz az általános és gazdasági törvényhozásra és közigazgatásra gyakorolnak.

Minden túlhajtás s némi fölületesség mellett is eléggé kitünik *Dühring* művéből, hogy tiszta fogalma van a tőkéről és pénzről; s ezért alaposnak tekinthetjük ama kifakadását, melylyel azok ellen fordúl, kik tagadva a gyakorlati élet tapasztalatait, képzelt tudományosságuk öntudatában ha valami

egészséges okoskodást meg nem czáfolhatnak, csak azzal állnak elő, hogy az illető összetéveszti a pénz és tőke fogalmát! „Nem sokáig fog már tartani — úgymond — és ki lesz hordva a sok szemet, s a scholasticus érvekkel beszennyezett nemzetgazdasági tan augias-istállója ki lesz tisztítva. Már is megtorolhatjuk ez uraknak előkelő gőgjüket . . . Az elvlovaglás ismert tisztelői, kik csupa logikából az egészséges észszel szakítnak, s a következetesség torzképét dialektikai helyes következtetésnek nézik, tudvalevőleg ellene vannak a *„a pénzpiacz"* kifejezésnek, s komolyan azt javasolják, hogy pénzpiacz helyett mindenütt tőkepiaczot kellene használni . . . . Az úgynevezett tudomány — azt akarják — tagadja meg a pénzt, s ne lásson többé egyebet, csak tőkét." S itt részben *Carey*-ra támaszkodva, részben önállólag csakugyan helyes nézeteket vall szerző. Azért, hogy némely üzletember tőke alatt többnyire pénzösszeget ért, még nem következik, hogy mi is úgy okoskodjunk. A tőke *Carey* szerint a termelés eszköze, azaz: foglalatja azon készülékeknek s készleteknek, melyek nélkül a gazdasági termelésre szükséges cselekvények nem foganatosíthatók. S ha az üzlet embere használja is gyakran a tőke szót pénz helyett, azért igen helyesen tud különbséget tenni a vagyon és tőke között. És tagadhatatlan, hogy a tőke fogalomnak csak úgy van értelme, ha a termeléssel kapcsolatban gondoljuk.

Így értelmezve a tőkét, tökéletesen igaza van szerzőnek, ha az ángol iskola szűkkeblű tanai ellen kikel, melyek szerint a tőke csak úgy szaporodik, ha a munkás béréből minél nagyobb részletet megtakaríthatni, s hogy a vállalkozó azért nem fizethet magasabb béreket, mert különben még kevesebb munkást foglalkoztathat. „A tőkegyűjtés — mond *Dühring* — lényegileg nem pénznek felhalmozása, s nála a megtakarítás a legkevesebb. Eszközök, készletek megszerzése tudvalevőleg a munka eredménye, nem pedig valamely szükséges élvezet megtagadásának következménye." Tagadja a *Smith* elméletét, mely szerint a tőkék megtakarítás által gyűjtetnek, mi inkább csak magán gazdaságnál áll; mert a tőkegyűjtés legfontosabb cselekvénye az ügyes beruházás, s amaz erő, mely a pénzzel való rendelkezhetést szerzi, nem is áll valami

lényeges arányban a voltaképi tőkehatalommal. Ez ugyanis sokkal inkább azon szabadságon alapúl, hogy a vállalatokat terjeszthessük, s a hozzá szükséges hitelt megszerezzük. A tőkegyüjtés nem csak helytelenül van gondolva, midőn a pénztakarítás negativ tevékenységét fődologgá bélyegzik, hanem már maga e kifejezés is helytelen, s ha „tőkealakulást“ mondanának, a hibás fogalom veszélye legott csekélyebbé válnék.

„Jól szervezett nemzet politikai cselekvényei által oly rendkivüli hatalmat gyakorol összes gazdaságának terjedésére, hogy a tőkealap gazdasági mozgásának szabadságát aránylag csak kevéssé korlátolja ... és *Smith* képzeletének túlhajtása valóságos rabszolgasága a munkának.“ Képtelenség is azt kivánni, hogy a munka korlátolja magát a véletlenül meglevő úgynevezett tőke szerint, holott ő maga teremtője e tőkének, és helyes vezetés mellett a jövendőbeli termelés számára többnyire új megkönnyebbülést szerezhet. Tehát épen bizonyos mennyiségü béremelés s a piacznak vele kapcsolatban levő terjedése vezet a termelés fokozására, s keresztülhatol ama képzelt tőke-korláton. A bér megszorítása a termelés megszorításával jár és munkahiányt szül, a munkások meg vannak gátolva, hogy kellő módon gondoskodhassanak magukról, s szerző szerint épen itt kereshető *a munkára való jog*, mely szerinte „nem egyéb, mint az absolut gazdasági uralomra gyakorlandó oly befolyásnak követelése, hogy öszhangzatos eredménye czélszerü nemzetgazdasági tevékenység legyen. Ez eredmény pedig a magasabb miveltségü társadalmakban csak oly önsegélyzés által érhető el, mely a béremeléseket komolyan sürgeti.“ Szerző ezen követeléseket, s a munkások ösztönét valódi gazdasági gondviselésnek nevezi, s a tőke-sophistika fölötti okoskodásait abban vonja össze, hogy a szokásos nemzetgazdasági tőkefogalom helyébe a vállalkozói absolutismus általánosabb fogalmát tegyék. A szabadsági küzdelem szerinte tehát nem a közönséges tőzsérek ellen folytatandó — kik többnyire a legártatlanabb emberek, — hanem intézendő a korlátlan és félszeg elnyomó hatalmaskodás ellen. És formulázva a socialis kérdésben uralkodó ellentétet, azt mondja: „Munka és tőke a jelszó; csak-

hogy a tőke ez összefüggésben a vállalkozás absolut, s ennélfogva káros uralmát jelenti. Ezért a socialpolitikát valódi politikának tekinthetni; melynek alapja az osztályok ellentéte, s az érdekek különbözése."

* * *

A *„gyakorlati czélok és intézkedések,"* melyeket szerző czímül ír egyik újabb fejezet élére, kezdetben csak polemia az általa megtámadott nemzetgazdasági irány ellen. Az űr, mely az ő meg a pártiskola nézetei közt tátong, sokkal nagyobb szerinte is, semhogy elméleti értekezésektől sokat lehetne várni. A hajótörés, melyet a tehetetlen párttanok okvetlenül szenvedni fognak, csak részben fog elméleti téren megtörténni. Útálja, hogy az iskola mindig s folyvást tekintélyeire hivatkozik, ezért iparkodik gyakorlati térre átvinni a kérdést; s ugyancsak ideje — úgymond — hogy a socialismus szó ismét becsületre vergődjék. Komolyan vallja különben ezen fejezetében a tulajdon tiszteletét, söt szigorú tulajdon nélkül nem is képzel szabadságot, nem is hiszi, hogy azon jogalak, melyet tulajdonnak nevezünk, a tárgyi uralom bármi egyéb alakja által helyettesíthető volna. A tulajdont tehát csak annyiban akarja megszoríttatni, a mennyiben a gazdasági igazságosság követeli. A bér és bérrendszer ellen sincs kifogása, s még ha termelő társulatok lépendnek is az egyes vállalkozók helyébe, még akkor sem szűnik meg a jelen bérrendszer, csak megváltozik, a mennyiben az eddigi béres munkás társulata lesz a gazda, az eddigi vállalkozó helyébe pedig a társulat fizetéses hivatalnoka lép. S midőn ez alapokat elismeri, azt mondja, hogy csak a tulajdonjog hasznosíthatása lesz kénytelen természetes s gazdasági korlátozást tűrni. „A tulajdon — úgymond — az marad, a mi volt, söt még szigorúbban fejlődik. Csak a tulajdonnal kapcsolatos gazdasági uralom, mely nem a tárgyra, hanem az emberre irányúl, csak az lesz az egyéni szabadság elve által megszorítva. Így a történelmi alapok megmaradnak, s a fejlődés nem szorúl új teremtésre." Bér közé számítva minden évi fizetésért vagy más bármiféle díjazásért teljesített szolgálatot, kitér az állam- s ma-

gánhivatalnokokra is, kik csekély évdíjuknál fogva egy külön új proletariatus magvát képezik. S e kezdődő pauperismus iránt is a pártiskolát s védenczeit teszi felelőssé, kik az évdíjak fölemelése ellen okvetlenül feljajdúlnak, sőt részben tán igazuk is volna azon állítással, hogy ez által az adóalap túlságosan lenne igénybe véve. „De — kérdi — honnan származik hát valamely nemzet többnyire aránylag csekély adóképessége? Utóvégre csakis a nemzetgazdaság időszerinti minőségétől. Néha a pénzügyi kezelés oka a baj nagyrészének, de a fődologban mégis a nemzetgazdaságot magát kell vádolni. A gazdasági absolutismus aránylag terméketlenné tette; a termelés még a fogyasztás legmérsékeltebb igényeit sem elégíti ki.“ . . . A nemzetgazdaság roszul van kormányozva, s pedig oly kalmár oligarchia által, mely még saját iparát is szolgaságba igázza, úgy hogy méltán gazdasági kalmáruralomnak mondható.“

Ez egyoldalu uralomból következteti azután szerző a jogot a munkára. Mert ha gazdaságilag uralkodó osztályok politicai s társadalmi intézkedései a munkát legnagyobb termelőképessége kifejezésében gátolják, ez számtalan jogsértést szül, melyet az összes nemzetgazdaság olyforma átalakítása által vélnek mellőzhetni, mely nagyobb termékenységet enged kifejteni, s ezt pusztán az igazság elvéből származtatják. Így egészséges gondolat szülemlik, mely tökéletesen ugyan ki nem fejezi a socialisticus értelemben vett jogot a munkára, de lényeges alakját ölti. Ennélfogva a munkára való jog anynyit tenne, mint „a jog a nemzetgazdasági forgalom olyatén átalakítására, mely nagyban s egészben mindig jól fizető s kielégítő mennyiségü munkára nyújt alkalmat. De a mily igazak s helyesek az előzetes tételek, ép oly hibásak a szerző által belőlök merített következtetések. Hibás és hamis nevezetesen, hogy a védvámot épen a munkavédelem intézkedéseül kell követelni. Hibás és hamis az állítás, hogy a munkára való jog, a maga érvényesítésére okszerüen cselekszik, ha az államnak nem csak rendező s intéző tevékenységét, hanem segedelmét is igénybe veszi; legfeljebb annyit lehet helyesnek tartani, ha többé-kevésbé politikailag szervezett társadalom önsegélyére támaszkodik. Az államnak vámok

vámok általi védelme pártolásával a szerző ugyan oly félszegségbe esik, mint előtte bármely hivei a védrendszernek, s tőlök csak annyiban különbözik, hogy más osztály, s más tárgy, a nyers munkaerő számára igényli a védelmet, még pedig az ő felfogása szerint mind az ipar, mind a kereskedés irányában. Hibás és hamis végre azon állítása, hogy a munkaszabadság, iparszabadság és kereskedelmi szabadság, mely csakugyan három különböző dolog, csak kölcsönös megszorítás által vergődik az érdekek némi összhangzatára. S bár helyes magában mint állítás, de hibás mint következtetés, hogy „a munkára való jog nem egyéb, mint kifejezése bizonyos igénynek a nemzetgazdasági törvényhozásban, s a netalán szükséges positiv állami vállalatok ellenőrzésében való részvevésre.“ Még hibásabb, s a szerző félszeg felfogását jellemzi, hogy a munkások szabad költözködési jogát is helytelennek állítja csak azért, mert e szabad költözködés jogot adna a vállalkozóknak is, hogy ne legyenek kénytelenek munkásszükségletöket gyártelepök közvetlen közeléből, hanem legyenek képesek azt bárhonnan is fedezni. Ha helyesen követel a munkások számára is társadalmi s gazdasági képviseltetést, de oly túlságba is esik, hogy kereken ugyan ki nem mondja, de kiérezteti, mikép legigazságosabb lenne, ha a munkás szövetkezések dictálhatnák mind a bér magasságát, mind a vállalat mikénti vezetését, habár e coalitiókkal szemben akár a gyárosnak akár a vállakozóknak semmi intézkedő hatalma sem maradna.

Ilyen negativ termékenységü nézeteiben *Dühring* ott is, hol „*az érdekek összhangzásáról s ellentétéről*“ szól. Megtámadja a *versenyt,* melytől megtagadja a forgalom korlátozásában s arányosításában a neki tulajdonított mindenhatóságot, de jobbat nem állít helyébe. Bátran küzd az iskola számos túlhajtásai ellen, melyek közé talán a verseny túlbecsülését is méltán számíthatjuk, de gyakran maga is a túlhajtásokba esik. Figyelemre méltó, hogy a versenytörvény fogalmának megállapításánál súlyt fektet a mennyiségbeli arányra, mely a verseny hatásánál gyakran, sőt legtöbbször számon kivül marad. „De — azt mondja — a statistica számai keveset nyomnak, ha előleg nincs elvül elfogadva, hogy az általános

állítások csak annyiban igazak, a mennyiben bizonyos nagysági arányok hallgatag föl vannak tételezve. Eddig — folytatja — egyrészt nemzetgazdaságtan létezik, mely azt hiszi, hogy törvényeit a mennyiségre való tekintet nélkül formulázhatja, másrészt meg létezik statistica, mely a maga útján halad a nélkül, hogy eredményei termékenyítésével, vagy a bizonytalan fogalmakkal játszó gazdaságtanra való visszahatásával komolyan gondolna." Rögtön visszaesik azonban túlzásába, mit csak *Carey* iránti nagy tisztelete menthet, midőn őt mondja elsőnek, ki nagyobb mértékben elhagyta a határozatlan fogalombeli okoskodást, s legalább ösztönszerüleg számba vette a mennyiségbeli viszonyokat is. „Logikai öntudat — mondja — azon szükség iránt, hogy a bizonytalan gondolkozást elhagyják, s a mennyiségbeli viszonyokat már a gazdasági alaptörvények formulázásánál is számba vegyék, az általában ismert gazdaságtanban sehol sem találkozik."

Bármennyi gáncsolni valót találunk egyébiránt *Dühring* művében, nemes gondolkozást, az elnyomott osztályok iránti részvétet töle meg nem tagadhatunk. A hol az általa annyiszor előtérbe állított érdekellentétek megszüntetéséről, az összhangzat helyreállításáról szól, és komolyan kikel az önzés, a vállalkozók túlságos nyereményvágya ellen, ott a munkások s iparosoknak a béremelés által elérendő előnyét abban mondja rejleni, hogy ők és gyermekeik boldogabban, megelégedettebben, s kevésbbé megnyugtalanítva éljenek, nem pedig abban, hogy aránytalan gazdagságot felhalmozva, aránytalanul nagy hatalmat szerezzenek. Az érdekek ellentétes küzdelmét itt már nem mondja élethalálharcznak. „Az ellentét mértéke — úgy mond — szerencsére olyan, hogy elviselhetjük. A küzdelem közös föltételek alapján mozog, melyek rendszerint lehetségessé teszik a kiegyenlítést. E közös, ez összefűző az igazságosság elve. Csak ha be volna bizonyítva, hogy a társadalmi világ alkotása, s a nemzetgazdaság föltételeinek általános mivolta lehetetlenné tennék a gazdasági igazságosságot, csak akkor kellene a jövő felett kétségbe esnünk. Ez azonban nincs bebizonyítva, söt a hamis tanok, melyek ily vészthirdető állításokat a világba szórtak, fényesen meg vannak czáfolva. Az egész új-brit rendszer Malthus-féle irányával

kellőleg le van álczázva, s puszta pártkérdésképen a tudományból kiküszöbölve."

Ne gondoljuk azonban, hogy *Dühring* már kibékült a nemzetgazdasági tudománynyal. A mit ő tudománynak nevez, az csak a socialtudományra vonatkozik, s a hol művében a *nemzetgazdasági műveltséget* s hiányos elterjedését tárgyalja, világosan kimondja, hogy „a gyakorlati tudományok jelen alakjokban, fájdalom, nem a szerint readezvék, hogy az életben tájékozhassanak, s még a magasabb ismeretek is, melyek arra volnának hivatva, hogy bennünket az élet fölé emeljenek, csak félig-meddig jó minőségben, s vajmi ritkán megközelíthetők, többnyire pedig alig megemészthető alakban szerzendők meg." Várva várja a vizsgáló s bíráló elemet, mely meg fogja gátolni a népek tévútra vezetését, a mi különben mind nehezebb lesz, mert a képzelt fontosságu nemzetgazdaságtan általánosan elismert rendszeréről még maiglan sem lehet szólani. Az eddigi tudomány sok hibás állítását, elferdített tanait, s érthetlen tételeit a socialtudomány van hivatva tönkre tenni. *Carey* kezdte ezt meg, és az, szerző szerint, korszakot fog alkotni. „Ez alapja egy új nagy épületnek, — így végzi e fejezetet, — ez bevezetése egy óriási fejlődésnek, mely a múlt század összes gazdasági s társadalmi gondolkozását nyers kezdetnek fogja föltüntetni. Csak ez új nézetek alapján, melyekkel az emberi természet törvényei is összhangzók, fog lehetni komolyan gazdasági népmivelésre gondolni."

* * *

Tovább időztünk *Dühring* művénél, mint kezdetben szándékunk vala. A mű szellemének megitélhetésére eleget mondtunk, még inkább jellemzi különben a munka végfejezete, melyben „*vezérelvei összeállítását*" nyújtja. Midőn bebizonyítja, hogy a politikai cselekvények a gazdasági törekvésektől elválaszthatlanok; midőn az állam s társadalom szétválását sürgeti; a tulajdon nemzeti álláspont megtartására int; a jogoknak csak korlátozását, nem megszüntetését hirdeti, s a társadalmi szövetkezést fontosabbnak mondja a gazdasági társulásnál: voltaképen nem csupán saját nézeteit

vallja, hanem oly irányt jelez, mely mind hatalmasabban emeli fejét, s melynek jogosúltságát nem tagadhatjuk.

Bármily túlhajtásokba merüljön a jelen socialista iskola, már magában is figyelemre méltó, hogy egyáltalában mérsékletre törekszik; mert a társadalmi bajok, melyek ellen küzd, léteznek, s valóban a tudomány, a lelkiismeretes, komoly tudomány feladata gyógyításukról gondoskodni. Bármily félszegségekre vetemedik, s gyakran hibás, gyakran hamis állításokat tesz, sok igaz is van ez újabb irány hitvallásában, mely elől szemünket be nem húnyhatjuk, s alig van nemzet, alig van ország, melynek derekabb fiai egyik-másik baj ellen küzdeni kénytelenek ne volnának.

Magyarország nem tartozik e kiváltságos országok közé. Neki ugyanis hálistennek nincs még pauperismusa, legalább nincs azon értelemben, melyben jelen ismertetésben előfordúl; — de nincs is oly tág ipara, melynek következtében az leginkább sarjad. Iparra azonban Magyarország is törekszik, kell hogy törekedjék, s itt csakugyan fölmerül a kérdés: vajon mi, kik mintegy újonnan kezdjük szervezni gazdasági államunkat, voltunk-e, vagyunk-e elég tekintettel a nemzetgazdasági — s ha elfogadnók — a socialtudomány külhoni vívmányaira, s nem szervezhetnők-e összes nemzetgazdaságunkat olyformán, hogy tekintettel a külföldön elért üdvös eredményekre, egyúttal káros következményeiket is kikerüljük?

Világgazdaság, s egy azt képviselő tudomány voltaképen nem létezik. Vannak általános, nagyrészt a természet törvényeiből folyó igazságok, melyek megtámadhatatlanok; de a nemzetgazdasági tudomány számos, hogy ne mondjuk, legtöbb tétele máig is vitás. Chablone-ok többé már sem a politikai, sem a társadalmi életben nem igen alkalmazhatók. A népek lakhelye, az ország, s ennek földrajzi helyzete, az égalj, s visszahatásuk a nemzetek kedélyére, erkölcseire, szokásaira, sokkal egyéniebben fejlesztik a nemzeteket, semhogy intézményeik (s pedig mind társadalmi, mind gazdasági intézményeiket értjük) csupán utánzása, merő majmolása lehetnének a csodált külföldnek. A mind sűrübbé vált világforgalom, az óriási mérvben javúlt s könnyített közlekedés, közelebb hozza ugyan az egyes nem-

zeteket, bizonyos kölcsönösséget teremt ugyan viszonylataikban, de egyéniségökből ki nem vetkőzteti. Az általános miveltség színvonalát emeli ugyan, sőt mind több-több népet emel e színvonalra, de valamint az egyén nagyobb miveltség által egyéniségében is erősbödik, úgy a nagyobb miveltség az egyes nemzetek fajjellegét is simábbá ugyan, de annál öntudatosabbá növeli.

A fokozott öntudattal szabatosabb kifejezést nyer a szükségek érzete, de vele együtt a fedezésökről való gondoskodás is. A mint a nemzetek azelőtt inkább csak szomszédjaik jószántából, fogyasztottak s szükségeiket a közvetlen élelmieken kivül azzal fedezték, a mihez azok politikája, számítása juttatta: úgy most az ízlés egyénibb kifejlése után, válogatnak kielégítésükben. Részben maguk kezdik gyártani, a mit a külföld, úgy a mint megkivánják, nem szolgáltat; részben másfelé fordúlnak mind hiányuk czélszerübb fedezése okáért, mind pedig azért, mert saját termesztményeiknek a távolban jobb, kedvezőbb elkelést szereznek. Szóval új irányu forgalmat teremtenek, új gazdasági ágakat nyitnak, újabb ipartermelvények felé fordúlnak, s mindezt többé-kevésbbé összhangzatosan általános gazdasági viszonyaikkal; sokban csak ösztönszerüleg, sokban csak hiányosan vagy nemzetgazdaságukra nézve épen kártékonyan, a mennyiben t. i. a nemzet sokszor még fejlettebb korában is idegen példák után indúl, holott azok nagyban és egészben többé utánzandók nem lettek volna.

A külforgalom ekkénti fejlődése részben követi a társadalom belső fejlődését, részben ez alakúl át a külszorgalom újabb irányai szerint; de mindkét esetben oly új társadalmi, s gazdasági viszonyok alakúlnak, melyek kellő rendezése csak hasonfejlődésü tudománynak sikerülhet. Miután pedig a jelzett viszonyok és alakulások magyarázatát, később vezényletét és elintézését a nemzetgazdasági tudománytól várjuk és követeljük: jogosúlt nemzetgazdasági tudománynak csak azt tekinthetjük, mely valamely ország és nemzet kellő ismeretében veti meg lábát; gyakorlati értékünek csak oly nemzetgazdasági tudományt tekinthetünk, mely a természet törvényeivel összhangzatos, kétségbevonhatlan igazságokat kebelébe fo-

gadva, vakon után nem imádja a másutt s más viszonyok közt tán érvénynyel bíró önkényes állításokat; hanem a társadalom hiányait s fogyatkozásait, előnyeit s gyakran félszeg törekvéseit tanulmányozva, oly tanácsokat képes szolgáltatni mind a kormánynak, mind a társadalomnak, hogy foganatosításuk az országot és nemzetet, vagy a tágabb értelemben vett államot erőssé s gazdaggá, elégedetté s hatalmassá tegye.

Így értettük legalább azt, a mit az ismertebb újabb socialista iskola a nemzeti álláspont megtartásáról, az állam és társadalom elválasztásáról hirdet. A mi pedig ugyanez újabb iskolában keserü foglaltatik a régibb nemzetgazdasági tudomány hibás tanai, félszeg állításai s önkényes tételei ellen, azt noha részben túlzók, épen mi magyarokul érthetjük meg leginkább, kiknek a gyakorlati államéletben volt ugyan s részben van is *nemzeti* gazdaságunk; de a tudomány rendszeres müveiben több jeles honfiaink buzgó fáradozása mellett is, majdnem kizárólag világgazdasági irányban haladtunk, a külföldnek nem csak példái után indúltunk, de még eredetileg magyarul írt müveinkben is csak a külföldön uralkodó iskola tanait ültettük át hazai földbe. Most ez iskola meg van támadva, részben megingatva a külföldön is. Nem *Dühring* ingatta meg, de maga *Carey* sem; hanem megingatta az élet, a tapasztalás, mely számos kétségbevonhatlannak látszott axiomát megczáfolt, számos téves állítást kiderített. A nemzetgazdasági tanok csalhatatlanságában vetett hit megrendült, s a régi social-communisticus mozgalmak, a munka szünetelések nyomorai, a coalitiók s az új socialisták fáradhatlan törekvései óva intik a világot, hogy a merev tudományos „rendszer“ helyébe más a vérkeringéssel megegyező, természetszerübb, életerős és életképes rendszert kell léptetni.

S ha az iskola külföldön megingott, mi sorsa lesz nálunk, hol ez idegen földön még oly erős gyökeret sem vert, hol számos tana, ránk nézve merő idegen tárgyakkal foglalkozik? Utána ballagjunk mi is mind az életben, mind a tudományban, hogy nemzetgazdaságunk s oekonomiai tudományunk mind azon phazison menjen keresztül, melyeken külföldön átesett? Úgy hiszszük, nem. Mihelyt arra a meggyőződésre jutottunk, hogy világgazdasági tudomány nincs, legott

szükséggé válik a nemzetgazdaságot és tudományát nemzeti alapon fejlesztenünk. De hogy erős legyen a kiindulás, biztos ismereteken is kell alapúlnia. Azért végtelen fontosnak látszik, a mit egyik érdemes nemzetgazdánk már több ízben sürgetett, hogy iparkodjunk megismerni összes hazai gazdasági, ipari s kereskedelmi viszonyainkat, iparkodjunk megismerkedni az ország termő-, a népesség termelő képességével stb. Csak e nehezen ugyan, de szilárd akarattal, s nemes buzgósággal mégis megszerezhető ismeretekkel nyer a tudomány szilárd, az életből merített alapot; ha pedig ez alapon építve tovább, számbaveszszük a külföldi példákból meríthető tapasztalást, a saját múltunkból szerezhető okulást, — ha mind ezt összhangzatos egészszé olvasztjuk, csak akkor lesz igazi *nemzetgazdaságunk*, mely tudományilag tovább fejleszthető a nélkül, hogy más czímhez folyamodni s anyagi érdekeink kielégítését az új iskola *társadalmi tudományában* kelljen keresni.

EMLÉKBESZÉD
RÉCSI EMIL FÖLÖTT.

1866. december 3-kán mondotta

PAULER TIVADAR R. TAG.

Súlyosak a veszteségek, melyeket a halál kérlelhetlen törvénye intézetünkre a legközelebb lefolyt években mért.

Érzékenyen sújták azok különösen a törvénytudományi osztályt, melynek aránylag kisebb számu tagjai sorából felejthetlen *Szalaynkat*, a magyar jogtörténelem alkotója *Bartal*, azt lángeszü és tetterős elnökünk gr. *Dessewffy*, ezt irodalmunk egyik úttörő előharczosa *Zádor* követték.

„Mixta senum ac iuvenum densantur funera, nullum
Saeva caput Proserpina fugit."
(Hor. I. 28).

Megelözte azokat ernyedetlen szorgalmu társunk *Récsi Emil* életkora delén, kinek emléke megülésére lépek ma e helyre, hódolva szabályaink rendeletének, követve szívem sugallatát és a kegyelet érzületét azon férfi iránt, kivel nem csak hivatásom közössége, hanem a személyes rokonszenv és barátság kötelékei kapcsoltak egybe.

* * *

Récsi Emil született Kolozsvárott 1822. sz. Andráshó 17-kén; atyja *József* az országos számvevőség építészeti számtisztje, tudományosan müvelt, főleg a mennyiségtani ismeretekben jártas férfi, s anyja *Brencsán* Juliána, a korán fejledezett gyermek nevelésére a legnagyobb gondot fordíták; negyedik évében már olvasni és írni tudott, ötödik évében pedig a zongorajátékban oly rendkivüli előmenetelt tett, hogy kilencz havi oktatás után, Erdélynek egyik legnagyobb reményekre jogositott de korán elhalt fiával *Filtsch* híres zongorászszal, párhuzamba tevék. Hét évvel lépett szülővárosában a gymnasiumi pályára, melyet ugyanott 1835. évben kitünően be is végzett. Édes atyja öt a hadmérnöki pályára szánván, korán avatta be a mennyiségtan itélet-élesitő tanaiba, de a fiú gyenge testalkatánál fogva e szándékáról lemondani kénytelen, az a kolozsvári lyceumban hallgatta a bölcseleti tanfolyamot és pedig oly jeles sikerrel, hogy a bölcsészeti tudorfokozat elnyerése végett Pestre jött. Nem csekély csodálkozást gerjesztett a karbeli tanárok körében, az alig tizenöt éves és még fiatalabbnak látszott, gyenge testalkatásu ifju jelentése, még nagyobbat a szigorlatokon kitüntetett ritka tehetségei és alapos ismeretei, melyek folytán 1837. sz. Mihály hó 17-kén *Vizkelety* Ferencz jogtanár rectorsága alatt, *Degen* János dekán által bölcsészettudorrá avattatott.

Visszatérvén Kolozsvárra, a jogi tudományokat hallgatta; azokat 1839. bevégezvén, a szokásos joggyakorlat megszerzése végett Maros-Vásárhelyt kir. táblai jegyzőnek felesküdött, hol 1841. évben ügyvédi vizsgálatot is tett.

Ez időben, hajlamát követve lépett az irodalom terére is, és míg Erdély több nevezetesebb levél- és könyvtárát át-

kutatá, hogy nagyobb terjedelmü történelmi regény szerzésére anyagot gyüjtsön, másrészt közönségünket a külföld jelesebb regényeivel megismertetendő, megindítá Franczia Regény Csarnokát, melyben *Georg-Sand : Lelia* és *Indianiája*, *Sue : Mathildje*, (1841, 1842) fordításai szerint jelentek meg.

Szépirodalmi törekvései mellett azonban, a komolyabb tudományokról sem feledkezett meg; 1842. *Bentham Jeromos Polgári és büntető törvényhozási értekezései* első részét bocsátá közre, *Dumont* István franczia kiadása után, mely a törvényhozás elveit általában, a tulajdon és családi jogot tárgyalja; azt 1844. második része a büntető törvénykönyv elveiről követte, mely a büntettek, azok politikai ellenszerei, a büntetések és azokat megelőző eszközök tanát tartalmazza [1]).

Bentham századunknak legnevezetesebb állambölcsészei közé tartozott; lángesze szövétnekével a társadalmi tudományok több addig homályban borított részére derített világosságot; alapelvének egyoldalúsága daczára, az alkotmányos élet elmélete, a codificatio és a börtönügy fejlesztése, a rabszolgaság eltörlése körül szerzett fényes érdemei hervadhatlan koszorút fűztek halántékaira; munkái az államtudományi irodalom legjelentékenyebb termékei közé számíttatnak, a virágzóbb nyelvek mindegyikére lefordíttatva a müvelt világ köztulajdonává váltak; midőn tehát *Récsi* szerencsésen megküzdve a münyelv nehézségeivel, azok egyikével gazdagította hazai irodalmunkat, annak nemcsak jeles szolgálatott tett, hanem saját tudományos tájékozottságának fényes bizonyítékát adta.

Irodalmi müködéseivel, melynek elismeréseül Dobokamegye és Marosszék táblabírájáva neveztetett, karöltve folytatta saját kiképeztetésének munkáját, e czélból Pestre jövén, az egyetemi tanfolyamot pótló magánvizsgákat s 1846. sept.-hó 23. első jogtudori szigorlatát kitünő sikerrel állotta ki; és habár már akkor első jelei mutatkoztak ama vészteljes bajnak, melynek évek lefolyta után áldozata lett, még azon évben a kolozsvári kir. lyceumnál mint az egyházjog és statis-

[1]) Polgári és büntető törvényhozási értekezések. Kolozsvár. 1842. 1844. II köt.

tika helyettes tanára lépett a közoktatási pályára, és a politikai tudományoknak *Huber* Ferencz jeles hazánkfia halála által, megürült tanszékére pályázott; ebbeli dolgozata, különösen a sajtóügyről kitűzött kérdésnek önálló felfogását bizonyító, és az elöleges vizsgálat mellőzésével a sajtó kellő ellenőrizhetését feltüntető megfejtése, a bírálóknak, nevezetesen *Kudler* Józsefnek a politikai tudományok híres bécsi tanárának kiváló dicséretében részesült, minek folytán 1847. october 27. az érintett tudományok rendes tanárává neveztetvén, a kir. kormányszék december 30-ki intézménye szerint tanszékét el is foglalta; de csakhamar, midőn épen általa szerkesztendő nagyobb politikai hirlap előkészületeivel foglalkodott, a bekövetkezett politikai események tevékenysége más terére szólították.

Az erdélyi unio folytán, a testvérhaza több fia az újonnan alakított miniszteriumok külön osztályaiban levén alkalmazandó, a vallás és közoktatás ministere b. *Eötvös* József, kinek figyelmét Bentham jeles fordítója ki nem kerülte, azt 1848. május havában ministeri titkárrá nevezte ki. *Récsi* Budára helyezendő át lakását, előbb junius 13. Kolozsvárott *Polyxena* unokahugával, nagybátyja *Brencsán* József számvevőségi tanácsnok ép úgy bájoló szépsége, mint szellemi tulajdonságai által kitünő leányával, pápai felmentvény alapján kötötte azon frigyet, mely a szívek kölcsönös rokonszenvén gyökerezvén, hű visszatükrözése az élet ama benső közösségének, melyet a római jogászok oly találóan „consortium omnis vitae, iuris divini ac humani communicatio"-nak nevezték, víg és bús napjaiban alkalmazhatóvá tette reá *Petőfi* szavait:

„Föl van írva szinte sorsod csillagába,
Ragyogó betűkkel: boldog házas élet!"

A közoktatási ministeriumban a felsőbb oktatási osztályban annak feloszlatásáig működött; azután egy ideig alkalmazás nélkül maradt; a pénzügyi miniszteriumhoz 1849. május havában titkári minőségben történt áthelyezésének foganatja nem volt; szaporodott családja fentartási gondjaival terhelve, az időszaki sajtó terén keresett foglalkodást; mellette szaktanulmányait is folytatván, *Kudler* Politikai Gazdászatát

fordítá magyarra [1]), és azt tekintettel az irodalom újabb termékeire, több eredeti jegyzettel bővíté; munkája közben *Virozsil* Antal egyetemünk akkori nagybefolyásu rectora szóbeli előterjesztésére, 1850. február 3. báró *Geringer* Antal teljhatalmu császári biztos, az állam- és igazgatási jog újonnan rendszeresített tanszékének ideiglenes ellátásával bízta meg, ki személyesen meggyőződvén *Kudler* fordítása becséről, annak kinyomtatását egyetemi költségen illő tiszteletdíjazás mellett rendelte.

Február 18. kezdette meg *Récsi* előadásait; nyomtatásban közrebocsátott bevezető beszédében [2]) az engedményezett alkotmányra, és a monarchiának abból folyó átalakulására útalva, fejtegette tanszékének hivatását, az általa képviselt ismeretek fontosságát, a megállapitott elvek alkalmazása, azoknak megfelelő igazgatási szervezetnek létesítése körül; kétévi helyettesi működése után 1852. január 19. az érintett tanok nyilvános rendes tanárává neveztetett; 1853. julius 9. pedig a hátralevő szigorlatok és vítatkozás elengedésével jogtudorrá avattatott.

Tanításai körébe az ausztriai államjog, a közigazgatási és pénzügyi szabályok tartoztak, mely tárgyak az igazgatási jog neve alatt külföldön, főkép Francziaországban, a jogtudomány egyik legfontosabb, termékeny irodalommal bíró ágát képezik; míg nálunk *Reviczky*, *Huber* kisérletein, és nehány jeles tartalmu egyediraton kivül, melyek közül csak *Zsoldosét* említem, alig akadt rendszeres müvelőjük; aköztanításban pedig a tanulmányi rendszer azon intézkedése, hogy a politikai tudományok előadásánál az arra vonatkozó hazai törvények és szabályok is megérintendők, egészen mellőztetett; holott kétségbe nem vonható, hogy az államigazgatásban zsinórmértékül szolgáló rendeletek ismerete, a köztisztviselőnek ép oly szükséges, mint a bírónak a magán és perjogé, minden állampolgárra nézve pedig főkép oly időben fontos, midőn mint akkoriban

---

[1]) Politikai Gazdászat Tankönyve. Budán. 1850. I. II. köt.

[2]) Einleitungsrede womit am 18. Februar d. J. an d. iurid. Facultät d. kön. ung. Landesuniversität begonnenen Vorlesungen eröffnet hat stb. Ofen. 1850. 4-o.

az átalakulás megállapított, de ki nem fejtett elveinek alkalmazása, majdnem naponként új meg új rendszabályokat szült, melyek gyakran hazánkban ki sem hirdetett intézkedésekre vonatkozván, a tájékoztató útmutatást nélkülözhetlenné tették.

Récsi annak lehetőleges pótlását annál inkább hivatásának ismerte, mivel szaktanai az igazgatási államvizsgálat kizárólagos tárgyát képezvén, ezt hallgatóinak szükségletei is sürgősen igényelték.

Mindenek előtt a szervezet alapjául szolgáló alkotmányjogot tartván kifejtendőnek, nagyobb buzgósággal, mint előrelátással, az engedményezett alkotmány rendszeres átnézetét készíté, minthogy: „Az irodalom mezején nem történt kísérlet annak tudományos előadására.“ [1])

Az általános fogalmak megalapítása után, öt fejezetben az ausztriai birodalomról mint államról általában és alkatrészeiről, a császár és fejedelmi jogairól, a nép jogairól tekintettel az egyesek és testületekre, a politikai hatalmak szervezete és gyakorlatáról, végre az alkotmány biztosítékairól szólt.

Alig látott azonban e munkája napvilágot, az alkotmány felfüggesztése, utóbb megszüntetése folytán, minden gyakorkorlati értékét és hasznát elvesztette; de mint az egyetlen munka, mely az 1849-ki alkotmány intézményeit tüzetesen és rendszeresen tárgyalá, irodalmilag mindig nevezetes marad. *Récsi* munkásságában el nem csüggedvén, már most a közigazgatási törvények rendszeres összeállításához fogott, bár ismerte azon nehézségeket, melyekkel e téren meg kell küzdeni, hogy nyilvános tanári kötelességének e részben is eleget tegyen [2]).

Négy kötetben a közigazgatási elveket általában, majd részletesen a rendészet, vallás és közoktatás, földmivelés, ipar, kereskedelem körüli szabályokat adja elö; bár a tárgy azonosságánál fogva munkája *Stubenrauch* dolgozatával sokban

---

[1]) Az ausztriai birodalom közönséges és a koronaországok különös alkotmányjogának alaprajza. Pest. 1851.

[2]) Közigazgatási Törvénytudomány Kézikönyve. Pest. 1854—55. IV kötet.

hasontartalmu, lényegesen mégis attól abban különbözik, hogy szerző a magy. kir. helytartótanács és udvari kamrának szabályrendeleteit nagy fáradsággal kikutatván, azoknak érvényben maradott intézkedéseit is, maga helyén megérinté.

Harmadik tantárgyáról a pénzügyi törvényekről rendszeres kézikönyvet ugyan nem írt, de egyes részeit, nevezetesen a *bélyeg-* és *telekadói* rendeletet, külön értekezésekben tárgyalta; némikép ide sorolható az *urbéri kárpótlás módjáról* írt dolgozata is, melyekben a megjelent felsőbb rendeleteket magyarázni, azoknak világosabb felfogását közvetítni törekedett [1]).

Míg így *Récsi* tanszéke szükségleteinek megfelelni iparkodott, más irányban sem volt tétlen; az 1850. év márczius havában megindított *Pesti Napló* szerkesztőségét 1850. aug. havában, majd 1851. sept. 9-től közel másfél évig, a legsúlyosabb viszonyok közt vitte; ezen idő alatt számos tájékoztató, fejtegető, főleg nemzetgazdászati vezérczikk folyt tollából: de óvatos eljárása daczára kétszer megintve, sőt az 1852. év végén másnak könnyelmüségéből eredt törvényszéki vizsgálat alá kerülvén, melynek a fejedelem kegyelme vetett véget, azon tanári állásánál fogva reá nézve kétszeresen kényes állomásáról lelépett, és a még most is virágzó lapnak szerkesztését 1853. febr. 12-én Török János tagtársunknak adván át, szabad óráit ismét a szépirodalomnak szentelé, mert 1853. és 1854-ben mint a Külföldi Regénycsarnok szerkesztője, *Thackeray* Hiúság-vásárát és Mont-Revechét, — ifj. *Dumas* Printemps Zsófiáját, később pedig a hasonlag általa szerkesztett Téli Könyvtárban *Boz-Dickens* Nehéz idők és Puszta ház, majd *Freytag* híres, Soll és Haben nevü regényét, Kalmár és Báró czíme alatt fordította magyarra, miből ép úgy fáradhatlan munkásságára, mint azon folytonos figyelmére is következtetést vonhatunk, melylyel a franczia, ángol és német regényirodalmat kísérte.

A jog és államtanulmányok 1855-ki szabályozása fősúlyt

---

[1]) Telekadó rendszere Magyarorsz. Pest. 1850. — Tökéletes útmutató az ideigl. bélyegtörvényben. Pest. 1856. — Az úrbéri kárpótlás szabályozása. Pest, 1853.

a jogtudomány történelmi és magánjogi részeire, általános német szempontból fektetvén, a jogbölcseleti, hazai és közjogi tárgyakat a legszükebb körre szorítá; így történt, hogy míg a német birodalmi és jogtörténelmet egyetemünknél is, az irányadó tudományok közé sorozá, s a német közös magánjog hallgatását különösen ajánlá, a magyar magánjogot ép úgy mint a közigazgatási és pénzügyi törvény ismét, a kötelező és az államvizsgálati tárgyak sorából kihagyandónak rendelé. *Récsi* tanítói hatását nagyrészben megzsibbasztottnak látván, figyelmét s tetterejét az általa már azelőtt is rokonszenvvel és előszeretettel művelt római jogra annálinkább irányozá, minél bensőbb összeköttetésben áll az ó-kor irodalmával és régiségeivel, melyeknek tanulmányozását ép ez időben egész hévvel kezdé üzni; minek bizonyságául a *Magyar Egyetemes Encyclopaediában* megjelent, e tárgyu forrásszerü czikkei szolgálnak, melyek közül az Achaei, Alexander Magnus, Actio, Ager stb. czímüekre útalni elégséges. Használva tehát a tanrendszer előnyeit, a római jog taníthatási engedélyéért folyamodott, és azt 1856. sept. 26-kán de azon nem várt megszorítással nyerte, hogy leczkéit kizárólag német nyelven adja. *Récsi*, hogy e megszorítás mellett is a magyar tanuló ifjúságnak a római jog tanulmányozását könnyítse, előadásai vezérfonalát, *Scheurl* Adolf erlangeni jogtanárnak több kiadásban köz elismerést kivívott, rövid de tömött irályu kézikönyvét magyarra fordítá, és ez által is, hazai jogirodalmunkat jeles dolgozattal gyarapítá [1]).

A hazai tudományosság terén kitüntetett munkássága elismeréséül, akadémiánk őtet, midőn tizenegy évi félbeszakadás után 1858. karácsonyhavában tartá első tagválasztó közgyülését, e hó 15-én a törvénytudományi osztály levelezőtagjává választá. Felsőbb helyről dec. 18. megerősítve, 1859. május 5-én tartá székfoglaló értekezését: „*A jogtudományról, mint a jogtételek forrásáról*“ [2]), melyben azon sokat vitatott

[1]) A római jog elvei tekintettel történelmi fejlődésére. *Scheurl* után. Pest. 1857. — 2. kiad. 1864.

[2]) Magyar Akadémiai Értesítő. Nyelv. széptud. philos. tört. törvénytud. oszt. Pest. 1859. II. köt. 841—855. l.

kérdést, vajon a jogtudománynak van-e és mennyiben jogalkotó hatalma? fejtegetvén, a jog keletkezésének, nem különben a jogtudomány feladatának kifejtése után, azon eredményre jut, hogy a jogtudomány müködése alkotó ugyan, de azért azt a formaszerinti jogkútfők közé egy rendbe a szokásjoggal és törvényhozással nem sorozhatni, mert az általa előállított jogtételek önálló kötelező erővel nem bírván, érvényök a felismert elvek helyességétől, tudományos igazságuk próbájától függ, melytől egyedül nyerik minden tekintélyöket.

Az octoberi diplomával egyidejü királyi leiratok által történt nevezetes változások, *Récsi* tevékenységére is befolyással voltak; egyetemünknél többek közt a magyar államjog ismétí tanítását, a magyar tannyelv teljes visszaállítását eredményezték; annak előadása *Récsit* illetvén, tevékenységét nagyobb mérvben vette igénybe, mert e szakban is hallgatóinak oly kézikönyvet kivánt adni, mely tekintettel közjogunk irodalmára, figyelembe véve történelmi kifejlődését, s különösen azon nagy elveket, melyeket alkotmányos rendszerünkbe az 1848-ki törvényhozás ültetett, alkotmányunk fő elveit és intézményeit belső rendszeres összefüggésökben tartalmazza [1]).

Ezen tervéhez képest ama könnyen felfogható rendszeres felosztás szerint, melyet az ausztriai államjogról írt munkájában követett, az első fejezetekben részletesen és itészetileg, vége felé rövidebben tárgyalta a magyar közjog tanait. Eme munkája értékének jellemzésére elég hazánk nagynevü publicistája id. *Bartal György* hozzám írt egyik levelében nyilvánított azon itéletére hivatkoznom, mely szerint az: „Nagy olvasottság, mély tudományosság mellett a lelkes hazafi szerzőben a legcorrectebb itéletet constatirozza."

A második intézkedés folytán a németajku tanárok eltávozván, a római jog tanszéke megürült. *Récsi*, kinek ebbeli tanítási engedélye 1858. sept. 25-én csak a római jog egyes részei előadására szorítva, de 1860. marcz. 24-én ismét az egész

---

[1]) Magyarország közjoga a mint 1848-ig s 1849-ben fenállott. Budapest, 1861.

tudományra kiterjesztve lőn, most annak végleges elnyeréséért folyamodott, és a kar s egyetemi tanács ajánlására 1862. julius 25-én az érintett tudomány rendes tanárává neveztetett; már előbb tagtársai őt az 186$^1/_2$ tanévre a jog és államtudományi kar prodekanjává megválasztták, és a következő évre is ezen állásában megerősíték.

Récsi már most *Puchta* Pandekták czímü nagyhírü munkájának kivonatos fordítását eszközlé [1]), hogy e jeles müvet is ifjaink hazai nyelvünkön tanulmányozhassák; de önálló gondolkodásánál fogva meg levén győződve, hogy a római jog hazánkban, hol gyakorlati érvényességgel nem bírt, befolyása csak közvetett volt, és őseink tapintatánál fogva a nagy *Leibnitz* óhajtása: „Fateor optandum esse, ut veterum legum corpus habeat vim non legis, sed rationis, et ut Galli loquuntur magni doctoris,“ teljesedésbe ment, másként tárgyalandó, mint hol az kötelező erővel azelőtt birt, vagy részben jelenleg is bírván, a fenálló jog főforrását vagy talpkövét alkotja; mert míg itt a részletek, nálunk a törvényhozás szelleme és hatása főnyomósságu; miért is annak honi szükségleteinkhez alkalmazott kidolgozásához fogott; egy időben e nehéz munkával, melynek fenmaradt töredékeiből következtetést vonhatni többi részeire, *Müllernek Donaldson* által folytatott jeles ángol munkáját a régi görög irodalom történetéről fordította magyarra és két kötetét nyomtatásban közre is bocsátotta [2]); azonban mind az említett eredeti, mind eme műnek folytatását, illetőleg befejezését, közbejött súlyos betegsége megszakasztá.

Az 1862. év tavaszán első jelei mutatkozának egészsége újabb megrendülésének; a budai Istenhegy üdítő levegője, melyet annak egyik legkiesebb magaslatán, a Széchenyi-orom tőszomszédságában hosszasb ideig élvezett, nem tévesztette jótékony hatását; a tanév elején szokott módon megkezdhette tanításait, de azokat januar 24-én rögtön beállott vér-

---

[1]) Római jog rendszere, tekintettel mai alkalmazhatóságára, vázlatban *Puchta* után. Pest. 1862.

[2]) A régi görög irodalom története. Müller K. O. és Donaldson J. V. után. Pest. 1861. 1864. II. köt

hányási roham folytán félbeszakasztani kénytelenült; — a nyári szakban orvosai ügyes gyógykezelése, családja gondos ápolásának sikerült baja további fejlődését megakasztani, gyógyulásának reménysugarai mutatkoztak, örömérzülettel láttuk javúlni, izmosúlni, aggodalommal az $186^3/_4$. tanévben ismét tanszékére lépni; — a mitől tartottunk, bekövetkezett, újra kitört baja marczius havában beteg ágyához szegezé, és remény, aggodalom közt lefolyt két hó mulva, 1864. év sz. Ivánhó 1-én dél tájban véget vetett munkás életének, 42. évében.

Récsinek mint írónak, termö erejét, sokoldalu képzettségét, lankadatlan szorgalmát bizonyítják fenmaradt munkái; mint tanítónak hatását, mellének, hangjának gyengesége némileg csökkenté, de világos felfogása és mély tudománya elfeledteték e hiányát mind azok előtt, kik nem csak a fényes előadási tehetségbe helyezik a tanítói jelesség ismérvét; mint az egyetemi testület tagja, élénk részvéttel annak dísze, java iránt, a kar és tanácsbeli tanácskozásokban, mindenkor a józan tudományos haladás pártolói, a nemzeti érdekek szószólói közé sorakozott; kik meghittebb viszonyban állottak vele, igen is tudják, hogy az egyetemi hatóságok választási jogának visszaállítása, önkormányzatunk felélesztése 1860 ik év február havában, jóval a politikai átalakulás előtt, részben *Récsi* régibb baráti összeköttetéseinél fogva érvényesíthetett közreműködésének tulajdonítható; midőn pedig 1861. egyetemünk a netalán kivánatos vagy szükséges változások iránti javaslatra felsöbb helyről felszólíttatott, mind a jog és államtudományi kar, mind az egyetemi tanács részéről e czélra kiküldött választmányok jegyzői, majd munkálataik elöadói tisztét *Récsi* teljesíté, és így jelentékeny befolyással volt ama javaslat szerkesztésére, melyről más alkalommal mondott szavaimat csak ismételhetem, hogy: „Egy nézet vezetett, egy czél lebegett szemeink előtt, egyetemünket minél virágzóbbá, minél tökéletesebbé tenni, és hogy egy perczig sem felejtkeztünk meg azon felelősségről, mely minket e tekintetben ép úgy hazánk, mint a tudományos külföld közvéleménye előtt illet.“

Tudományos munkálódásai tárgyát, irányát tekintve, esze leleményessége, ritka elmebeli tehetségei, a tudomány minden újabb mozzanata iránti érdekeltségénél fogva, külön-

böző időkben különböző irányzatokat követett; innen magyarázható, hogy több tudományos szakot, lelke teljes rokonszenvével mívelt, ép úgy a szép- mint hirlap-irodalom, az államtudományok mint a régiség és hitregetan, a köz- és magánjog terén buzgólkodott; az utolsó években a római jog világirodalma köté le leginkább figyelmét, s a jogtörténelmi iskola hívei közé tartozott.

Elvei elfogadására sem a német írók tekintélye, sem a szomszéd egyetemek példája, sem az 1855-ki szervezet útmutatása, hanem belső meggyőződésének ereje vezette; és ép azért nem volt, söt körülményeinél fogva nem lehetett a német jogászok ez irányu iskolájának föltétlen, merev követője, mert valamint az elmélet, az eszmék befolyását az életre, úgy viszont az életkörülmények hatását, tudományos nézetek alakulására, kétségbe vonni nem lehet.

Mint azon kornak szülöttje, melyben a Királyhágón innen és túl, nemzetünk legjobbjai mélyen kezdették érezni őseink becses örökségének számos fogyatkozásait, átalakulása sürgős szükségét, mint azon kornak neveltje, melyben koszorús *Czuczorunk*, ama kérdésére:

Ki az, a ki fölken ihletett
Erényvitézeket,
Kik a jogot, mint isteni
Parancsot tisztelik,
A durva kor bilincseit
El szerte tördelik?

a nemzet érzületétől viszhangoztatva felelé:

Az ébredő honszellem az
S hatalma mennyei!

a társadalmi viszonyaink átidomításának vezércsillagául szolgáló eszmék és elvek iránt, nem lehetett azon nézettel, mint ama férfiak, kiket épen az ellenkező körülmények, az ezen elvek palástja alatt gyakorlott bitorlások, az azok nevében romba döntött oltárok, s trónok, megsemmisített országos jogok és nemzeti sajátságok omladékai fölött diadalmaskodó póruralom vagy caesarismus egyengetési erőszakoskodásai, indítot-

tak azon eszme-küzdelemre, mely, eredetére nézve ép oly indokolt, mint folytatásában túlzott lévén, a német jogtudósokat hosszabb ideig két táborra szakasztotta. Valamint tehát, *Wenzel* társunk helyes észrevétele szerint, szellemi életünkben a tudományos ellentétek soha sem voltak oly egyoldalulag és kizárólagos hatással kifejtve, mint Némethon irodalmában: úgy *Récsink*, bár a történeti elvek híve volt, nem ismerte félre a bölcsészeti elem fontosságát, azt még a magyar közjog tudományos előadásánál is, nélkülözhetlennek vallá, hatalmát, befolyását az európai közjogi alakulásokra nyiltan elismeré [1]), és több ízben bizalmas társalgásainkban nyilvánítá, miszerint a német történelmi iskola főhibájának tartja, hogy jobbadán a magánjogra szorítkozván, oly elveket is vítat, melyek az állam és nemzetközi jog feladványaira alkalmazva, a legsajnosabb következtetésekre vezethetnek, sőt a gyakorlatban *Gervinus* tanusága szerint itt-ott azokra vezettek is [2]).

Sokoldalusága bizonyítékául szolgál, hogy a királyi sakkjáték mestere, kinek játszmái a berlini és londoni szaklapokban is dicsérő elismerésre találtak, kitünő jártassággal bírt más társas játékokban is; valamint gyermekkorában a zongorászatban jeleskedett, úgy hosszas félbeszakadás után élte úgyszólván utolsó esztendejében, azt ismét egész hévvel felkarolta, és betegsége által akadályoztatva, nem csak mások játékában, hanem klassikai szerzemények hangjegyeinek olvasásában kereste és találta szórakozását; és ki ne emlékeznék közülünk, kiket vele hívatalos vagy baráti viszonyaink gyakoribb érintkezésbe hoztak, azon érdekeltségére, melylyel a politikai, tudományos és müvészeti élet minden eseményét kisérte? azon avatottságára, éles itészeti tehetségére, melylyel azok jelentőségét, még a hadmüveletek részleteit is, felfogta, ép oly tanulságosan mint higgadtan taglalgatta, és bírálgatta? „Totus teres, rotundus."

Családja körében a leggyöngédebb atya, férj, és testvér, hivatalos viszonyaiban a legelőzékenyebb tiszttárs, s tanítvá-

[1]) Magyarország Közjoga. 2. 21. l.
[2]) Gesch. d. XIX. Jahrhund. II. 338. l.

nyai jóakarója volt; a társas életben kellemes modora, ritka önuralma, érzületei mérséklete által tünt ki; míg a szép és jónak minden neme iránti fogékonysága, nemes izlése, gyakran a magasb körök világfiára emlékeztetének : a külsőségek és élet apróbb gondjainak kelleténél kevesebb figyelembe vétele, a tudományos buvár sajátszerüségeit tüntették fel.

Igénytelen szerénysége, és a komolyabb tudományos törekvések fontosságának fel nem ismerése okozták, hogy nagyobb közönségünk kevésbé érezte a halálából eredt veszteségnek súlyát; de a kik munkakörét, tetterejét, tudományos állásunk múltját és jelenét, a kor kivánalmait és erőinket, melyekről e tekintetben rendelkezhetünk, ismerik, osztozni fognak ama nézetemben, hogy a *Récsi Emil* kora elhunyta által sorainkban támadt hézagot felfogni és gyászolni igen, de pótolni oly hamar nem lehet; mert benne oly férfit vesztettünk, kinek emléke nem csak társai, tisztelői szivében, hanem hazai jogirodalmunk évlapjain is élni fog, és kinek jellemzését leghivebben a római költő — egyéniségének teljesen megfelelő — szavaival fejezhetem be:

„— — Est animus illi
Rerumque prndens, et secundis
Temporibus, dubiisque rectus.“

(Horatius IV. 9).

TARTALOM.

Első Füzet.

Második Füzet.

lap.

Harmadik Füzet.

TARTALOM.

